شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال، شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

2013 1

بۇلاق

源泉（布拉克）.BULAK

ISSN 1005-0876
02>
9 771005 087006

رۇبائىيلار

ۋەسلىك بولۇبان مۇيەسسەر، يا رەب،
چىھرە قىلىبان كۆزنى مۇنەۋۋەر، يا رەب،
نۇتقۇك ساچىبان بەزمدە گەۋھەر،
يا رەبكى، ئىجابەت ئەيلەگىل ھەر يا رەب.

ساقىي مېنى خار - خاردىن ئەيلە خەلاس،
گۈل - گۈل يۈزۈك تاج، بەھاردىن ئەيلە خەلاس،
يا مەي بەرۇ ئىنتىزاردىن ئەيلە خەلاس،
يا ئۆلتۈرۈبان خۇماردىن ئەيلە خەلاس.

ياشۇنغان ئېمىش قارا بۇلۇتقا ماھىم،
گەردۇنتى ساۋۇرماغلىق ئېرۇر دىلخاھىم،
كىرمىش قارا تۇفراققا قۇياشدەك شاھىم،
نېچۈن قارا قىلماسۇن قۇياشنى ئاھىم.

نەۋائى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ
قوش ئايلىق ژۇرنىلى

بۇلاق

35 - يىل نەشرى ئومۇمىي 148 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

نامه عالیقدر شاهنشاه

نامه عالیقدر شاهنشاه

بۇلاق

2013 ـ يىللىق 1 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى ○ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

ئىسكەندەرى ئايىنە ..... پارسچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ئەلى ئىبنى ئاخۇند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئىلھام ئابدۇللا
ئوقۇماق ۋە يازماق ھەققىدە ئىككى پارچە تېكست ..... (26)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

نوروزنامە ..... ئۆمەر ھەييام (32)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

تەسەۋۋۇپ ۋە بابۇر شېئىرىيىتى ..... ئىبراھىم ھەققۇل (50)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مۇتەللىپ ئىسمايىل
ئەسەدىي تۇسى ۋە «گەرشەسپنامە» ..... شېرىن قۇربان، مەدەلىخان بالۇن (60)
تەخمىس شېئىرى ژانرى ھەققىدە ..... تۇرسۇنجان مەخمۇت (66)

تېبابەت دۇردانىلىرى ۋە تەتقىقاتى

مەشھۇر تېۋىپ، ئوزۇقشۇناس قوسقوي ۋە ئۇنىڭ «شپالىق تائاملار دەستۇرى» ھەققىدە ..... ئابلىز مۇھەممەد سايرامي (73)

مەشھۇر كىلاسسىكلار

توخسۇن ھاجىم ۋە ئۇنىڭ «ھەجنامە» داستانى ..... گۈلجەننەت ئاتاۋۇللا (89)

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

قەدىمكى ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرىدىن ئۆرنەكلەر ..... ئابابەكرى ئابدۇرېشىت (93)
بىلال ۋە ئالتۇن قاسراقلىق يىلان (چۆچەك) ..... (101)
توپلاپ رەتلىگۈچى: ھېمىت سامساق
ھېيلىگەر ئوغرى .....(106)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى
سەرگەردان بۇلبۇل .....(111)
ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مۇنەۋۋەر تۇردى

※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: شاھ مەشرەپ
(رەسسام: تۇرسۇنجان ئىمىرھەسەن)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىر : مۇتەللىپ ئىسمايىل
تەكلىپلىك كوررېكتورى : ۋەلى زەيدۇن
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات
خەتتاتلار: قاينام جاپپار، مەمەت نەۋبەت
رەسسام: سالامەت ئىلھام

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827971 ـ 0991
ئېلېكترونلۇق خەت سانduقى: bulak@yahoo . cn
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 2827472 ـ 0991

پارسچىدىن تەرجىمە، قىلغۇچى: ئالى ئىبنى ئاخوند ئابدۇلئەزىز تۇرپانىي

ئۈسكۈنەنامەي ھايىنە*

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئىلھام ئابدۇللا

ئون ئىككىنچى باب
زىياپەت قىلماقلىقنىڭ بايانى

ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، يات (سىرداش بولمىغان) مېھماننى زىياپەتكە ھەر كۈنى چاقىرما. ھەر كۈنى چاقىرساڭ، مېھماننىڭ ئۆز ھەققىگە يارىشا ھۆرمىتىنى قىلالمايسەن. ئەگەر بىر ئايدا بەش مەرتەم مېھماندارچىلىق قىلماقچى بولساڭ، ھەر ئايدا شۇ بەش قېتىملىق زىياپەتكە لازىملىق خەج ـ خىراجەتنى يىغىپ، بىر قېتىملىق مېھماندارچىلىققا سەرپ قىل. تا داستىخىنىڭ ھەممە ئەيىب ۋە نۇقساندىن خالىي، يېمەك ـ ئىچمەك، ھازىرلىقلىرىڭ مول بولغاي. شۇنداقلا مېھماندارچىلىقىڭدىن ئەيىب ئىزدىگۈچىلەرنىڭ تىللىرى قىسقا بولىدۇ.

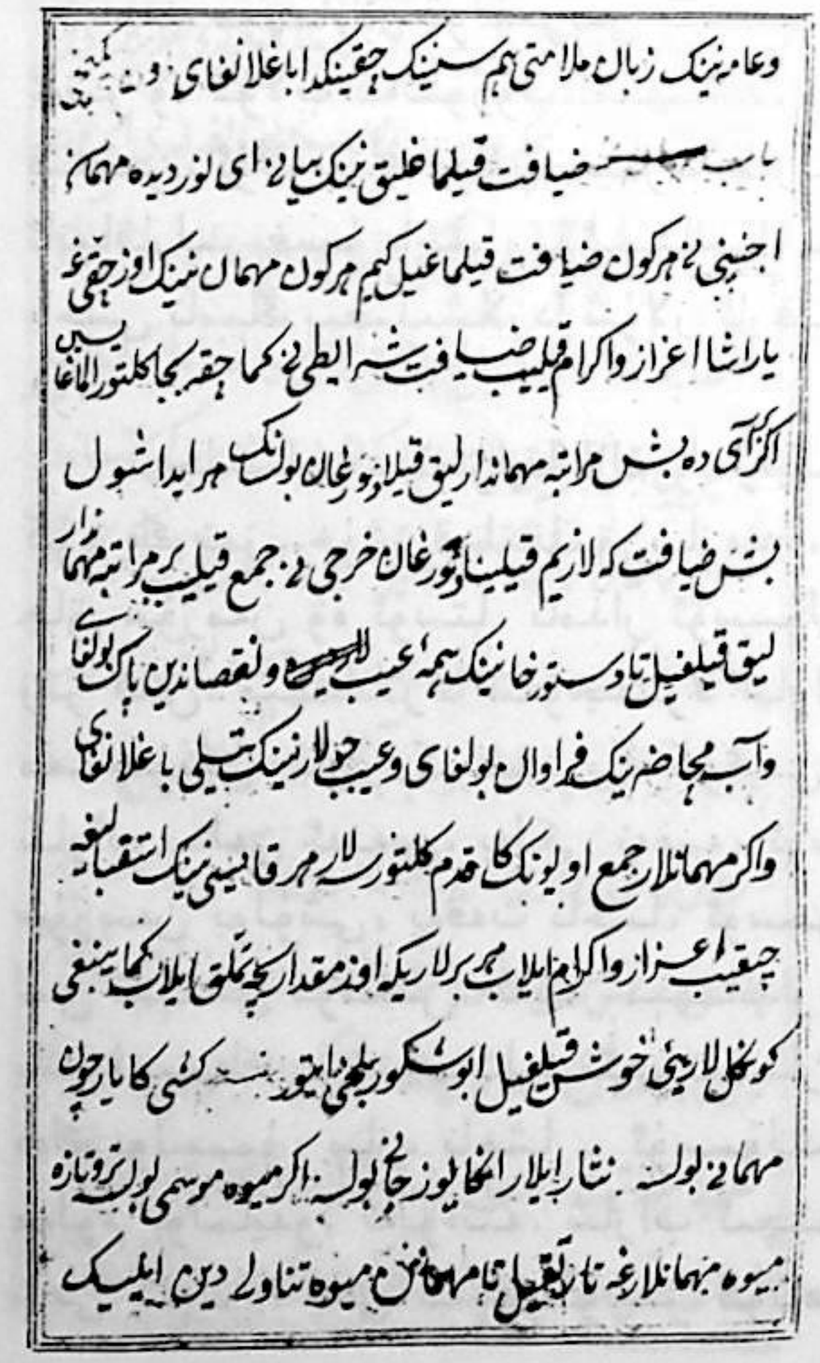

ئەگەر مېھمانلار جەم بولۇپ ئۆيۈڭگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، ھەرقايسىسىنىڭ ئالدىغا چىقىپ لايىقىدا ھۆرمەت بىلدۇر، ئىز ـ زەتلە ھەمدە ھەربىرىگە ئۆز مىقدارىچە يېقىنچىلىق كۆرسىتىپ، كۆڭۈللىرىنى خۇش قىل. بۇ ھەقتە ئەبۇ شۇكۇر بەلخىي مۇنداق دېگەن، نەزم:

كىشىگە يار چۈن مېھمانى بولسا،
نىسار ئەيلەر ئاڭا يۈز جانى بولسا.

ئەگەر مېھمان مەۋسۈمى، يەنى مېۋە پىشقان مەزگىل بولسا، مېھمانغا ئالدى بىلەن يېڭى ۋە تازا مېۋىلەرنى تارتقىن. تا مېھمان مېۋە يېيىشتىن قول يىغقاندىن كېيىن بىرەر سائەت تەخىر قىلىپ، ئاندىن تائام كەلتۈر. ئۆزۈڭ ئالدىراپ ئولتۇرۇۋالما. ئەگەر مېھمانلار سېنى بىللە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلسا، «مەن خىزمەتچىلارغا بولاي» دەپ ھۆرمەت بىلدۇر. ناۋادا «ئولتۇرۇڭ» دەپ تەكرار تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋالسا، شۇ چاغدا پەگاھدا ئولتۇرۇپ، مېھمانلارغا ئەگىشىپ غىزالان. ئەگەر مېھمانلىرىڭ ئۇلۇغ ۋە ئە-

* بېشى ئالدىنقى ساندا.

زىنزىلەردىن بولسا، ھەرگىز ئولتۇرۇۋالما. ئەما، مېھمانغا ھەدەپ-گەندە: «تائامنى ئوبدان يېيىشسىلە، ھېچنېمە يېيىشمىدىلە، جانلىرىڭنىڭ ھەققىدە خىجىل بولۇشمىسىلا، تائامنى سىزلەرگە لايىق ئوخشىتالمىدىم، كىچىك قېتىمدا تولۇقلىۋالارمەن ...» دېگەندەك تەكەللۇپ سۆزلەرنى قىلىۋەرمە. مېھمانغا تەكەللۇپ سۆزلەرنى كۆپ قىلماق بازارلىقلارنىڭ ئىشىدۇر. بۇنداق سۆزلەر ھىممەت ئەھلى ئۈچۈن ئارتۇقچىدۇر. تەكەللۇپ سۆزلەر ئۆمرىدە بىرەر قېتىم مېھمان چاقىرىدىغان كىشىلەرنىڭ سۆزى بولۇپ، بۇنداق سۆزلەرنى مېھمانلار ئۆي ئىگىسىدىن ئائىلاۋەرسە، خىجىل بولۇپ، تويغۇدەك تائام يېيەلمەيدۇ، تائامدىن تېزلا قول يىغىدۇ. بىزنىڭ گىلان شەھرىنىڭ مېھماندارچىلىق قائىدىلىرى تولىمۇ ياخشى، كۆڭۈللەرگە بەكمۇ مەرغۇپتۇر:

قاچانكى، بىرەر ئۆيگە مېھمان چاقىرىلغان بولسا، ئاۋۋال مېھماننىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ، ھازىرلىقلىرىنى، يەنى ئاش-تائامنى ۋە سۇ، شەربەت قاچىلانغان كوزىلارنى قويىدۇ. ئۆي ئىگىسى مېھمانلارنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ، ئۆزى خىلۋەتتە ساقلاپ تۇرىدۇ. بىر خىزمەتكار يىراقتا تۇرۇپ، مېھمانلارنىڭ خىزمىتىدە پىيالىلىرىگە چاي قۇيماق ئۈچۈن تەخ بولۇپ تۇرىدۇ. مېھمانلار بەھۇزۇر ئولتۇرۇپ، كۆڭۈللىرى تارتقىنچە يەپ-ئىچىدۇ.

وتابع وجلودار

يەنە مېھمانلار قوللىرىنى يۇماستىن ئىلگىرى ئەتىر ۋە گۈلاب كەلتۇرۇپ، مېھمانلارنى خۇش بۇي قىلغىن. ئۇلارنىڭ غۇلام، خىزمەتكارلىرى، ھەتتا ئاتباقارلىرىغمۇ ياخشى مۇئامىلىدە بول. چۈنكى، ياخشى نامىڭ يىغىلىشلاردا شۇلار ئارقىلىق يېيىلىدۇ.

مەجلىسلەردە ئەتراپقا لالە ۋە رەيھان گۈللەرنى كۆپرەك تىز. خۇش قىلىقلىق سازەندە، خۇش چاق-چاق سۆزمەن ۋە ئۇستا، نامدار ئۇسسۇلچىلارنى ھازىر قىل. مېھمانلارغا سەۋەبسىزلا شاراب تۇتۇۋەرمە. چۈنكى، بەزى كىشىنىڭ كۆڭلى تائام يېكى شاراب بىلەن ئەمەس، بەلكى نەغمە، ئۇسسۇل بىلەن خۇرسەن بولۇشى، پەقەت ناخشا، ئۇسسۇلدىن شادلىق تېپىشى مۇمكىن. ئەگەر مېھماندارچىلىق جەريانىدا يېمەك-ئىچمەكلىرىنىڭدە نۇقسان كۆرۈلگۈدەك بولسىمۇ، ساز، ناخشا-ئۇسسۇلنىڭ كەيپىدە مەلۇم بولمايدۇ. ئەلۋەتتە، شاراب ئىچمەكلىك گۇناھى كەبىرە، يەنى كەچۈرگۈسىز گۇناھتۇر. ئەمما،

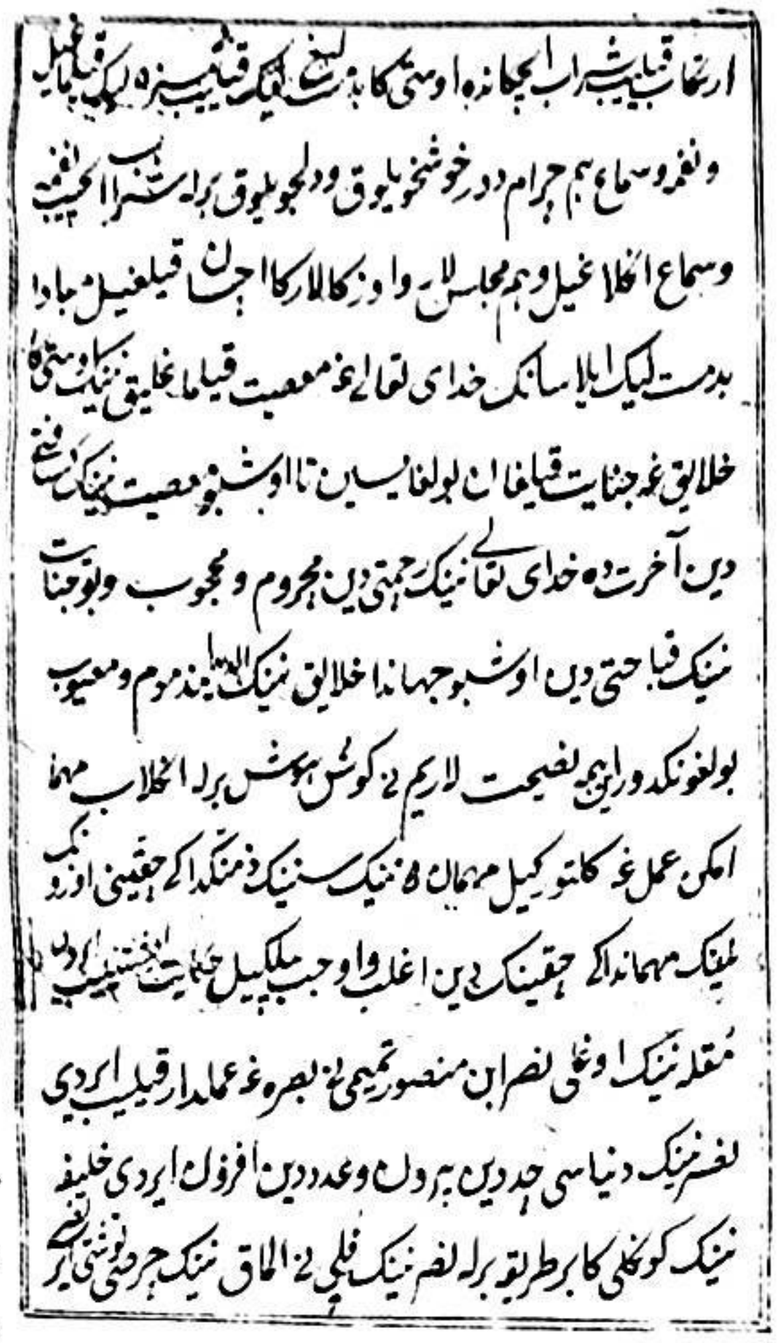

شۇ كەچۈرگۈسىز گۇناھ بىلەن مەشغۇل بولۇپ شاراب ئىچكەنىكەن. ئۇنداقتا گۇناھنىڭ ئۇستىگە گۇناھ قىلما، يەنى بەتمەست. لىك، قىلىقسىزلىق قىلما. شارابنى خۇشخۇي، كۆڭۈللۈك ئولتۇ. رۇپ ئىچ، نەغمە ئاڭلا، ئۇسسۇل ئوينا. مەجلىس ئەھلى ۋە باش. قىلارغا ئوخشاش قىل. مۇبادا بەتمەستلىك، يەنى قىلىقسىزلىق قىل. ساڭا، خۇدايىتائالانىڭ ئالدىدا گۇناھلىق بولغانلىقىڭ ئۇستىگە، خالا. يىقىنلىڭ ئالدىدىمۇ گۇناھكار بولۇپ قالىسەن. تا ئۇشبۇ گۇناھلە. رىڭنىڭ كاساپىتىدىن ئاخىرەتتە خۇدايىتائالانىڭ رەھمىتىدىن مەھرۇم قالىسەن. بۇ جىنايەتنىڭ قاباھىتىدىن ئۇشبۇ جاھاندا خالا. يىقىنلىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالىسەن.

ئەي پەرزەنت، مەزكۇر نەسىھەتلىرىمنى زېھنىڭ بىلەن ئاڭلاپ، ئىمكان بار ئەملىيەتكىدە كۆرسەت. مېھماننىڭ سېنىڭ زىممەڭ. دىكى ھەققىنى ئۆزۈڭنىڭ مېھماننىڭ زىممىسىدىكى ھەققىدىن كۆپ ۋە ئارتۇق بىل.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، مۇقلىنىڭ ئوغلى نەسىر ئىبنى مەنسۇر تەمىمنى بەسرەگە ئەملدار قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. نەسرىنىڭ مال ـ دۇنياسى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ۋە ھېسابسىز ئىدى. خەلىپىنىڭ كۆڭلىگە بىر ئامالالار بىلەن نەسرىنىڭ پۇل ـ مېلىنى ئالماقنىڭ تەمەيى چۈشتى. شۇڭا، خەلىپە ئانچىكى باھانە ـ سەۋەب بىلەن نەسرىنىڭ مال ـ دۇنياسىنىڭ ھېسابىنى قىلدى. بەرھەق، نەسرىنىڭ مال ـ دۇنياسى خەلىپىنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ ئارتۇق چىقتى. مۇقلىنىڭ ئوغلى:

ـــ ئەي نەسىر، يا ئۇشبۇ مالدىن كەچكىن، يا زىنداندا مەھبۇس بولغىن، ـــ دېدى.

ـــ ئەي ئىززىتىمنىڭ پاناھى، ـــ دېدى نەسىر جاۋابەن، ـــ ئۆيۈمدە مال ـ دۇنيا ناھايىتىمۇ كۆپ، لېكىن ھازىرنىڭ ئۆزىدە بۇ يەردە يوق. ماڭا بىر ئايلىق مۆھلەت بىلەن ئامانلىق بەرگىن. مۇنچىلىك ئىش بىلەن زىندانغا سولىماقتىن ئۆتكىن.

مۇقلىنىڭ ئوغلى كۆڭلىدە: «بۇنچىلىك پۇل ـ مالنى بەرمەك نەسىر ئۇچۇن ئاساندۇر، يەنى ھېچ گەپ ئەمەس» دەپ ئويلاپ:

ـــ ئەمرۇل ـ مۇئمىنىندىن رۇخسەت بولمىغۇچە، تا بۇ مالنى بەرمەي تۇرۇپ باشقا يەرگە بارساڭ بولمايدۇ. ئەمما، مېنىڭ ھويلامدا بىر ھۇجرىدا ئولتۇرۇپ، بىر ئايغىچە ماڭا مېھمان بولغىن، ـــ دېدى.

نەسىر دەرھال:

ـــ پەرمانبەردارمەن، ـــ دەپ، بەجانىدىل قوبۇل قىلىپ، مۇقلىنىڭ ئوغلىنىڭ ھويلىسىدا مەھبۇس بولۇپ تۇردى.

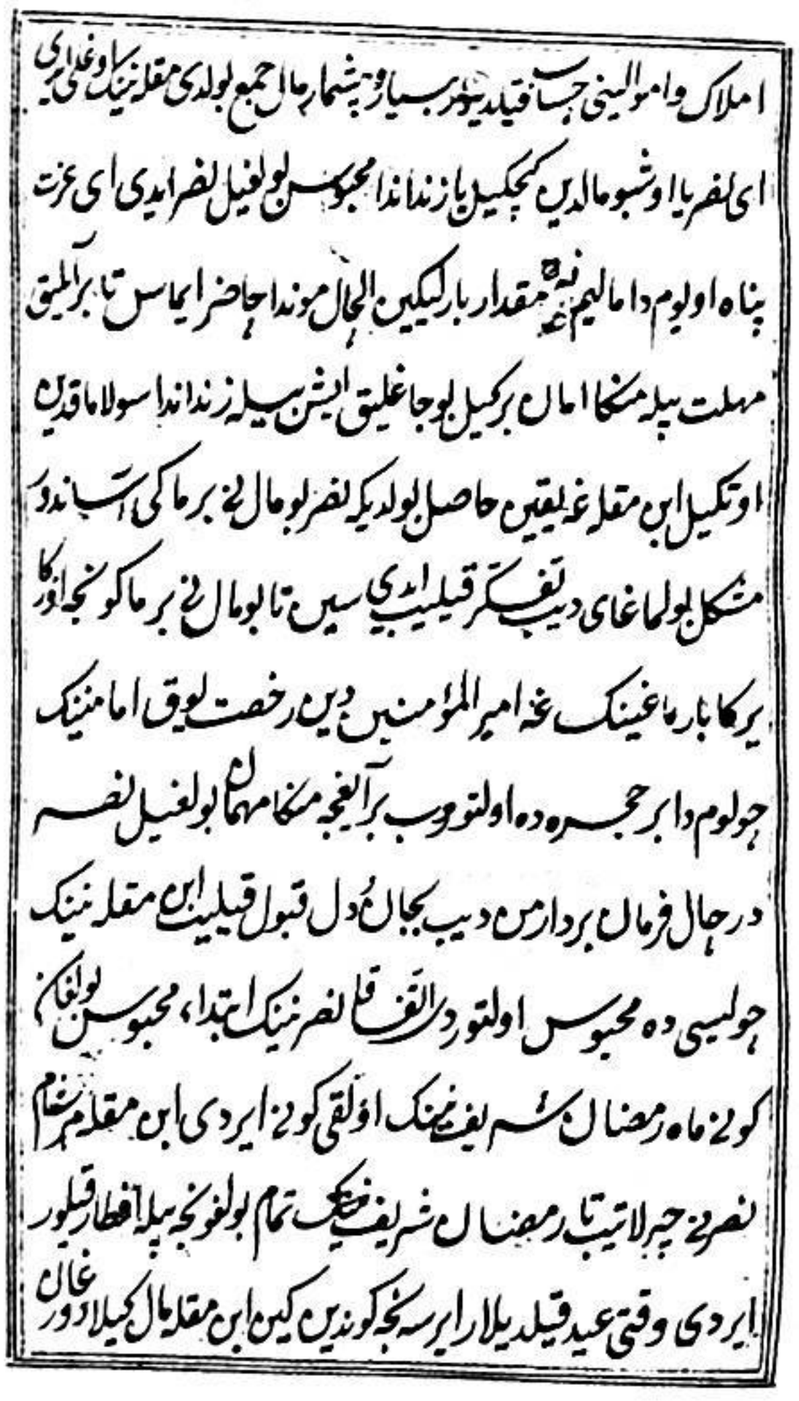

نەسىر مۇقىملىنىڭ ئوغلىنىڭ ئۆيىگە مەھبۇس بولغان، يەنى ئاياغ باسقان كۈنى، دەل ئۇلۇغ رامىزان ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئىدى. مۇقىملىنىڭ ئوغلى ھەر كۈنى كەچتە نەسرىنى چاقىرتىپ، تا ئۇلۇغ رامىزان تامام بولغۇچە بىللە ئىپتار قىلدى.

ۋاقتىكى، ھېيت بولدى. نەچچە كۈندىن كېيىن مۇقىملىنىڭ ئوغلى نەسرگە:

— مەزكۇر مال كېلىدىغان قارارىدىن ئۆتتى. بۇ ئىشنىڭ تەدبىرى نەدىن نەگىچە، — دەپ كىشى ئەۋەتتى. نەسر كېلىپ:

— مەن مالنى ساڭا تامام بېرىپ بولدۇم، — دېدى.

مۇقىملىنىڭ ئوغلى ئېيتتىكى:

— كىمگە بەردىڭ؟

نەسر ئېيتتى:

— ساڭا بەردىم.

موقىملىنىڭ ئوغلى بۇ جاۋابتىن پەرىشان بولدى. ئۇ تېرىكىپ:

— ئەي خاجە، مالنى ماڭا قاچان بەردىڭ؟ — دېدى.

نەسر دېدىكى:

— مەن ساڭا زەر (پۇل ـ مال) بەرمىدىم، لېكىن ئۇشبۇ ئۇلۇغ رامىزان ئېيىدا ھەر ئاخشىمى سېنىڭ بىلەن بىللە ئىپتار قىلدىم. نەمىتىڭدىن بىر ئاي مەنپەئەتدار بولدۇم. مانا ئەمدى ھېيت بولدى. بەرگەن نېمىتىڭنىڭ ھەقىگە مەدەن زەر (پۇل ـ مال) تەلەپ قىلساڭ دۇرۇس بولارمۇ؟

مۇقىملىنىڭ ئوغلى بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ كۈلدى ۋە تولىمۇ خۇشخۇيلۇق ۋە رازىمەنلىك بىلەن نەسرىنىڭ قولىغا ئازادلىق خېتىنى تۇتقۇزۇپ:

— ئەي نەسر، سەن ئۇشبۇ ئۇلۇغ رامىزان ئېيى تامام بولغۇچە ماڭا مېھمان بولدۇڭ. شۇبۇ مېھماندارچىلىقىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن سەندىن ئالماقچى بولغان مەزكۇر مالدىن ئۆتتۈم، تا ئۇ مالنى سېنىڭ ئورنۇڭدا مەن بەرەي. سەن ئۆز ۋەتىنىڭگە قايتقىن، — دېدى.

نەسر ئۇشبۇ مېھماندارچىلىقنىڭ بەرىكىتىدىن مال ـ بەدەن ساتىنى ساقلاپ قالدى، مەھبۇسلۇقتىنمۇ ئازاد بولدى.

بەس، ئەي ئەزىزىم، مېھماندىن سۆيۈن. مېھمانغا ھەمىشە ئوچۇق چىراي ۋە خۇشخۇي بول، چىرايلىق، يېقىشلىق سۆزلەرنى قىل. مېھماننى ھۆرمەتلە، ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋال. لېكىن، مېھمانىنىڭ ئالدىدا شارابنى كۆپ ئىچىپ، زىيادە كۆڭۈلسىزلىك پەيدا قىلمىغىن. ناۋادا مېھمانلارنىڭ يېرىم مەست بولۇپ قالغان ھالىتىدىن ۋاقىپ بولساڭ، سەنمۇ ئۆزۈڭنى ئۇلارغا مەست بولۇپ قالغان قىياپەتتە كۆرسەت. دوستلىرىڭغا ياخشى

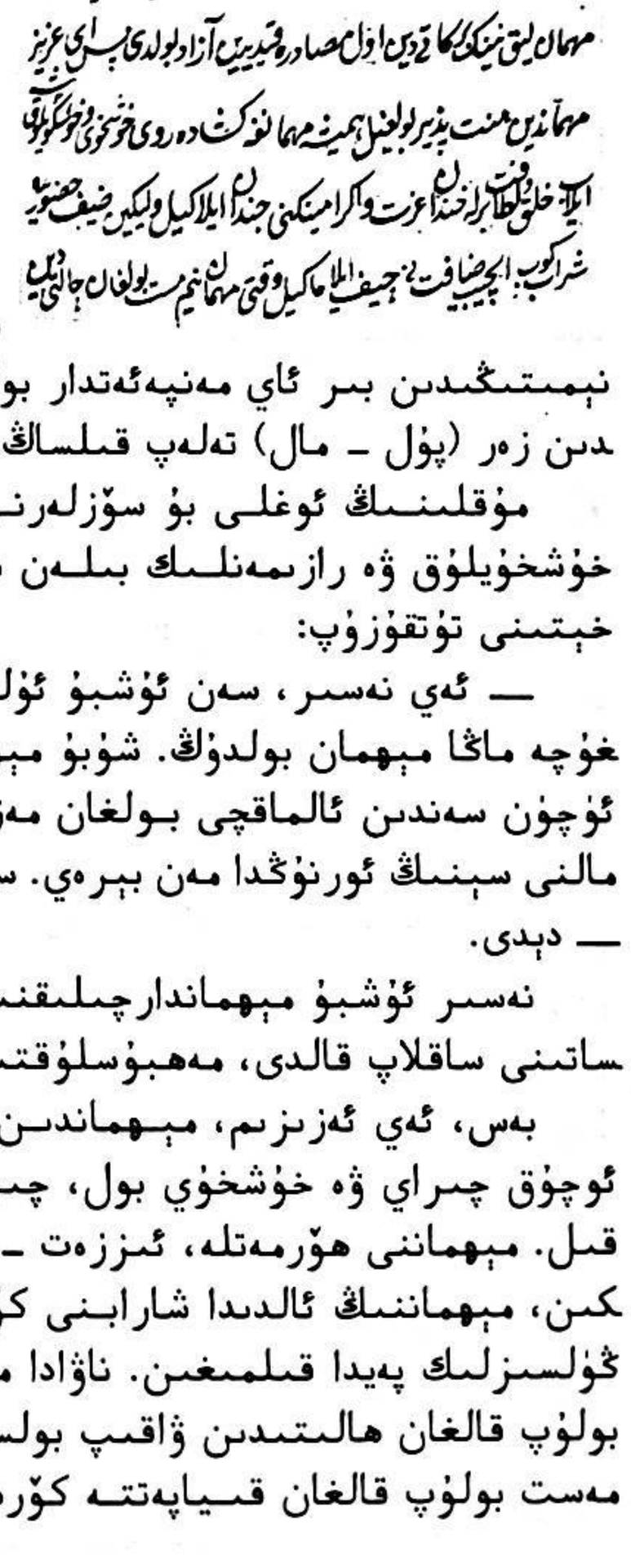

مۇئامىلىده بول، ئۇلارغا خۇشخۇيلۇق ۋە مېھرىبانلىقىنى بىلدۈر. ئەمما، بىھۇدە كۈلمە. بىھۇدە كۈلمەك ــ ئىككىنچى سارالىقتۇر؛ كەم كۈلمەك ــ ئىككىنچى سىياسەتتۇر. ۋاقتىكى، مېھمان مەست بولۇپ قېلىپ، ئۆيگە قايتماقچى بولسا، مېھمانغا دەرھال ئىككى ـ ئۈچ مەرتەم مۇلايىملىق بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئۆيگە قايتىشتىن توسۇپ قال. ئۈچىنچى مەرتەم مېڭىشقا ھازىرلانسا، تۇتۇۋالما. مېھماننى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ، تەزىم بىلەن چىرايلىق ئۇزىتىپ قوي. ئەگەر مۇلازىم ـ خىزمەتكارلىرىڭىدىن بىرەرسى مېھمانلارنىڭ ھۇزۇرىدا بىلىپ ـ بىلمەي بىرەر سەۋەنلىك سادىر قىلىپ قويغان بولسا، دەماللىققا غەزەپ قىلما، قاتتىق ـ يىرىك سۆزلىمە. «بۇ ئىشلىك بولدى، ئۇ كۆڭۈلگە ياقمىدۇ؛ بۇ ئىشلىك بولمىدى، ئۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ» دېگەندەك سۆزلەر بىلەن كۆڭۈلگە ئازار بەرمىگىن. قىلغان ئىشى دېتىڭگە ياقمىسىمۇ، بىر كۆزۈڭنى قىسىۋېلىپ ئۆتكۈزۈۋەت. مېھمان ئالدىدا جېدەللەشمە. ئەگەر مېھمانلار ـ دىن بىرەرسى بولمىغۇر قىلىقلارنى قىلىپ چىشىڭغا تەگسە ۋە ياكى بەـ مەنە سۆزلەرنى ئېيتىپ، ئەدەپسىزلىك قىلسىمۇ، نارازىلىقىڭنى بىلـ دۇرمە. ئەكسىچە، مېھمانىنىڭ ھۆرمىتىنى ئۇلۇغ بىل.

ھېكايەت: ئالىملىشمچە، خەلىپە مۇئتەسىم ھۇزۇردا بىر مەھرەمنىڭ (خاس خىزمەتكارىنىڭ) بېشىنى كەسمەككە پەرمان قىلغانىدى، مەھرەم:

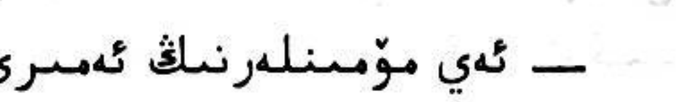

ــ ئەي مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، خۇدا ۋە رەسۇلىنىڭ ھەققىدە بولسىمۇ ئاۋۋال مېنى بىر جام سۇ بىلەن مېھمان قىل. ئاندىن كېيىن نېمە قىلىشىنى خالىساڭ، شۇنداق قىل. مەن بەكلا ئۇسساپ كەتتىم، ــ دېدى.

مۇئتەسىم مەھرەمنىڭ ئارزۇسى بويىچە، تەلىپىنى قوبۇل قىلىپ، گۈل سۇيىدىن تەييارلانغان شەربەت بىلەن ئۇنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇردى. زىياپەت بىلەن كۆڭلىنى شاد قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەھرەم پادىشاھنىڭ ئىنايىتىدىن مەمنۇن ۋە خۇشال بولۇپ ئەرەبچە ئىبارە بىلەن: «كەسرەتۇن ئاللا تائالا خەيرۇكە» (شۇبۇ ياخشىلىقىڭنى ئۇچۇن تەڭرىم بەرىكەت ئاتا قىلغاي!) دەپ، دۇئا ۋە سانا ئېيتىپ دېدىكى:

ــ ئەي مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، ئۇشبۇ سۇ ۋە شەربەت بىلەن مېھمانىڭ بولدۇم. ئەمدى ئادەمگەرچىلىك شەرتى بويىچە مېھمانىنى ئۆلتۈرمەك ۋاجىپ بولسا، ھۆكۈم قىل، تا مېنى ئۆلتۈرگەي؛ ئۇنداق بولمىسا، ئەپۇ قىل، تا سېنىڭ ئىلكىڭدە توۋا قىلاي!

ــ راست ئېيتىسەن، ــ دېدى مۇئتەسىم، ــ مېھمانىنىڭ ھەققى ئۇلۇغدۇر. سېنى ئەپۇ قىلدىم. توۋا قىلغىن. بۇنىڭدىن كېيىن گۇناھلىق ئىشلارغا ئەسلا يېقىن يولىغۇچى بولما!

مەھرەم توۋا قىلىپ، ئۇشبۇ ھالاكەتتىن خالاس بولدى.

ئەمما، بىلگىنكى، مېھمانىنىڭ ھەققىگە رىئايە قىلماق ــ سا ـ

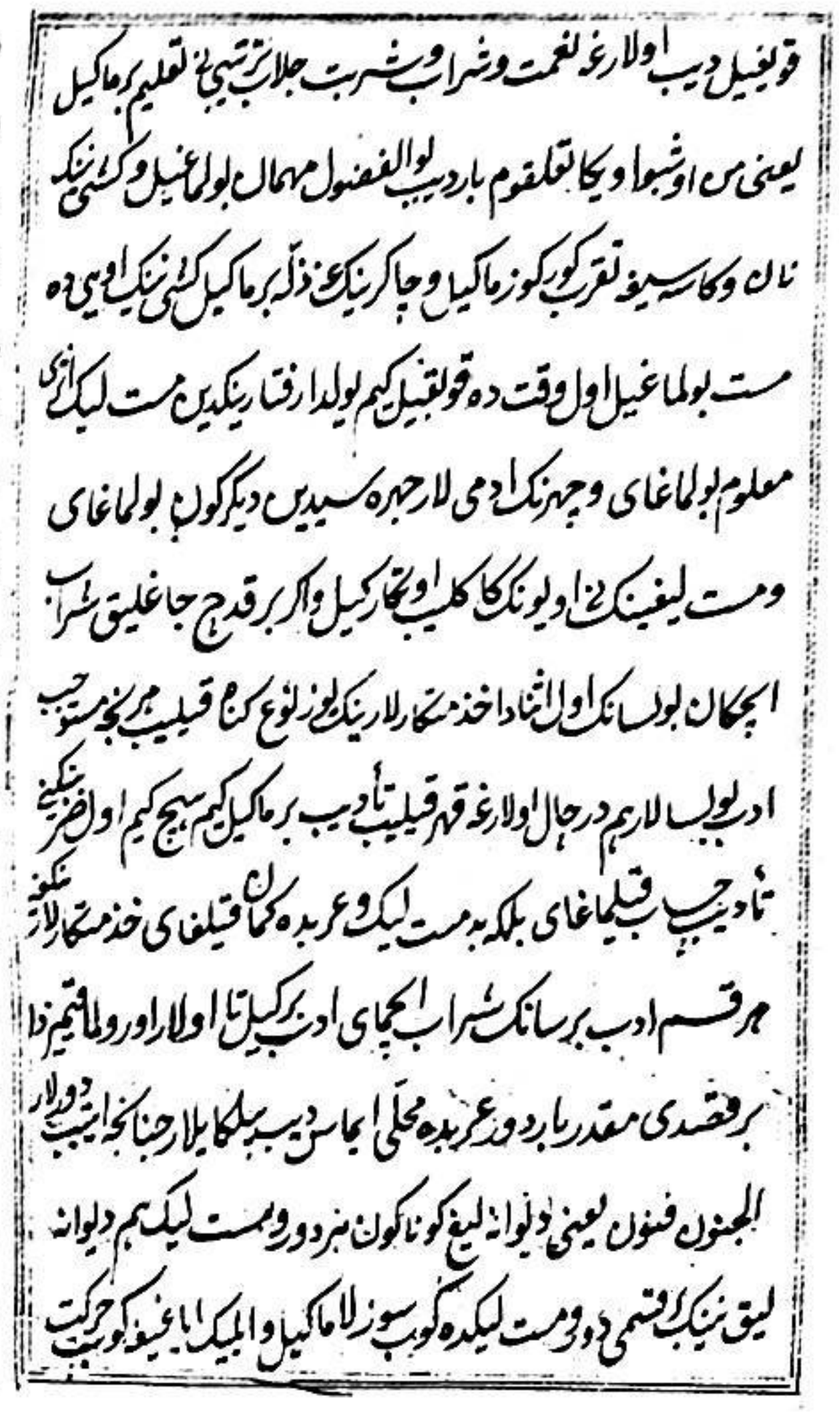
قولغيل ديب اولارغه نعمت وشراب وشربت جلاب ترتيبي تعليم برماكيل
يعني من اوشبوا ويكا تعلقوم باردي يوالفضول مهمان بولماغيل وكشي نينك
نان وكاسه سيغه تقرب كورسكوزماكيل وچاكرينك عذر آلهبرماكيل كشي نينك اويي ده
مست بولماغيل اول وقت ده قولقيل كيم بولدا رفقارينكدين مست ليك آزي
معلوم بولماغاي وچهرنك آدمي لار چهره سيدين ديكركون بولماغاي
ومست ليغينك نى اويونكا كليب اوتكاركيل واكر برقدح جاغليق شراب
ايچكان بولسانك اول اثناداخذ مكارلارينك بوزلوغ كنا قيليب هر نجه مستوجب
ادب بولسالارهم درحال اولارغه قهر قيليب تأديب برماكيل كيم هيچ كيم اول ضررينكدين
تأديب چالمسون قيلماغاي بلكه بومست ليك وعربده كمان قيلغاي خذمتكارلارنى
هرقسم ادب برسانك شراب ايچماي ادب بركيل تا اولار اورولماقيم ذا
برقصدى مقدر يا بردورعربده محلى ايماس ديب بلكا يلار جنا نجه ايتيب دولار
الجنون فنون يعنى ديوانه ليغ كوناكون بردور ومست ليك هم ديوانه
ليق نينك برقسمى دور ومست ليكده كوب سوزلاماكيل وابليك اياغيغه كوب حركت

همبخانا ئۇچۇن ۋاجىپتۇر. لېكىن، شۇنداق مېهماننىڭ ھەققىگە رىئايە قىلكىم، ئۇ مېهمان قىلىشقا، قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان بولسۇن. بەزى نائەھلىلەر بارکى، ئۇنى مېهمان دەپ ئۆيۈڭگە چاقىرىپ، ھېسابسىز ھۆرمەتنى قىلىپ، «بۇ مېنىڭ مېهمىنىمدۇر» دەپ ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئىززەتلىسەڭمۇ، بىلمەيدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇنداق كىشىلەر بۇ ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە ئەرزىمەيدۇ. ئەگەر باشقىلارنىڭكىدە مېهمان بولۇش توغرا كەلسە، ئاۋۋال تەگكى ـ تەكتىنى، مېهمان بولۇشقا ئەرزىيدىغان ـ ئەرزىمەيدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ بىلمەك لازىم. چاقىرىدى دەپلا بولار ـ بولماس كىشىنىڭ مېهماندارچىلىقىغا بېرىۋەرمە. ئىززەت ـ ھۆرمەتكە زىيان يەتمىگەي، يەنى ئىززەت ـ ھۆرمەتنى ساقلا. ئەگەر كىشىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مېهماندارچىلىقا بارماقچى بولساڭ، بەكمۇ ئاچ ھالەتتە، يەنى ئاچ قورساق بارما، بەك توق ھالەتتە ھەم بارما. ئەگەر توقلۇق تۇپەيلى ھېچنېمە يېمەسەڭ، مېهمانلار ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ كۆڭلى يېرىم بولىدۇ؛ ناۋادا ئىسراپ قىلىپ كۆپ يېسەڭ، ئېشىڭ ئارتىپ قالىدۇ. ھەرقانداق مەرىكىگە بارساڭ، ئۆزۈڭگە لايىق جايىنى تېپىپ، مۇقىم بىر ئورۇندا ئولتۇرغىن. ئەگەر ئاشنا ۋە دوستۇڭنىڭ ئۆيىدە مېهمان بولساڭ، «دوستۇمغا يارەم بېرەي» دېگەن نىيەتتە ئۆي ئىگىسىنىڭ مۇلازىم ـ خىزمەتكارلىرىغا تائام تۆپىسىدە: «ئەي پالانى، بۇ تاۋاقنى پالانى يەرگە قويغىن، بۇ قاچىنى پالانى يەرگە قويغىن ...» دەپ ئۇلارغا نېمەت، شاراب ۋە شەربەتنى قايسى تەرتىپتە قويۇش توغرىسىدا تەلىم بېرىپ يۈرمە، يەنى تەنتەكلىك، ئاقساقاللىق قىلما. داستىخاندا كىشىنىڭ ئالدىدىكى نان (يېمەكلىك) ۋە قاچىلارغا كۆز يۈگۈرتمە. خىزمەتكارلىرىغا زەللە بەرمە. كىشىنىڭ ئۆيىدە مەست بولۇپ قالما. مېهماندارچىلىقتىن شۇنداق ھالەتتە قايتقىنكى، يولدا رەپتارىڭدىن مەستلىكنىڭ ئەسىرى مەلۇم بولمىغاي. چىرايىڭ باشقىلارنىڭ چىرايىدىن ئۆزگىچە كۆرۈنمىگەي. مەستلىكىنى ئۆيۈڭگە بېرىپ بىر تەرەپ قىل. ئەگەر بەرەر قەدەھ چاغلىق شاراب ئىچكەن بولساڭ، شۇ ئەسنادا خىزمەتكارلىرىڭ ھەرقانچە گۇناھ قىلغان، سادىر قىلغان گۇناھلىرى تۇپەيلى ئەدەپلىمەك لازىم بولغان تەقدىردىمۇ، دەماللىققا ئەدەپلىمە، غەزەپ قىلما. چۇنكى، مۇنداق چاغدا غەزەپلىنىپ ئەدەپلىسەڭ، ئۇنى ھېچ نەرسىگە ئەدەپلەش ھېسابلىمايدۇ، بەلكى سېنى مەست بولۇپ قاپتۇ، مەستلىكتىن ۋارقىراۋاتىدۇ، دەپ خاتا چۈشىنىپ قالىدۇ. خىزمەتكارلىرىڭنى قانداقلىكى ئەدەپلىمەكچى بولساڭ، ساق ۋاقتىڭدا ئەدەپلە. شۇنداقتا ئەدەپلەنگۈچىلەرمۇ قوبۇل قىلالايدۇ، ئەدەپنىڭمۇ ئۇنۇمى بولىدۇ، مەقسەت ـ مۇددىئايىڭغىمۇ يېتەلەيسەن. بۇ ھەقتە ئاقىل

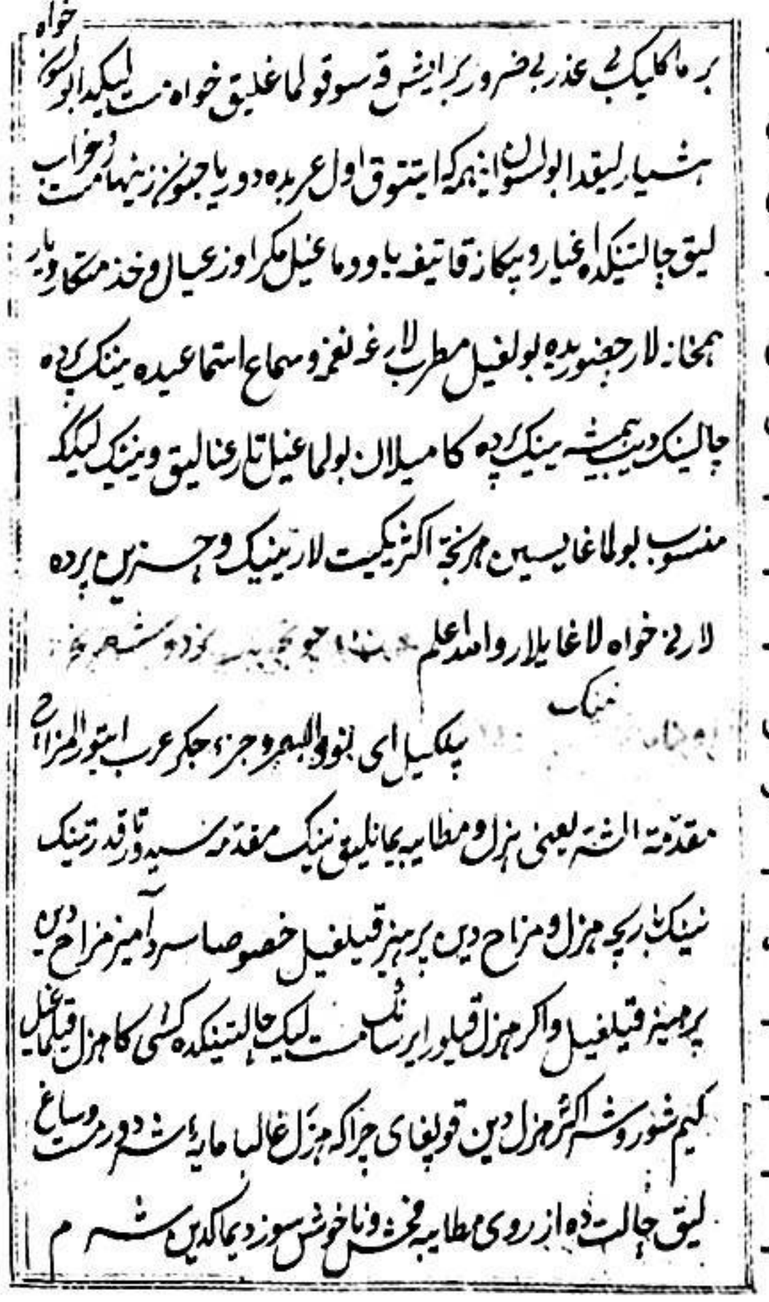
برماكاكيك عذر بضرورى برايتش قسوقولماغليق خواه مست ليكيدا بولسون
هشيار ليكيدا بولسون اينهكا ايتوق اول عربده دويا جنون زينهار مست وخراب
ليق چاليتينكده اغيار وبيكانه قاتيغه بارمه ومانعيل مكراوزعيال وخذمتكارلاريڭ
همخانه لارحضوريده بولغيل مطرب لارغه نغمه وسماع استماعيده مينك كرده
چاليتينك ديب همشه مينك كرده كاميلان بولماغيل تاريخ اليق ومينك ليكدك
منسوب بولماغايسين هرنجه اكرتيكيت لارمينك وحزين پرده
لارنى خواه لاغايلار واللهاعلم
مينك
بيلكيل اى بنو الهجر وجزء حكر عرب ايتور المزاح
مقدمة الشر يعنى هزل ومطايبه جايليق مينك مقدمه سيده وارقدر مينك
مينك بريچه هزل ومزاح ديين پرهيز قيلغيل خصوصا سرداميز مزاح ديين
پرهيز قيلغيل واكر هزل قيلور ايرسا مست ليك چاليتينكده كشى كاهزل قيلماغيل
كيم شور وشر اكر هزل دين قولغاى چراكه هزل غالبا مايه اشر ومست وساغ
ليق چاليتده ازروى مطايبه فحش وناخوش سوز ديماكدين شرم

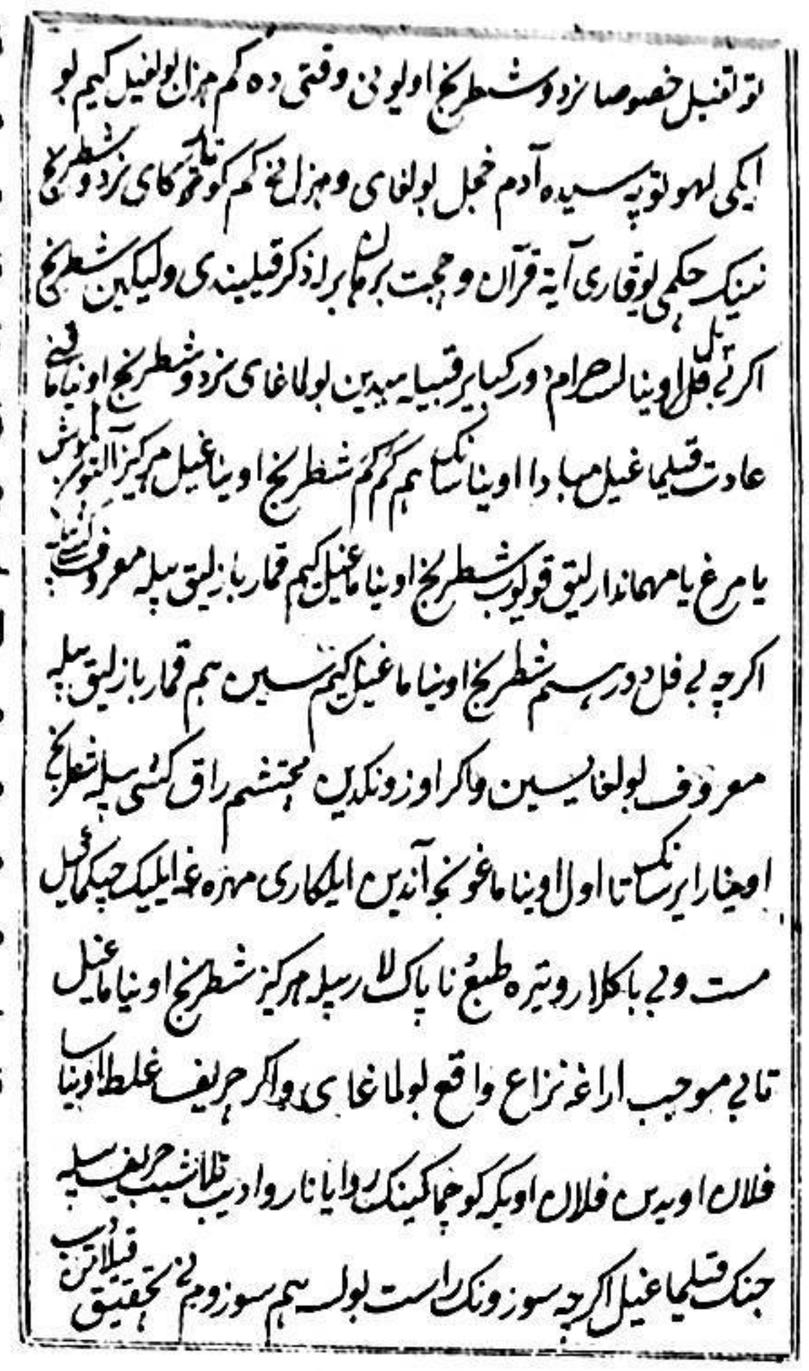

قىللار: «سارالىقلىق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ. مەستلىك ئەنە شۇ سارالىقلىقنىڭ بىر تۈرىدۇر» دېگەن. شۇڭا، مەستلىكتە، يەنى مەست بولۇپ قالغان ۋاقتىدا كۆپ سۆزلىمە. پۈت ـ قوللىرىڭنى ئار-تۇقچە ھەرىكەتتىن يىغ. كىشى خالىمايدىغان يېقىمسىز قىلىقلار، ئېگىز ـ پەس ھەرىكەتلەر مەيلى مەستلىكتە بولسۇن، مەيلى ساق ۋاقىتتا بولسۇن، بەتخۇيلۇق ـــ سارالىقلىق جۇملىسىدىندۇر. يەنە بىرسى، مەست ۋە خارابلىق ھالىتىدە ياتلارنىڭ، ناتونۇش كىشى-لەرنىڭ ئارىسىغا بارغۇچى بولما. ئەگەر بارغۇڭ كەلسە، ئۆز ئايا-لىڭ، خىزمەتكار ۋە يار ـ بۇرادەرلىرىڭنىڭ قېشىغا بار، شۇلارنىڭ ھۇزۇرىدا بولغىن. نەغمە ـ ناۋا بولۇۋاتقان، ئۇسسۇل ئوينىلىۋاتقان سورۇنلاردا سازەندىلەرگە ئۆز مەيلىڭچە: «يېنىك پەدىگە چېلىڭ» دەپ مۇتريب، يەنى سازەندە ۋە ناخشىچىلارنىڭ كەيپىنى قاچۇرما، ھەمىشە يېنىك پەدىلەرگە مايىل بولمىغىن. ھەر ئىشتا مېمانلارنىڭ خاھىشىغا باق، يەڭگىلتەكلىك بىلەن ئىش قىلما. يىگىتلەرنىڭ تولاراقى مۇڭلۇق پەدىلەرنى خالايدۇ.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر.

ئون ئۈچىنچى باب
دامكا ۋە شاھمات ئويىنىماقنىڭ بايانى

بىلگىن، ئەي كۆز نۇرۇم، جىگەر پارەم، ئەرەبلەردە «ھەزىل ـ چاقچاق ياماناتلىقنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر» دېگەن گەپ بار. تا قۇدرەتلىك بارىچە ھەزىل ـ چاقچاقتىن پەرھىز قىل. خۇسۇسەن، سوغۇق ۋە ناخۇش، يەنى كۆڭۈلسىز ھەزىل قىلماقتىن پەرھىز قىلغىن. ھەزىل قىلماڭچى بولساڭمۇ، كىشىگە مەستلىك ھالىتىڭ-دە ھەزىل قىلما. پاراكەندىچىلىك، يەنى كۆڭۈل ئاغرىقى كۆپىنچە ھەزىل ـ چاقچاقتىن پەيدا بولىدۇ. چۈنكى، ھەزىل ـ چاقچاق ـــ پاراكەندىچىلىكنىڭ سەرمايىسىدۇر. ناخۇش ۋە بېزەپ ھەزىل ـ چاقچاقتىن مەيلى مەستلىكتە بولسۇن، مەيلى ساق ۋاقىتتىدا بول-سۇن، شەرم تۇتقىن، يەنى ئۆزۈڭنى تارت. خۇسۇسەن، دامكا ۋە شاھمات ئويىنىغان ۋاقىتتىدا ھەزىل ـ چاقچاقنى كەم قىل. چۈنكى، مۇنداق چاغدا ئارتۇقچە ھەزىل ـ چاقچاق ئۆزۈڭنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ خىجىل قىلىپ قويىدۇ ياكى قارشى تەرەپ چاقچىقىڭنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ. دامكا ۋە شاھماتنىڭ تەبىرى «قۇرئان» ئايەتلىرى ۋە ھۆججەتلەردە دەلىل بىلەن زىكرى قىلىنغان. لېكىن، شاھمات پۈل تەكشىپ ئوينالسا، ھارامدۇر. دامكا ۋە شاھمات ئويىنىماقنى ئادەت قىلىۋالما. مۇبادا ئويىنىساڭمۇ، كەم ـ كەم ئوينا. ھەرگىز ئالتۇن ـ كۈمۈش يا قۇش تىكىشىپ، يا مېھماندارچىلىقنى ھۆددە قىلىپ

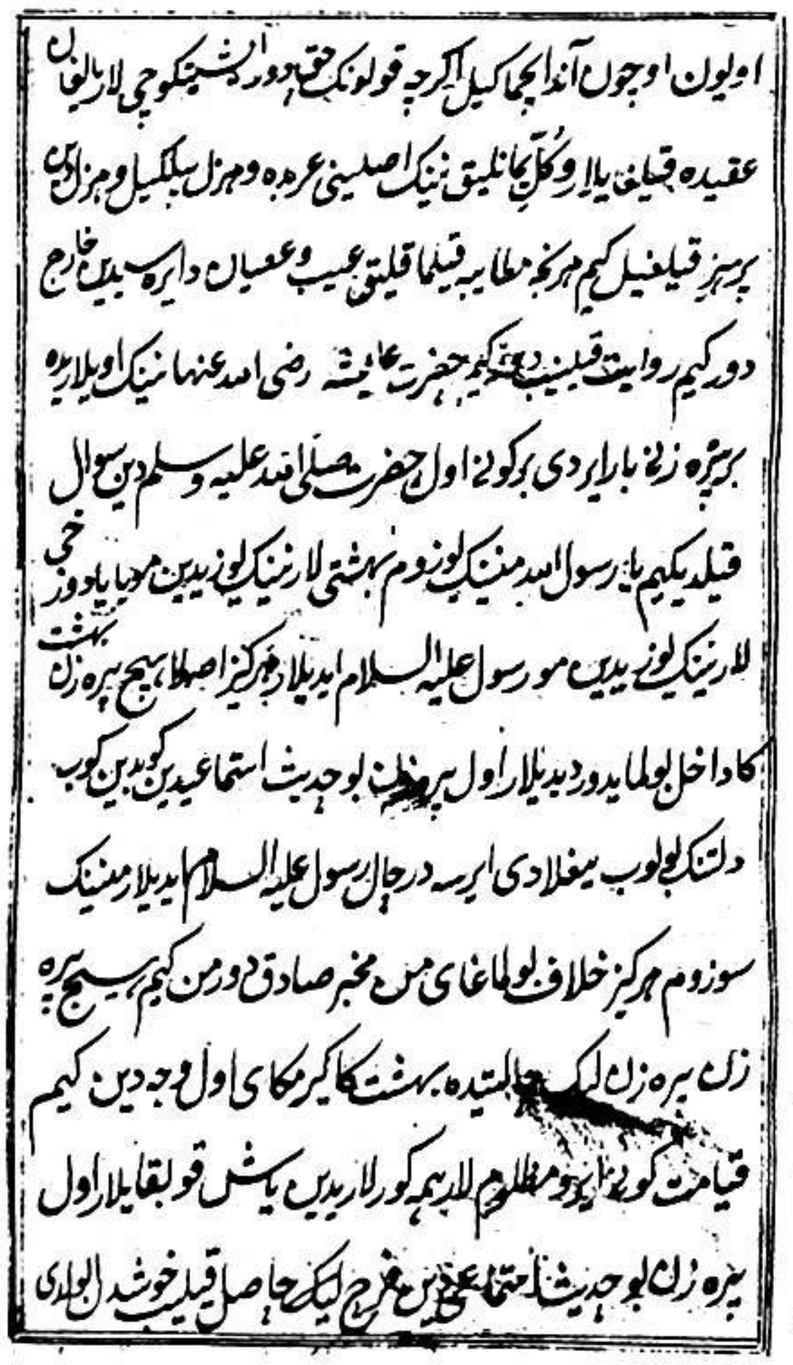

بىلگىن، ئەي كۆز نۇرۇم، جىگەر پارەم، ئەرەبلەردە «ھەزىل ـ چاقچاق يامانلىقنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر» دېگەن گەپ بار. تا قۇدرەتلىك بارىچە ھەزىل ـ چاقچاقتىن پەرھىز قىل. خۇسۇسەن، سوغۇق ۋە ناخۇش، يەنى كۆڭۈلسىز ھەزىل قىلماقتىن پەرھىز قىلغىن. ھەزىل قىلماڭچى بولساڭمۇ، كىشىگە مەستلىك ھالىتىڭ-دە ھەزىل قىلما. پاراكەندىچىلىك، يەنى كۆڭۈل ئاغرىقى كۆپىنچە ھەزىل ـ چاقچاقتىن پەيدا بولىدۇ. چۈنكى، ھەزىل ـ چاقچاق ـــ پاراكەندىچىلىكنىڭ سەرمايىسىدۇر. ناخۇش ۋە بېزەپ ھەزىل ـ چاقچاقتىن مەيلى مەستلىكتە بولسۇن، مەيلى ساق ۋاقىتتىدا بول-سۇن، شەرم تۇتقىن، يەنى ئۆزۈڭنى تارت. خۇسۇسەن، دامكا ۋە شاھمات ئويىنىغان ۋاقىتتىدا ھەزىل ـ چاقچاقنى كەم قىل. چۈنكى، مۇنداق چاغدا ئارتۇقچە ھەزىل ـ چاقچاق ئۆزۈڭنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ خىجىل قىلىپ قويىدۇ ياكى قارشى تەرەپ چاقچىقىڭنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ. دامكا ۋە شاھماتنىڭ تەبىرى «قۇرئان» ئايەتلىرى ۋە ھۆججەتلەردە دەلىل بىلەن زىكرى قىلىنغان. لېكىن، شاھمات پۈل تەكشىپ ئوينالسا، ھارامدۇر. دامكا ۋە شاھمات ئويىنىماقنى ئادەت قىلىۋالما. مۇبادا ئويىنىساڭمۇ، كەم ـ كەم ئوينا. ھەرگىز ئالتۇن ـ كۈمۈش يا قۇش تىكىشىپ، يا مېھماندارچىلىقنى ھۆددە قىلىپ

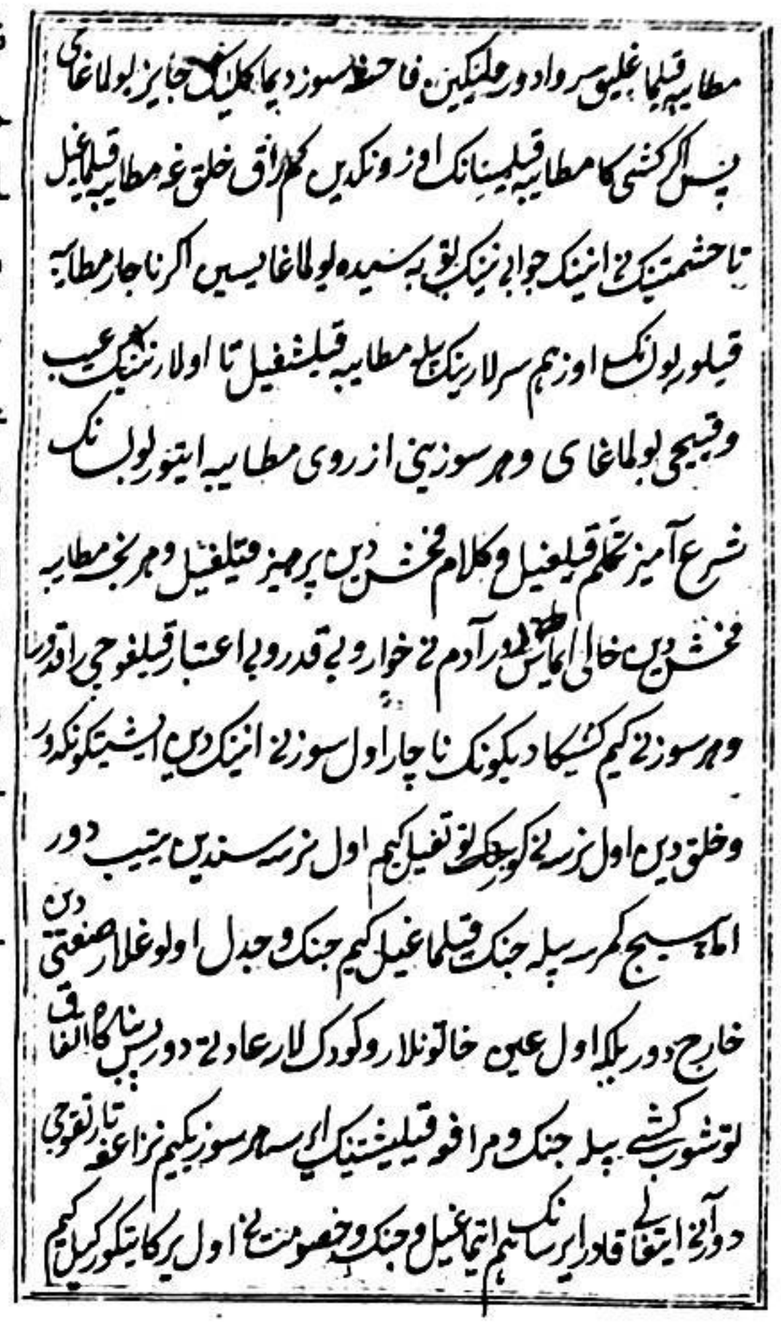

شاھمات ئويۇنىمىز. شاھماتنى يەنە گەرچە پۇل تىكىشمەسكۇمۇ، قىمارۋازلىقتا مەشھۇر بولغان كىشىلەر بىلەن ئويناپ باقمىغان بىلەن شاھمات ئويۇنىمىز. مۇنداق كىشىلەر بىلەن شاھمات ئويناپ باقمىساڭ، سەنمۇ قىمارۋازلىق بىلەن مەشھۇر بولىسەن، يەنى قىمارۋاز دېگەن ئاتاققا قالىسەن. ئەگەر ئۆزۈڭدىن چوڭراق كىشى بىلەن شاھمات ئويناپ باقچى بولساڭ، چوڭلار ماڭمىغۇچە، ئۇلاردىن ئىلگىرى ئۇرۇقتا قول تەگكۈزمە. مەست، بىپەرۋا، تېرىككەك ۋە ناپاكلار بىلەن ھەرگىزمۇ شاھمات ئويناپ باقما. ئارىدا سەۋەبسىز نىزا ـ ئاداۋەت پەيدا بولمىغاي! ئويۇن ئۇستىدە قارشى تەرەپ ئەگەر خاتا يۈرۈپ قالسا، ئۇرۇقنى ئۇنداق ماڭدىڭ ياكى مۇنداق ماڭدىڭ، دەپ جېدەللەشمە ۋە ئۇرۇشما. گەرچە سۆزۈڭ راست بولسىمۇ، سۆزۈمنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايمەن دەپ ئويۇن ئۇچۇن قەسەم ئىچمىگىن. دېگەنلىرىڭ ھەق بولسىمۇ، ئاڭلىغۇچىلار ئەنە شۇنداق دەيدۇ.

ئومۇمەن، بارچە يامانلىقنىڭ ئەسلىنى ھەزىل ـ چاقچاق دەپ بىل ۋە ئويۇن ئۇستىدە ھەزىل ـ چاقچاقتىن پەرھىز قىل.

ئەمەلىيەتتە، ھەددىدىن ئېشىپ كەتمىسىلا، ھەزىل ـ چاقچاق قىلماق ئەيىبمۇ ئەمەس. رىۋايەت قىلىنىشىچە:

ھەزرىتى ئائىشە ـــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ـــ نېكاھ ئۆيىدە ياشانغان بىر ئايال بار ئىدى. بىر كۈنى ئۇ ئايال ھەزرىتى مۇھەممەد پەيغەمبەر ـــ ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالاملار بولغاي ـــ دىن سورىدىكى:

ـــ يا رەسۇلىللا، مېنىڭ يۈزۈم جەننەتلىرىنىڭ، يەنى جەننەتكە كىرىدىغانلارنىڭ يۈزى تەرەپتىمۇ ياكى دوزىخلارنىڭ، يەنى دوزاخقا كىرىدىغانلارنىڭ يۈزى تەرەپتىمۇ؟

رەسۇل ئەلەيھىسسالام جاۋابەن:

ـــ ھەرقانداق قېرى خوتۇن ھەرگىزمۇ جەننەتكە داخىل بولمايدۇ، ـــ دېدى. ئۇ خوتۇن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، كۆڭلى بۇزۇلۇپ كۆپ-تىن ـ كۆپ يىغلىدى. رەسۇل ئەلەيھىسسالام دەرھال:

ـــ مېنىڭ سۆزۈم ھەرگىزمۇ يالغان ئەمەس. مەن راست ئېيتتىمەن. دېمەكچى بولغىنىم، ھېچبىر قېرى خوتۇن قېرىلىق ھالىتىدە جەننەتكە كىرمەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قىيامەت كۈنى مەيلى ئەر، مەيلى ئايال ـــ ھەممىسى تىرىلىپ، گۆرلىرىدىن ياش ھالەتتە ئورۇنلىرىدىن تۇرىدۇ، ـــ دېدى. قېرى خوتۇن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ تىنچلاندى ۋە خۇشال بولدى.

دېمەك، يولدا قىلىنغان ھەزىل ۋە چاقچاق ـــ راۋادۇر. لېكىن، بۇزۇقچىلىققا، يەنى زىناغا ئائىت سۆز، ھەزىل ـ چاقچاق جايىز ئەمەستۇر. بەس، ئەگەر كىشىگە چاقچاق قىلماقچى بولساڭ، چاقچاقنى ئۆزۈڭدىن كىچىكلەرگە، يەنى مەرتىۋىسى ئۆزۈڭدىن تۆ-

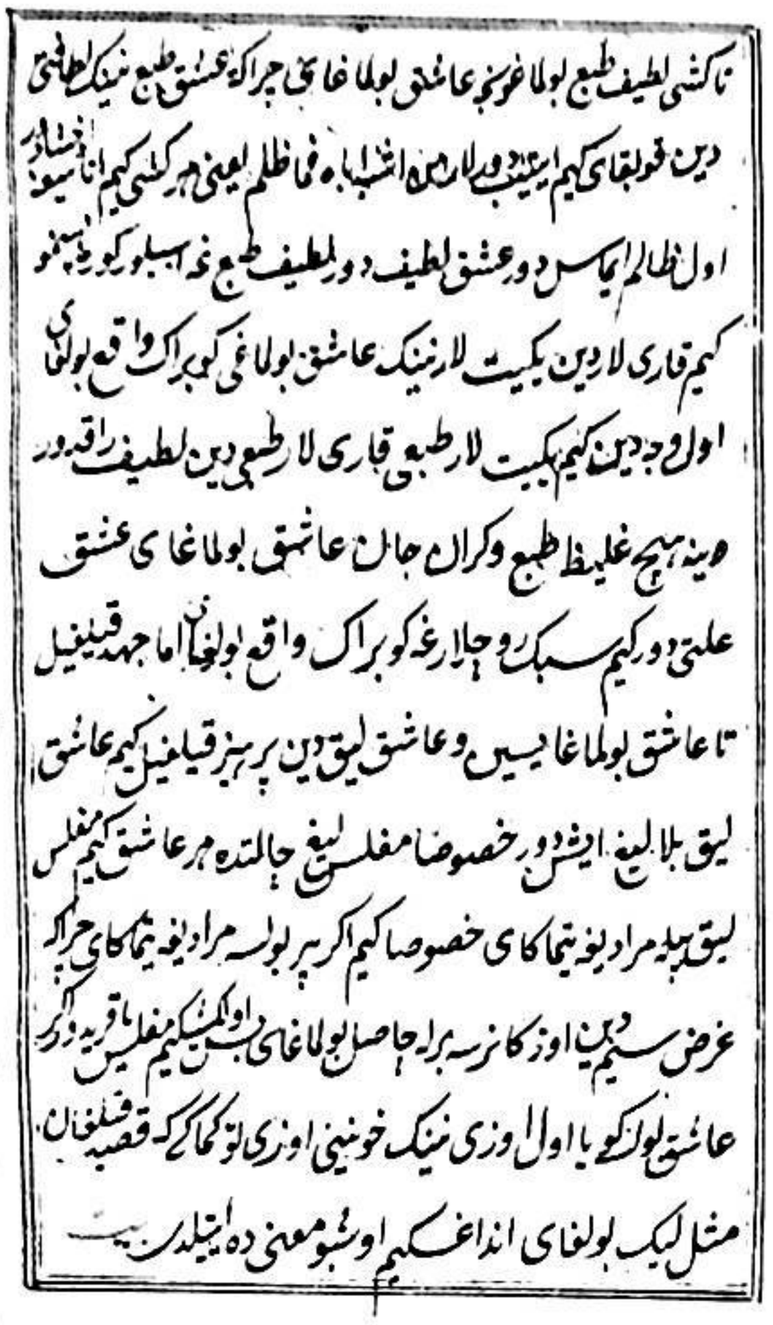
ناكشى لطيف طبع بولا غوچو عاشق بولا غاى چراكه عشق طبع نينك لطافتى
دين قولبقاى كيم ايتيب دورلارمه اشبا به فى ظلم ايعنى هر كشى كيم انا سيو
اول ظالم ايماس دور عشق لطيف دور لطيف طبع نه اسلوكو بولغاى سيو
كيم قارى لاردين يكيت لارنينك عاشق بولا غى كوبراك واقع بولغاى
اول وجه دين كيم يكيت لار طبعى قارى لار طبعى دين لطيف راقدور
وينه هيچ غليظ طبع وكران جان عاشق بولا غاى عشق
علتى دور كيم سبك روحلار غه كوبراك واقع بولغاى اما جهد قيلغيل
تا عاشق بولما غايسيز وعاشق ليق دين پرهيز قيلغيل كيم عاشق
ليق بلا ايعنى ايشى دور خصوصا مفلس ليغ حالتده هر عاشق كيم مفلس
ليق جهد مراد يوتيماكاى خصوصا كيم اگر پر بولسه مراد يوتيماكاى حراكه
غرض سيم دين اوزكا نرسه برله حاصل بولماغاى بس اولكيشى كيم مفلس ماقريده ذكر
عاشق بولسكو يا اول اوزى نينك خونينى اوزى توكماكرك كه قصيده قلغان
مثل ليك بولغاى انداغ كيم اوشبو معنى ده ايتيلدى بيت

ۋەنلەرگە قىلما. ئىززەت ـ ھۆرمەتسىزلىگە، ئابرۇيۇڭغا نۇقسان يەتكۈ. زۇۋالىسەن. ناۋادا زۆرۈر بولۇپ قالسا، ھەزىل ـ چاقچاقنى ھەم. سۆھبەت، سىرداشلىرىڭ ئارا قىل؛ ئەيىب سانالمايدۇ. ئەمما، چاق. چاق قىلغاندا كۆڭۈلگە ياقمىغان، شەرئىتكە مۇۋاپىق سۆزلەرنى ئىشلەت. بۇزۇقچىلىققا، يەنى زىناغا ئائىت سۆزلەرنى دېمەكتىن پەرھىز قىل. چۈنكى، زىناغا ئائىت سۆزلەردىن خالىي بولمىغان، يەنى تاپتىن چىقىپ كەتكەن ھەزىل ـ چاقچاق ئادەمنى خار ۋە قەدىرسىز، ئېتىبارسىز قىلىپ قويىدۇ. سەن كىشىگە قانداق سۆزنى دېگەن بولساڭ، نۆۋىتىدە سەنمۇ شۇنىڭ باراۋىرىدە جاۋابقا ئېرىشەسەن. ئەلۋەتتە، خەلقتىن كۆتىدىغان نەتىجەڭ، بەرگىنىڭگە يارىشا بولىدۇ! شۇڭا، چاقچاق تۈپەيلى كىشىلەر بىلەن جېدەللىشىپ قالما. ئۇرۇشۇش ۋە جېدەللىشىش ئۇلۇغلارنىڭ ئادىتى ئەمەس، بەلكى ئۇ خوتۇنلار ۋە گۆدەكلەرنىڭ ئادىتىدۇر. بەس، كۆتۈلمىگەن ئەھۋالدا، ئارىدا ئىتتىپاقسىزلىق روي بېرىپ، كىشىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ يا. كى جېدەللىشىپ قالغۇدەك بولساڭ، جاۋابەن بىر نېمە دېگۈدەك، يەنى گەپ قايتۇرغۇدەك يولۇڭ بولسىمۇ، سۈكۈت قىل. ئىمكان بار دەرھال تۈگەتكىلى بولمىغان ماجىرالارنى ئۇزاققا سوزما، سۈلھى تەرىقى بىلەن ھەل قىل ھەم ئاداۋەت ساقلىما. ئاداۋەت ساقلىماق، بىشەملىك قىلماق، شەرم ـ ھايانى قايرىپ قويۇپ جېدەل تېرەماق ـــ پەس تەبىئەت كىشىلەرنىڭ ئادىتىدۇر.

ھەركىم ئۆچۈن ئادەتلەرنىڭ ئوبدانراقى ـــ خۇش مۇئامىلىلىكتۇر. خۇش مۇئامىلىلىك ئۇلۇغ ئاللانىڭ بەندىلەرگە ئاتا قىلغان كاتتا نېمەتتىدۇر.

يەنە بىرسى، كىشىگە ھەسەت قىلما. كىشىگە سەۋەبسىز ئازار يەتكۈزىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنىمۇ دېگۈچى بولما. چۈنكى. كىشىگە ئازار يەتكۈزىدىغان گەپ ـ سۆز ئادەمنىڭ ئادىمىيلىك غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىدۇ. بەرھەق، شاراب ئىچمەك، ھەزىل ـ چاقچاق قىلىشماق يىگىتلەرنىڭ خاھىشىدۇر. لېكىن، ھەزىل چاقچاق ۋە ئىچكۈلۈك يەنىلا ۋاقتى ـ سائىتىدە، ئۆز ئەندىزىسى ئىچىدە بولغىنى تۈزۈك. ياخشىسى يىگىتلەرمۇ سەۋر قىلىپ، شاراب ئىچمەكتىن پەرھىز قىلغاي!

ھەركىم شارابنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئۇنىڭ تاشلا قىيامەتتە ھاسىل بولىدىغان جازاسىغا قارىتا ئەقىل كۆزى بىلەن قاراپ، ناھايىتى پەم بىلەن تەپەككۇر قىلسىلا، قاباھەت ۋە بەختسىزلىكتىن ئۆزگە ھېچ نەرسە ھاسىل بولمايدىغانلىقىنى بىلەلەيدۇ!

ئەمدى ئىچىملىك ۋە ھەزىل ـ چاقچاقنىڭ ئۆزگە ئەھكاملىرى ئىمكان قەدەر ئىشق بابىدا بايان قىلىنىدۇ.

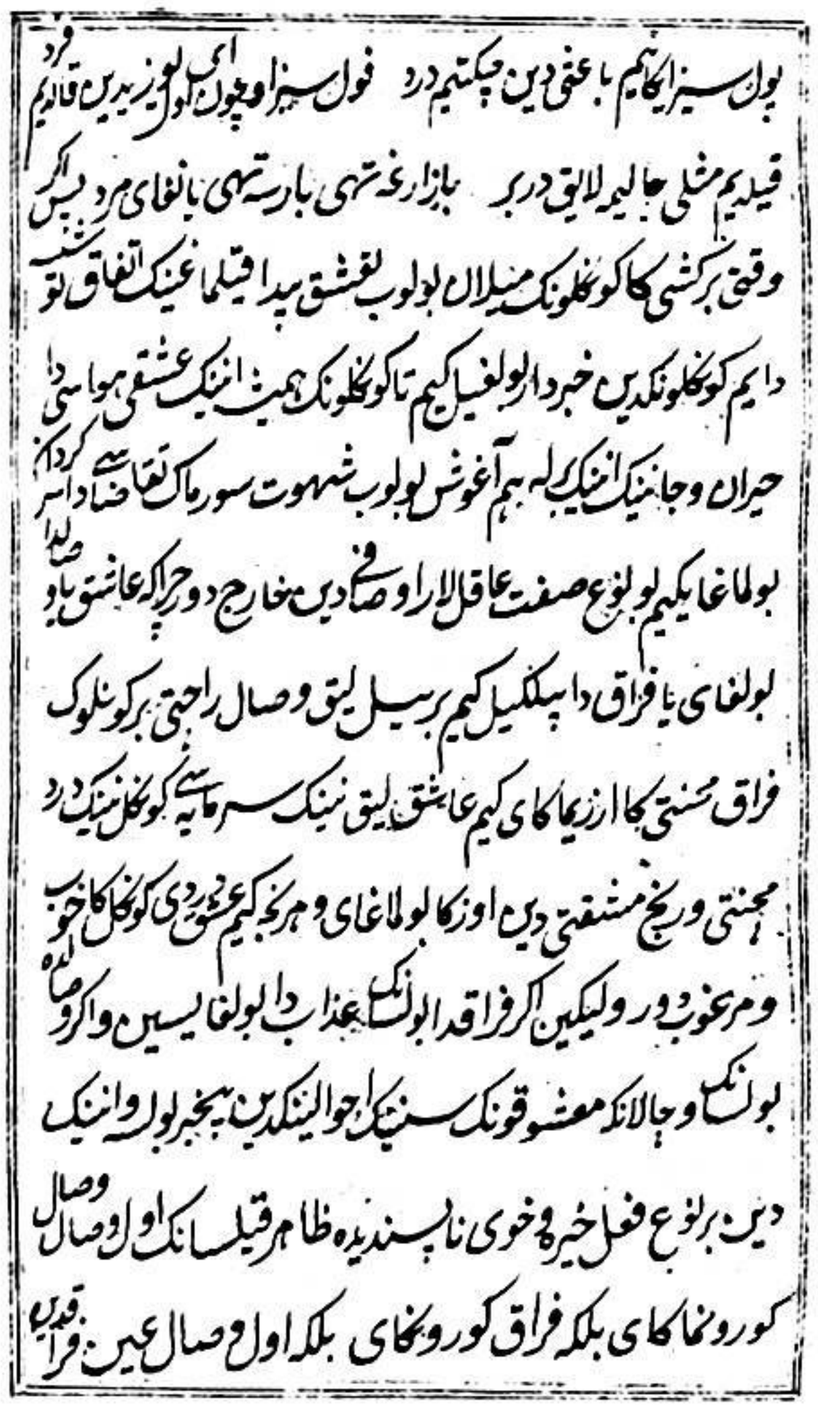
بولماسيز ايكاكيم باعشق دين چيكتيم درد فولماسيز اوچون اى اول لوزيدين قادم فرد
قيلديم مثلى جاليم لايق دربر بازارغه تهى بارسه تهى بانغاى مرد پس اگر
وقتى بركشى كاكوكلونك ميلان بولوب لعشق پيدا قيلماغينك اتفاق لوتشب
دايم كوكلونكدين خبردار بولغيل كيم تاكوكلونك همت انينك عشقى هواسى دا
حيران وجانينك انيك كرله بهم آغوش بولوب شهوت سورماك تقاضاسيدا سر
بولماغايكيم بولوغ صفت عاقل لار اوصافيدين خارج دورچراكه عاشق بادو
بولغاى يا فراق داپيلكيل كيم بر سيل ليق وصال راحتى بركونلوك
فراق محنتى كاارزيماكاى كيم عاشق ليق نينك سرمايه سى كوكل نينك درد
محنتى ورنج مشقتى دين اوزكا بولماغاى وهر نجه كيم عشق دردى كوكل كا خوب
ومرغوب دور ولكين اگر فراقدا بولونك عذاب دا بولغايسيز واگر وصالده
بولونكز وجالانكز معشوقونك سزينك احوالينكدين بيخبر بولوب انينك
دين برنوع فعل خيره وخوى ناپسنديده ظاهر قيلسانكز اول وصال
كورونماكاى بلكه فراق كورونماى بلكه اول وصال عين فراقدير

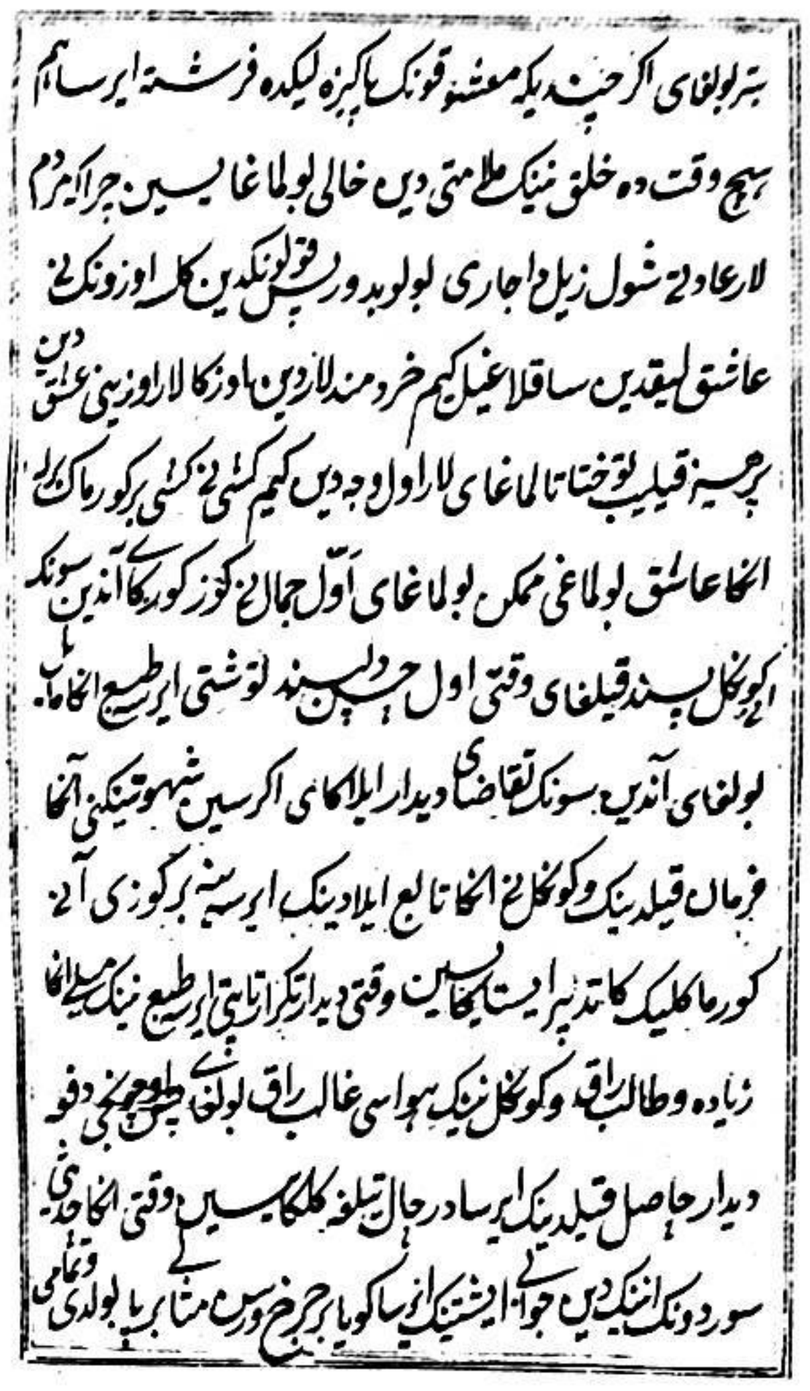

ئاللا بۇيرۇسا!

ئون تۆتىنچى باب
ئىشق ۋە ئۇنىڭ بىلەن مەشغۇل بولماقنىڭ بايانى

بىلگىن، ئەي ئوغۇل، كىشى تا مۇلايىم تەبىئەتلىك بولمىغۇچە ئاشىق بولمايدۇ. چۈنكى، ئىشقنىڭ ئۆزى مۇلايىملىقتۇر، يەنى كىشى خاراكتېرنىڭ مۇلايىملىقىدىن ئىشق پەيدا بولىدۇ. «ھەر كىشى ئاتىسىغا ئوخشىسا، زالىم ئەمەس، يەنى مۇلايىم بولىدۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا، ئىشق دېمەك ــ مۇلايىملىق دېمەكتۇر؛ مۇلايىملىق كىشى تەبىئىتىگە باغلىقتۇر. كۆرمىدىڭمۇ، ئاشقلىق قېرىلارغا قارىغاندا ياشلاردا كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يىگىتلەرنىڭ تەبىئىتى قېرىلارنىڭ تەبىئىتىدىن يېقىملىقراق بولىدۇ. ئادەتتە قوپال تەبىئەتلىك ۋە مىجەزى ئېغىر كىشىدە ئاسانلىقچە ئاشىقلىق بولمايدۇ. ئىشق شۇنداق بىر ئىلاھىتتۇركى، ئۇ نازۇك روھلارغا كۆپرەك ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. شۇڭا، ھەر ئامال بىلەن ئاشىق بولماقتىن ساقلان. ئاشىقلىقتىن پەرھىز قىلغىن. چۈنكى، ئاشىقلىق ــ بالالىق ئىشتۇر. خۇسۇسەن، يوقسۇللۇق ھالەتتە ئاشىق بولساڭ، يوقسۇللۇق تۈپەيلى مۇرادىڭغا يېتەلمەيسەن. ناۋادا شۇ ھالەتتە قېرىلار ئاشىق بولسا، تېخىمۇ شۇنداق، يەنى ھەرگىزمۇ مۇرادىغا يېتەلمەيدۇ. چۈنكى، مەقسەت ـ مۇددىئا پۇلدىن بۆلەك ھېچنەرسە بىلەن ھاسىل بولماس!

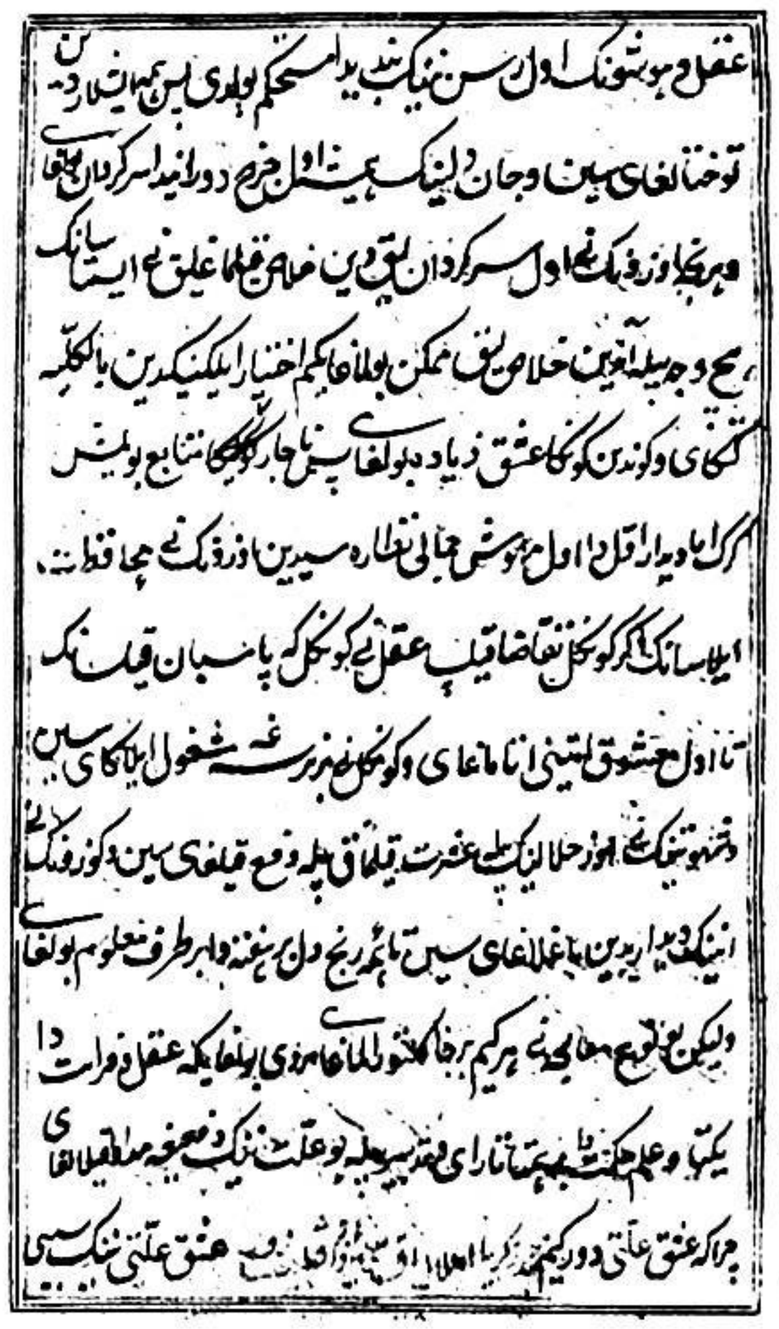

بەس، يوقسۇل ياكى قېرى كىشىنىڭ ئاشىق بولمىقى ــ گويا ئۆزىنىڭ قېنىنى ئۆزى تۆكمەككە، يەنى ئۆز جېنىغا ئۆزى قەست قىلىشقا ئۇرۇنغانغا باراۋەردۇر. ئۇشبۇ مەنىدە مۇنداق دېيىلگەن، بېيىت:

پۇلسىز ئېكەنمەن بائىسىدىن چەكتىم دەرد،
پۇلسىز ئۇچۇن ئول يۇزىدىن قالدىم فەرد.
قىلدىم مەسلى ھالىما لايىق دەربەر،
بازارغا تۇھى بارسا تۇھى يانغاي مەرد.

بەس، ئەگەر ۋاقتى ـ سائىتى يېتىپ بىرەر كىشىگە كۆڭلۈڭ چۈشۈپ قالسا ھەم ئۇنىڭ ئىشق ـ مۇھەببىتى بىلەن كۆڭلۈڭ خۇش بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ھەمىشە شۇ كۆڭۈلنىڭ پېيىدە بولغىن. ئەمما، كۆڭلۈڭ ھەمىشە ئۇنىڭ ئىشق ھەۋىسىدە ھەيران ۋە جېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىرتەن بولۇپ، شەھۋەت سۇرمەك تەقەززاسىدا سەرگەردان بولمىغىن، يەنى ھە

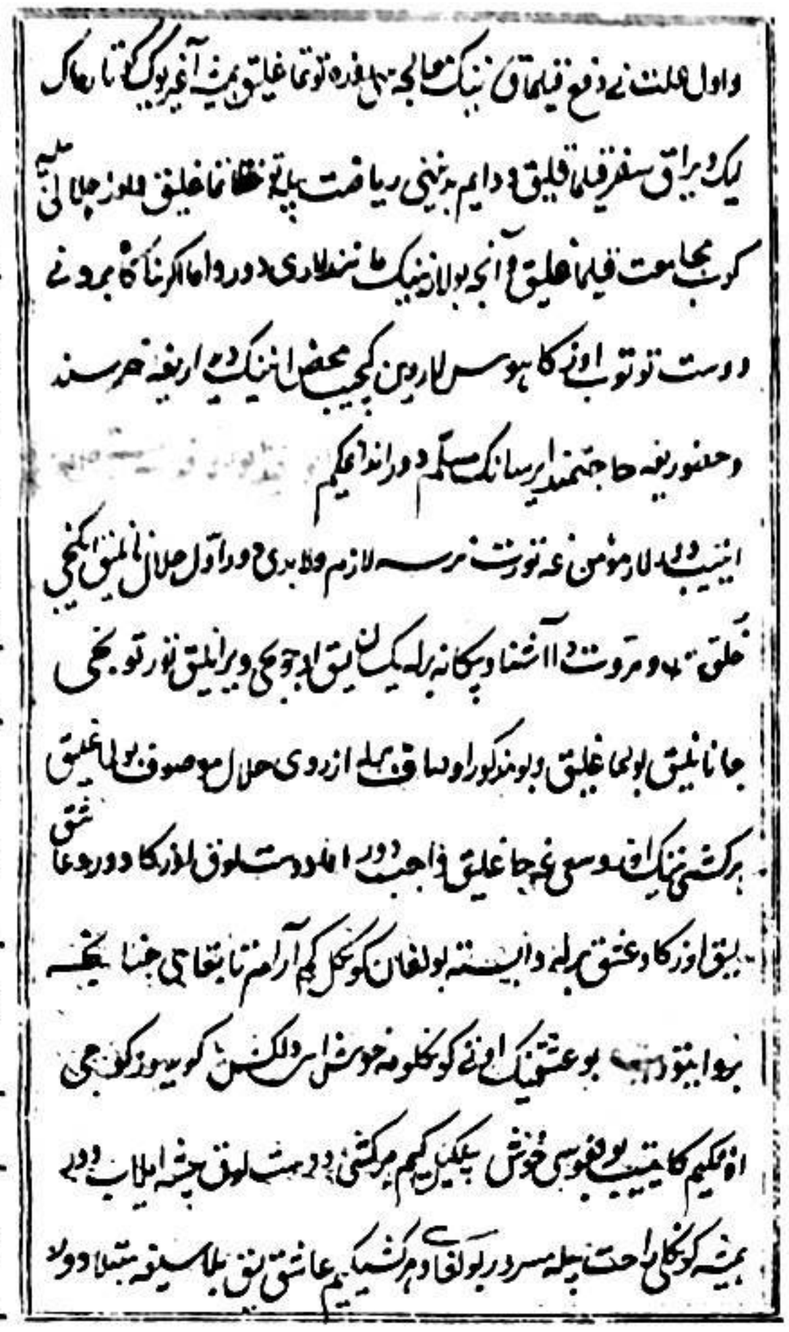

دەسلا ئىشق ـ مۇھەببەتكە بېرىلىپ كەتمە. ئۆزۈڭنى نەپسانى خاھىشىغا، يەنى ھاۋايى ـ ھەۋەسكە ئاتىۋەتمە. بۇ خىل سۈپەت، يەنى نەپسى خاھىشىغا، ھاۋايى ـ ھەۋەسكە بېرىلىش ئاقىللارنىڭ سۈپىتى. لىرىگە مۇخالىپتۇر. چۈنكى، ئاشىق يا ۋىسال دەردىدە بولىدۇ، يا پىراق ئازابىدا، يەنى ئاشىق بولغۇچى يا مەشۇق ۋىسالىدا ئەيش ـ ئىشرەت شەربىتىنىڭ كەيپىنى سۈرىدۇ، يا پىراق ئازابىدا دەردۇ مېھنەت زەھىرىنى تېتىيدۇ. بىلگىنكى، بىر يىللىق ۋىسالنىڭ راھىتى بىر كۈنلۈك پىراقنىڭ دەردۇ مېھنىتىگە ئەرزىمەيدۇ. چۈنكى، كۆڭۈلنىڭ دەردۇ مېھنىتى ۋە رەنج ـ مۇشەققىتى ئاشقىلىقنىڭ سەرمايىسىدۇر. نېمىلا بولسۇن، ئىشق دەردى، يەنى ئاشىق ئۈچۈن مەشۇق ۋىسالى كۆڭۈلگە دەسلەپ خۇشاللىق ئېلىپ كەلسە، ئايرىلغاندىن كېيىن ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر ۋىسالدا بولساڭ، يەنى ۋىسالىغا ئېرىشمەكنى ئارزۇ قىلساڭ، ۋاھالەنكى مەشۇقنىڭ سېنىڭ ئەھۋالىڭدىن بىخەۋەر بولسا، ئۇنىڭدىن كۆڭلۈڭگە ياقمايدىغان تۇرلۈك ناچار قىلىق ۋە خۇيىنى بايقىغىنىڭدا، ئۇ ۋىسال ۋىسال كۆرۈنمەيدۇ، بەلكى پىراق بولۇپ كۆرۈنىدۇ؛ ئۇنداق ۋىسال ئەينى پىراقتىنمۇ بەتتەر بولىدۇ، يەنى ۋىسالىغا يەتكەن تەقدىردىمۇ، ھەسسىلەپ خورلۇق ئازابىنى تارتىسەن. بۇ خىلدىكى ۋىسال شاد لىقى ئەمەس، بەلكى پىراق، يەنى ئايرىلىش ئازابىدىنمۇ ئازابلىقراقتۇر. ئەكسىچە مەشۇقۇڭ پاكىز، يەنى پاك تەبىئەت، ھەتتا پەرىشتە خۇيلۇق بولسىمۇ، ھېچ ۋاقىتتا خەلقىنىڭ مالامىتىدىن خالىي بولالمايسەن. چۈنكى، ئادەملەر شۇنداق قىلماقتا، يەنى ھەمىشە باشقىلاردىن ئەيىب ئىزدەشكە ئادەتلەنگەن. بەس، قولۇڭدىن كەلسە، ئۆزۈڭنى ئاشقىلىقتىن ساقلا، يەنى بىراۋغا ئاشىق بولماقلىقتىن ساقلان. ئەقىل ئىگىلىرى ــ ئاقىللاردىن ئۆز گىلەر ئاسانلىقچە ئىشقتىن پەرھىز تۇتالمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، قانداقلا سەۋەب بولسۇن، ھەرقانداق ئادەمنىڭ بىر كۆرۈش بىلەنلا بىراۋغا ئاشىق بولمىقى مۇمكىن ئەمەس. ئاۋۋال جامالىنى كۆزلىرىدۇ، ئاندىن كېيىن كۆڭۈل مايىل بولىدۇ. ۋاقىتكى، كۆڭۈل مايىل بولغاندىن كېيىن تەبىئىتىڭ مايىل بولىدۇ. ئاندىن كېيىن كۆڭلۈڭ دىدارلاشماق، يەنى كۆرۈشمەكنى تەقەززا قىلىدۇ. ئەگەر سەن نەپسىڭنىڭ خاھىشىغا يول بېرىپ، كۆڭلۈڭنى ئۇنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرساڭ، ئەلۋەتتە يەنە كۆرمەك ـ كۆرۈشمەكنى تەدبىرلىرىنى ئىزدەيسەن. كۆرۈشۈش ۋاقتى تەكرارلانغانسېرى، تەبىئىتىڭنىڭ مەيلى كۆپرەك كۆرۈشۈش ئىستىكىدە بولىدۇ. نەتىجىدە كۆڭلۈڭنىڭ ھەۋىسى غالىب كېلىپ، ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشمەككە ئالدىرايدۇ. بەس، ئۇچىنچى قېتىم كۆرۈشتۈڭمۇ، بولىدى، دەرھال تىلغا كېلىسەن، يەنى ئىشق ـ مۇھەببەت سۆزلىرى

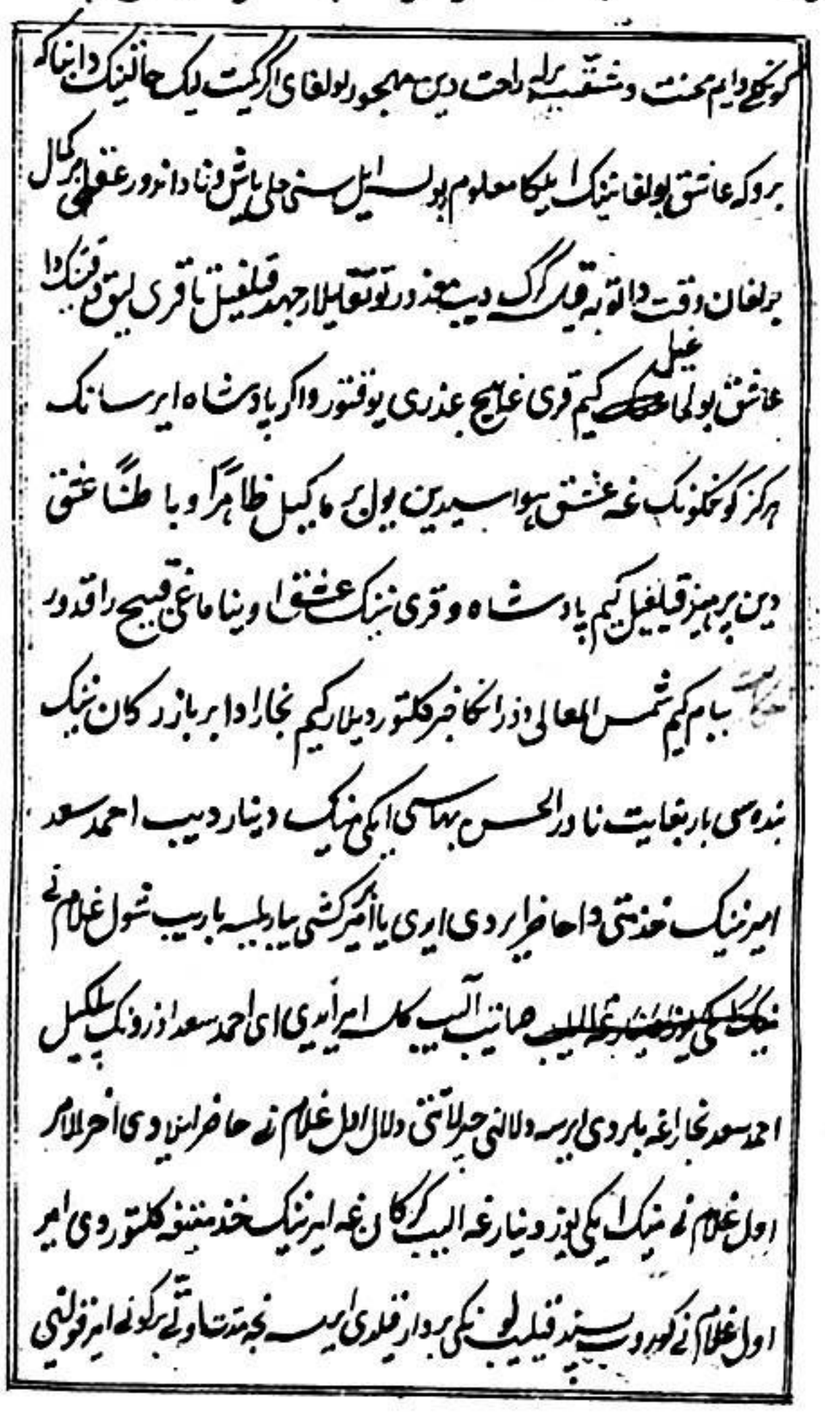

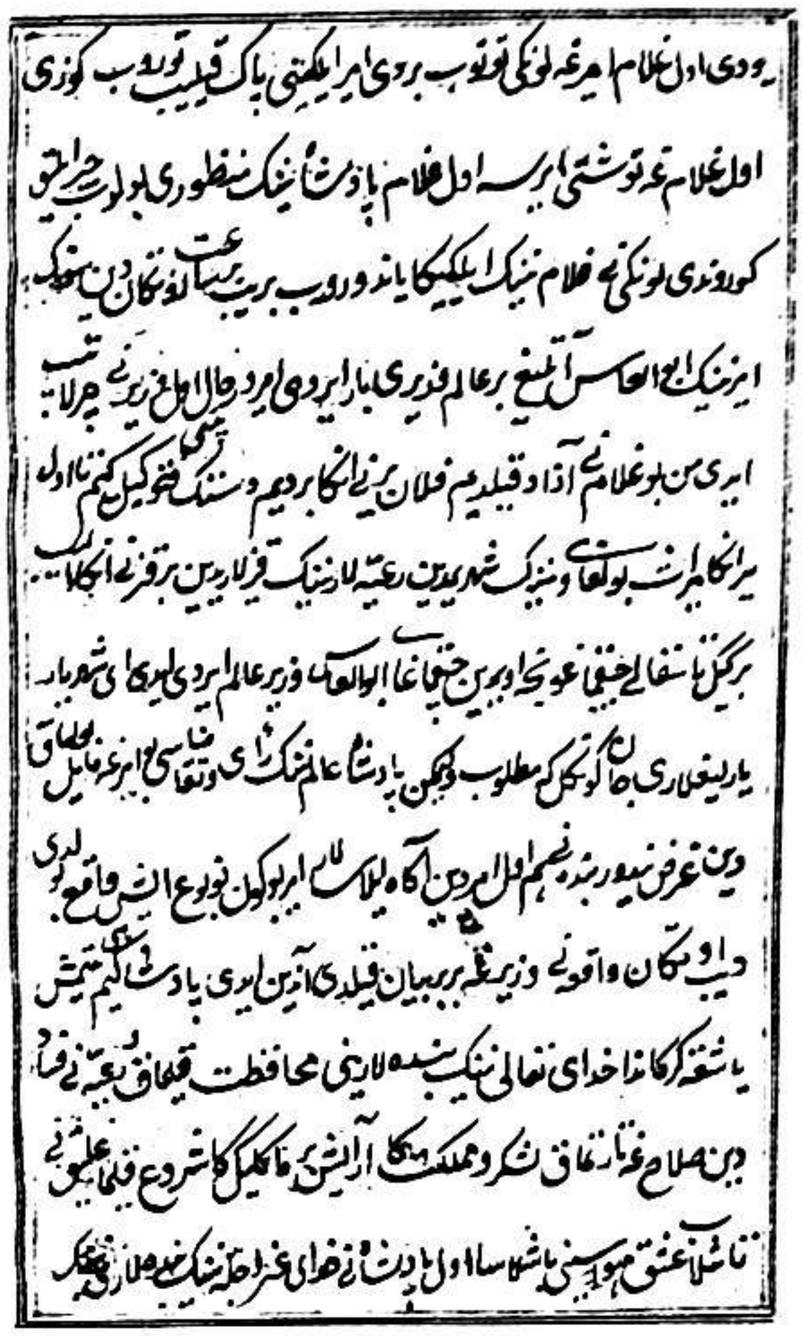

ئارىغا چۈشىدۇ. سەن بىر سۆز سورايسەن. ئۇنىڭدىن جاۋابىنى ئاڭلايسەن. شۇنداق قىلىپ، گويا چاق بىلەن تاناب بىر ـ بىرىنى شەرت قىلغاندەك، پۈتكۈل ئەقىل ـ ھوشۇڭ ئۇنىڭغا، يەنى ئىشقـ ـنىڭ تانابىغا مۇستەھكەم بەند بولۇپ، ھەممە ئىشلاردىن توختايـ ـسەن. جېنىڭ ۋە كۆڭلۈڭ ھەمىشە ئۇ چاقنىڭ ئۇستىدە توختماي ئايلىنىپ سەرگەردان بولىسەن. ھەر ئامال بىلەن ئۇ سەرگەردانـ ـلىقتىن ئۆزۈڭنى قۇتۇلدۇرماقچى بولساڭمۇ، لېكىن ھېچ ۋەجـ بـ ـلەن ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايسەن. چۈنكى، بۇ چاغدا ئىختىيار ئىلـ ـكىڭدىن پۈتۈنلەي كەتكەن بولىدۇ. ئىشقىڭمۇ كۈندىن ـ كۈنگە زىيادە بولىدۇ. بەس، ئامالسىز كۆڭلۈگە باغلىنىپ قالىسەن. ئەمـ ـما، تۇنجى قېتىم دىدارلاشقاندا، ئۇ گۈزەلنىڭ جامالىغا قاراشتىن ئۆزۈڭنى مۇھاپىزەت قىلساڭ؛ ئەگەر كۆڭلۈڭ تەقەززا قىلسا، ئەقلىڭنى كۆڭلۈڭگە پاسبان قىلساڭ؛ تا مەشۇقنىڭ ئىسمىنى تىلىڭغا ئالمىساڭ، كۆڭلۈڭنى باشقا بىر ئىشقا مەشغۇل ئەيلـ ـسەڭ، نەپسىڭ خاھىشىنى ھالال جۈپتۈڭ ئارقىلىق تىزگىنلـ ـسەڭ، كۆزۈڭنى ئۇنىڭ دىدارىدىن باغلىساڭ، يەنى كۆزۈڭنى مەـ ـشۇقنىڭ دىدارىغا قاراشتىن توسساڭ، ھەممە رەنجدىن بىر ھەپتـ ـدە خالاسلىق تاپالايسەن. لېكىن، بۇ چارە ھەر كىشىنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. بۇ ئىللەتتىن قۇتۇلماقچا پەقەت ئەقىل ۋە پاراسەتتە يېگانە، ئىلىم ـ ھېكمەتتە تەڭداشـ ـسىز كىشىلەرلا چارە ۋە تەدبىر قىلالايدۇ. ئىشق شۇنداق بىر ئىللەتتۇركى، بۇ ئاغرىقنىڭ داۋاسى تۇغرىسىدا مـۇـ ـھەممەد زەكەريا مۇنداق دېگەن: «ئىشقتىن ئىبارەت بۇ ئىللەتكە سەۋەب قىلماق ۋە بۇ ئىللەتنى يوق قىلماقنىڭ چارە ـ تەدبىرى روزا تۇتماق، يەنى تويۇپ تاماق يېمەسـ ـلىك؛ ھەمىشە ئېغىر يۈك كۆتۈرمەك، يەنى بەدەنگە ئېغىر ئەمگەك مەجبۇرىيىتىنى يۈكلىمەك؛ يىراق جايلارغا سەـ ـپەر قىلماق؛ بەدەننى دائىم رىيازەت، يەنى مۇشەققەت بەـ ـلەن تۇتماق؛ ئۆزىنىڭ ھالال جۈپتى بىلەن كۆپرەك بىللە بولماق».

ئەمما، بىراۋنى دوست تۇتۇپ، ئۆزگە ھەۋەسلەردىن كېچىپ، خۇشاللىق ئۇچۇن ئۇنىڭ بىلەن خالىس دىدارلاشساڭ، خىزمەتتە بولساڭ مەقبۇلدۇر.

ئەبۇ سەئىد ئەبۇلخەير ـــ ئاللا ئۇ ئەزىزنىڭ سىرـ ـلىرىنى مۇقەددەس قىلغاي ـــ مۆمىنلەرگە، يەنى دوستـ ـلىشىقا لايىق كىشى توغرىسىدا تۆت نەرسىنىڭ لازىم ۋە ئەبەدىيلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتقان:

بىرىنچى، ھالال نانلىق، يەنى ھالال ئىشلەپ تۇرمۇـ

شىنى قامدىيالايدىغان بولۇش؛

ئىككىنچى، خۇلق ۋە مۇرۇۋۋەتتە دوستانە، باشقىلارغا ئوخشاش قارايدىغان بولۇش؛

ئۈچىنچى، ۋەيرانىلىق، يەنى ۋەيرانە بولسىمۇ تۇرغۇدەك ماكانى بولۇش؛

تۆتىنچى، ئەھلى ئايالى بولۇش.

بۇ مەزكۇر بولغان سۈپەتلەر بىلەن دۇرۇس سۈپەتلەنمەك ھەر كىشىنىڭ ئۆز ئىمكانىيىتىگە يارىشا ۋاجىپتۇر.

ئەمما، دوستلۇق بۆلەك، ئاشىقلىق بۆلەكتۇر. ئىشقا مۇپتىلا بولغان كۆڭۈل كەم ئارام تاپىدۇ، يەنى ئىشقا مۇپتىلا بولغان كۆڭۈلنىڭ ھېچقانچە ئارامى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە بىراۋ مۇنداق ئېيتقان، بېيىت:

بۇ ئىشقنىڭ ئوتى كۆڭلۈمە خۇش، ئەي دىلكەش،
كۆيدۇرگۈچى ئوتكىم يەتسە كىم بولغۇسى خەش.

بىلگىنكى، دوستلۇق كىشىنىڭ كۆڭلىگە ھەمىشە راھەت ۋە خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. كىمكى ئاشىقلىق بالاسىغا مۇپتىلادۇر، كۆڭلى دائىم مېھنەت ۋە مۇشەققەتكە بەند، ئۆزى راھەتتىن مەھرۇمدۇر.

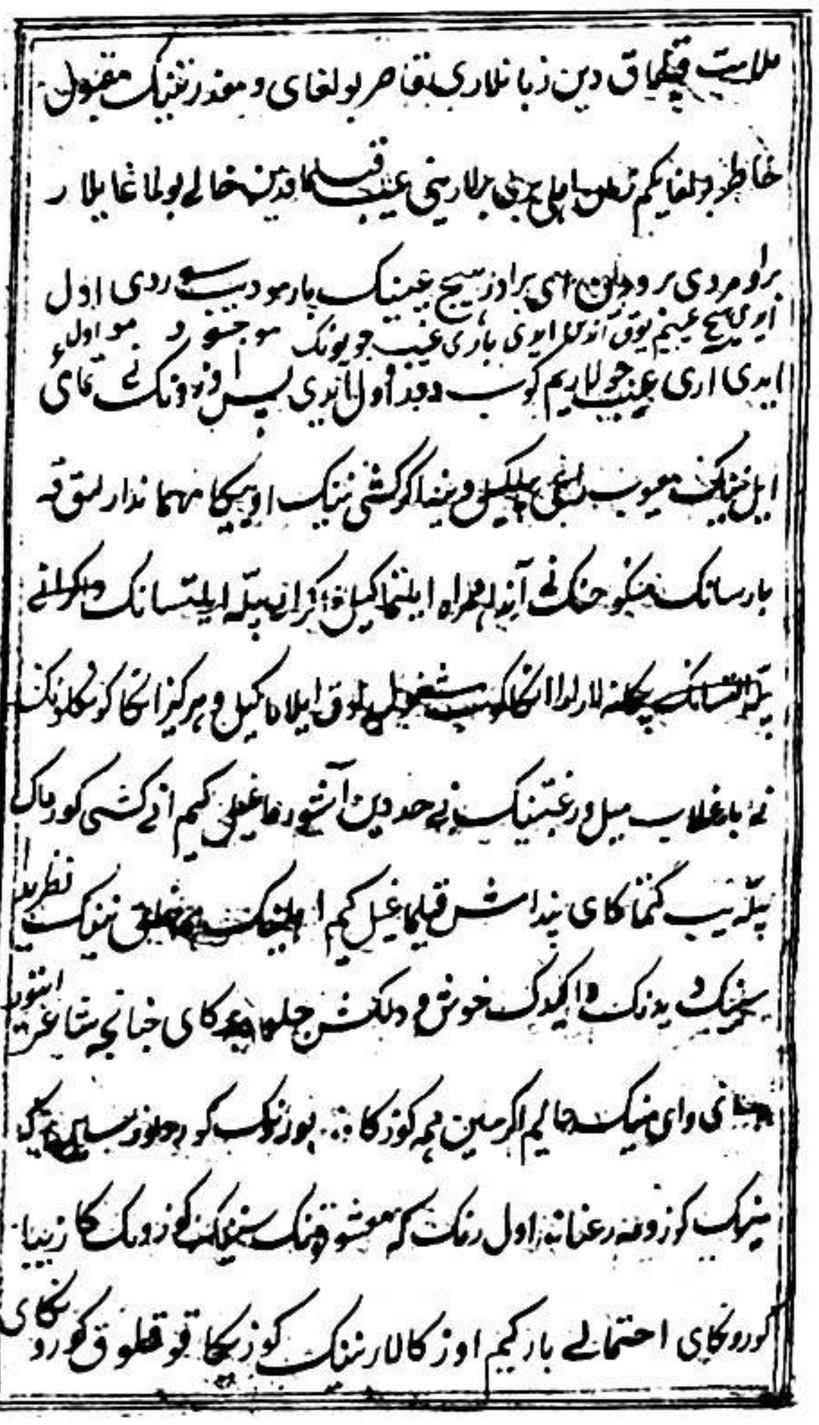

ئەگەر يىگىتلىك ۋاقتىدا تاسادىپەن بىراۋغا ئاشىق بولۇپ قالساڭ، ئەل بىلگەن تەقدىردىمۇ «سېنى تېخى ياش ۋە ناداندۇر، ئەقلى توشقاندا توۋا قىلسا، ئەجەب ئەمەس» دەپ ئەپۇ قىلىۋېتىدۇ. بىراق، قېرىغان ۋاقتىدا ئاشىق بولماقتىن ھەزەر ئەيلە. چۈنكى، قېرىغان كىشىگە ھېچ ئۆزرە يوقتۇر. ئەگەر پادىشاھ بولساڭ، كۆڭلۈڭگە ئىشق ھۆكۈمدار بولۇپ بەرمە، يەنى ئاشىقلىق ھۆكۈمنى ھەرگىزمۇ خىيالىڭغا كەلتۈرمە. مەيلى ئاشكارا، مەيلى يوشۇرۇن بولسۇن، ئىشقتىن پەرھىز قىل. پادىشاھ ۋە قېرىلار ئۈچۈن ئىشق ھۆكۈمى قەبىھ ئاپەتتۇر.

ھېكايەت: شەمسۇل ـ مەئالى بوۋام ئىدى. بىراۋ ئۇنىڭغا: «بۇخارادا بىر سودىگەرنىڭ تولىمۇ گۈزەل بىر غۇلامى بار ئىكەن. باھاسى ئىككى مىڭ دىنار ئىكەن» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزۈپتۇ. بۇ چاغدا ۋەزىر ئەھمەد سەئىد ئەمىرنىڭ، يەنى بوۋام شەمسۇل ـ مەئالىنىڭ خىزمىتىدە ھازىر ئىدى. ئۇ:

ـــ يا ئەمىر، بىر كىشى ئەۋەتىلسە، بېرىپ شۇ غۇلامنى سېتىۋېلىپ كەلسە، ـــ دېدى.

ئەمىر دېدىكى:

ـــ ئەي ئەھمەد سەئىد، ئۆزۈڭ بىلگىن!

ئەھمەد سەئىد بۇخاراغا باردى ۋە بىر دەللالغا ھاۋالە قى-

آغدوب

تا اعلا وادئ

لىپ، ئۇ غۇلامنى هازىر قىلدى. ئاخىر ئۇ غۇلامنى مىڭ ئىككى يۈز دىنارغا ئېلىپ گورگانغا ــ ئەمىرنىڭ خىزمىتىگە كەلتۈردى. ئەمىر غۇلامنى كۆرۈپ ياقتۇرۇپ قالدى ۋە لۆڭگە بەرداڭلىق، يەنى قول يۇغاندا لۆڭگە بېرىدىغان خىزمەتكە تەينىلىدى.

ئارىدىن نەچچە مۇددەت ئۆتتى. بىر كۈنى ئەمىر قولىنى يۇدى. غۇلام ئەمىرگە لۆڭگە تۇتۇپ بەردى. ئەمىر قولىنى سۈرتۈۋاتقاندا كۆزى ئۇ غۇلامغا چۈشتى. نەزەر سالغانسېرى غۇلام پادىشاهقا شۇنچە چىرايلىق كۆرۈندى. پادىشاه لۆڭگىنى غۇلامنىڭ قولىغا ياندۇرۇپ بەردى.

سائەت ۋاقىت ئۆتتى. ئەمىرنىڭ ئەبۇل ـ ئاس ئاتلىق بىر ئالىم ۋەزىرى بار ئىدى. ئەمىر دەرهال ئۇ ۋەزىرنى چاقىرتىپ:

ــ مەن بۇ غۇلامنى ئازاد قىلدىم، پالانى يەرنى ئۇنىڭغا بەردىم، دەستەك پۈتكىنكى، ئۇ يەر ئۇنىڭغا مىراس بولغاي ۋە مېنىڭ شەھىرىمدىن پۇقرالارنىڭ قىزلىرىدىن بىر قىزنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەرگىن، تا ساقلىق چىقمىغۇچە ئۆيىدىن چىقمىغاي! ــ دېدى.

ۋەزىر ئەبۇل ئاس ئالىم ئىدى. ئېيتتىكى:

ــ ئەي شەھرىيار، يارلىقلىرىنى جان ـ دىلىم بىلەن قوبۇل قىلدىم. لېكىن، پادىشاهى ئالەمنىڭ ئۇشبۇ يارلىقىنى چۈشۈرۈشتىكى رايى، تەقەززاسى ۋە مايىللىقىدىن غەرەز نېمىكىن؟ مۇمكىن بولسا، بۇ پەرماننىڭ مەنسىدىن قۇللىرىنى هەم خەۋەردار قىلغان بولسىلا.

ــ بۇگۈن بۇ قاتارلىق ئىشلار سادىر بولدى، ــ دېدى ئەمىر، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ۋەزىرگە بىر ـ بىر بايان قىلىپ، ــ مەندەك بىر پادىشاهنىڭ يەتمىش ياشقا كىرگەندە خۇدايىتائالانىڭ بەندىلىرىنى مۇهاپىزەت قىلمىقىم، پۇقرالارنىڭ ئاغزىنى پىتنە ـ پاساتتىن يىراق قىلىپ، ئۇلارنى تەرتىپكە كەلتۈرمىكىم، لەشكەر ۋە مەملىكەتنىڭ خاتىرجەملىكى ئۈچۈن باش قاتۇرمىقىم لازىم تۇرۇپ، ئىشق هەۋىسىنى قىلسام، خۇدايىتائالانىڭ دەرگاهىدا، بەندىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئۆزىرە ئېيتىشقا تىلىم قىسقا بولۇپ قالىدۇ، هېچقاچاندا ئەپۇ قىلىنمايدۇ. ئەمما، ياشلار بۇ يولدا هەرنېمە قىلسا، كەچۈرۈش، ئەپۇ قىلىش مۇمكىن. بىراق، ئاشىقلىقنى زىيادە ئىزهار قىلماق ــ سىياسەت ۋە شانۇ شەۋكەتكە زىياندۇر.

هېكايەت: ئاڭلىشىمچە، سۇلتان مەسئۇدنىڭ خاس جامەدارى، يەنى كىيىم ـ كېچەك باشقۇرىدىغان ئون غۇلامى بار ئىدى. ئۇلار ئارىسىدا نوشتېكىن تەۋەججۇه ئاتلىق بىرسى بو-

پەرنىكە خرابدين
• بولغان
بولماغاي

لۈپ، ئۇ گۈزەللىكنىڭ كانى ۋە يىگىتلىكنىڭ شاھىتى ئىدى. مەسئۇد ئۇنىڭغا يوشۇرۇنچە ئۆزگىلەردىن ئۆز-گىچە نەزەر بىلەن قارايتتى. كۆڭلىدە ئۇنى بەكلا دوست تۇتار ئىدى. تا نەچچە يىل ئۆتتى. ئۇ ئون ئەلىپ قەدىلەردىن قايسىبىر شەھلا كۆزنىڭ كىرپىك ئوقى پا-دىشاھنىڭ جېنىنى زار ۋە يارا قىلغىنىنى، باغرىدىن قان ئاقتۇرۇپ، يۈزىنى لالىزار ئەيلىگىنىنى ھېچكىم بىلمەس ئىدى. چۈنكى، پادىشاھ ئۇلارغا ھەر تۈرلۈك ئېھسان ۋە ئىنئامنى ئۆز تەرتىپىدە پەرقسىز يەتكۈ-زۈپ، ھەممىسگە ئوخشاش مېھرىبانلىق كۆرسىتەتتى. شۇڭا، ھەر بىرى ئۆز كۆڭلىدە «پادىشاھنىڭ مەھ-بۇبى مەن بولسەم» دەپ ئويلايتتى. ئەمما، پادىشاھ-نىڭ مەقسىتى، يەنى ئويلايدىغىنى نوشتېگىن ئىدى.

تا بەش يىل ئۆتتى. پادىشاھ ۋە نوشتېگىننىڭ ھالىدىن ھېچكىم ۋاقىپ ئەمەس ئىدى. بىر كۈنى پا-دىشاھ مەستلىك ھالىتىدە:

— سۈلتان مەھمۇد ئاتا دەللەپ بىرمۇنچە نەر-سىنى ئايازنىڭ نامىغا بېغىشلىغانىدى. بۈگۈن شۇ نەرسىلەرنى مېنىڭ ھەققىم ھېسابىدا نوشتېگىننىڭ نامىغا پۈتكىن، — دەپ كاتىپقا يارلىق قىلدى.

بەس، پادىشاھنىڭ باغرىنى ئۆرتەپ بەند ئەيلىگىنى نوشتې-گىننىڭ ئوتلۇق يۈزى ئىكەنلىكى ھەممىگە روشەن ۋە ئايان بولدى.

— ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى، بۇ قىسسەنى ھەرقانچە ئۇزارتقىنىم بىلەنمۇ بېشىڭغا ئىشق سەۋداسى چۈشسە، مېنىڭ دېگەنلىرىم تە-رىقسىدە ئىش قىلمايسەن. لېكىن، سېنى ئۆز ھال - ئەھۋالى-دىن، يەنى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمدىن خەۋەردار قىلماق ئۈ-چۈنلا، بۇلارنى بايان قىلدىم. رۇبائىي:

ھەر ئادەمكىم، ھەياتۇ ناتىق بولغاي،
ئۇزرا يۈزىگە تالىبۇ ۋامىق بولغاي.
ھەركىمكى بۇ رەڭ ئەمەس، مۇنافىق بولغاي،
ئادەم ئەمەس، ئۇل خەسكى، نە ئاشىق بولغاي؟

مەن بۇ ھەقتىكى ئەپسانىلەرنى ھەرقانچە دېسەممۇ، بەربىر. ئەمما، سەن ئىشقىتىن يىراق تۇر. ئاشىق بولمىغايسەن. بەس، ئە-گەر كىشىنى دوست تۇتساڭ، ئۇ شۇنداق زات بولغايكى، دوستلۇق-قا ئەرزىگەي. مەشۇقىنىڭ چوڭقۇر پىكىر، پەم - پاراسەت ۋە ئىز-

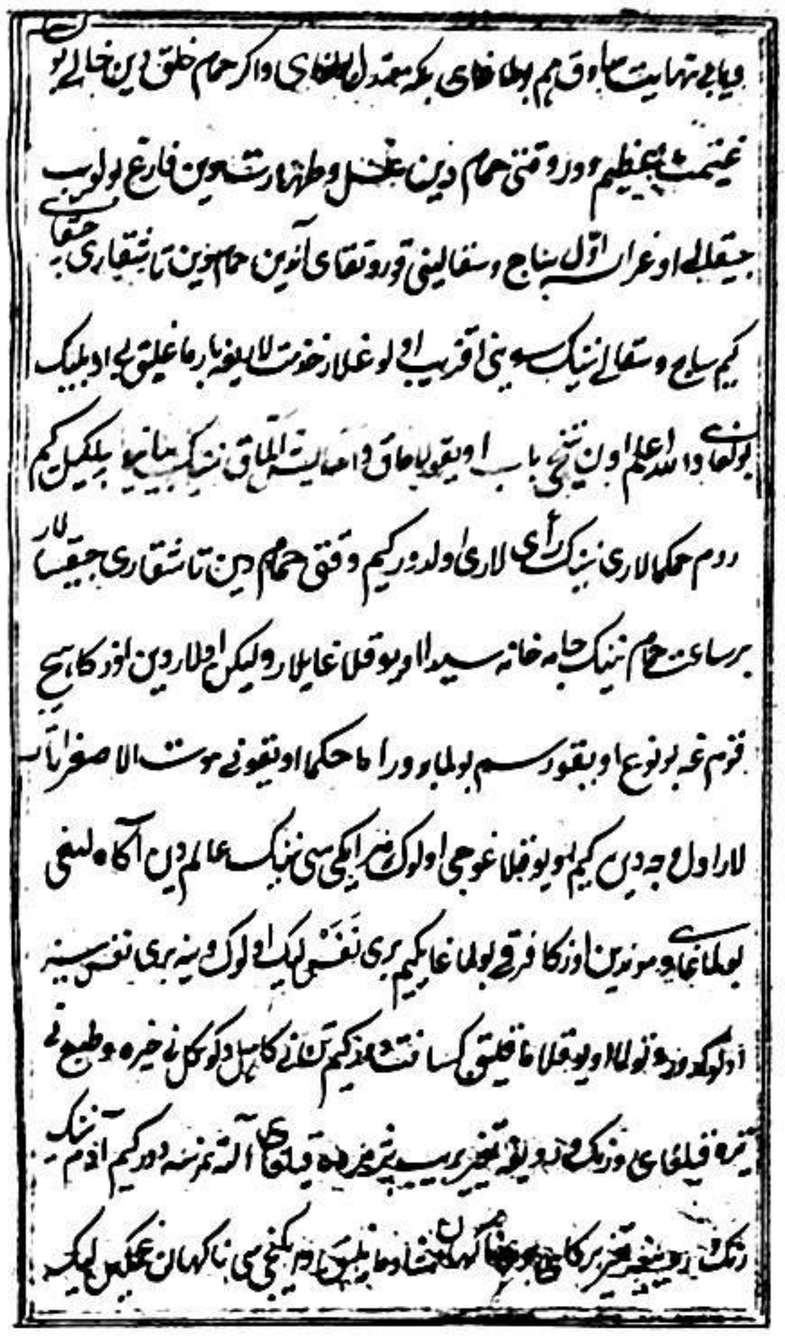

چىكىلىكتە ئەتىلمۇس ۋە ئەپلاتۇندەك بولمىقى مۇمكىن ئەمەس، لېكىن ئەقلى - ھوشى جايىدا بولغاي. يەنە گۈزەللىك ۋە چىرايلىقتا يۈسۈف ئىبنى يەئقۇب ئەلەيھىسسالامدەك بولمىسمۇ، ئەمما چىرايىدىن شۇقەدەر مەنپەئەتى يەتكەيكى، تا ئۇ مەشۇق تۇ- يەيلى سېنى مالامەت قىلماقتىن خەلقنىڭ زۇۋانلىرى قىسقا بول- غاي. ئومۇمەن، ھەر تەرەپتىن مۇۋاپىق، كۆڭۈلگە ياقىدىغان بول- غاي. چۈنكى، زامان ئەھلى بىر - بىرىنى ئەيىب قىلماقتىن خا- لىي بولالمايدۇ.

بىر كىشى بىراۋدىن:

— ئەي بۇرادەر، سېنىڭ بىرەر ئەيىبىڭ بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

ئۇ كىشى:

— ھېچ ئەيىبىم يوق، — دەپ جاۋاب بەردى.

— ئۇنداقتا باشقىلاردا ئەيىب كۆرمەمدىكىمۇ؟

— كۆردۈم، باشقىلاردا ناھايىتى كۆپ ئەيىب - نۇقسانىڭ بارلىقىنى كۆردۈم.

— بەس، — دېدى سوئال سورىغان كىشى، — ئۆزۈڭنى پۈتۈ- كۈل ئەلنىڭ ئەيىبلىكراقى بىلگىن!

يەنە، ئەگەر كىشىنىڭ ئۆيىگە مېھماندارچىلىققا بارساڭ، ئۇ ھالدا ئۆز جۇپتۇڭنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ بارما. ناۋادا بىللە ئېلىپ بارساڭ، باشقىلار ئالدىدا ئار- تۇقچە ھەزىل - چاقچاق قىلما، زىيادە كۆڭۈل باغلىما، مەيلىڭ ۋە رىغبىتىڭنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتمە. ئۇنى كىشى كۆرۈش بىلەنلا يەپ كەتمەيدۇ. ناۋادا مەجلىس ئەھلىگىمۇ خۇددى ساڭا قىلغاندەك دىلكەش ۋە يېقىملىق نازاكەت كۆرسەتسە، باشقىچە ئوي - خىيالدا بولما. بۇ ھەقتە شائىرلار مۇنداق ئېيتقان، بېيىت:

ئەي - ۋاي، مېنىڭ ھالىم، ئەگەر سەن ھەممە كۆزگە
بۇ رەڭ كۆرۈنۈرسەنكى، مېنىڭ كۆزۈمە رەئنا.

بەلكىم، شۇ قىلىقلىرى بىلەن مەشۇقۇڭ سېنىڭ كۆزۈڭگە زىبا، يەنى چىرايلىق كۆرۈنگىنى بىلەن، ئۆزگىلەرنىڭ كۆزىگە قورقۇنچلۇق، يەنى سەت كۆرۈنۈشى مۇمكىن.

ئەقىلگە مۇۋاپىق بولغان تەقدىردىمۇ، ھەرقانداق ۋاقىتتا مەج- لىسته ئۇنىڭغا، يەنى مەشۇقۇڭغا قەنت - گېزەك ئاتىدىغان، سائەت- تە بىر قېتىم، سۆز قېتىپ، قۇلىقىغا پىچىرلاپ سىردىشىدى- غان ئىشلارنى قىلما. گەرچە ئۇنىڭغا پايدا ياكى زىيان توغرۇلۇق سۆزلىگەن بولساڭمۇ، لېكىن باشقىلار ئىشق ۋە شەھۋەتپەرەسلىك، يەنى ئەيش - ئىشرەت توغرىسىدا سۆزلىشىۋاتامدىكىن، دەپ گۇمان

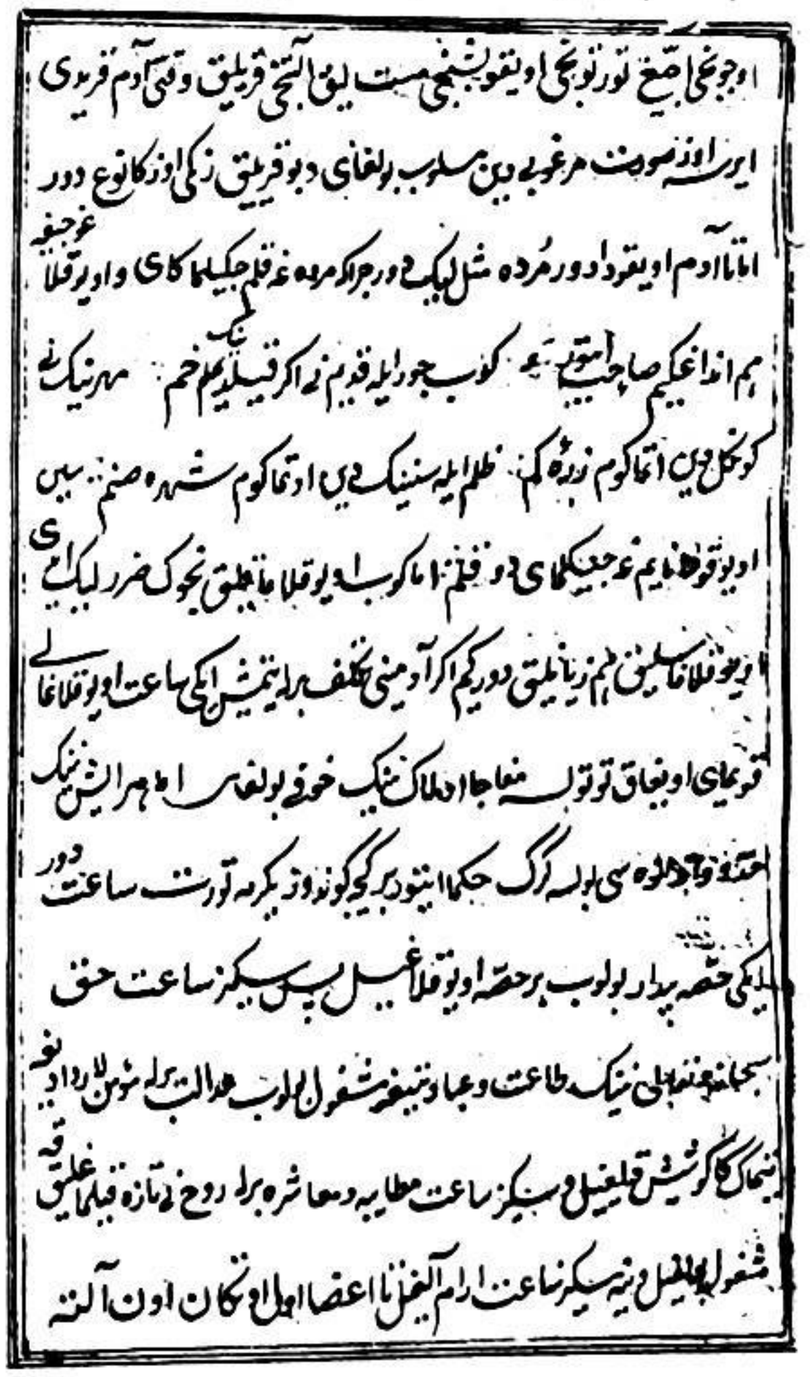

قىلىپ قالىدۇ.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر.

ئون بەشىنچى باب

ئۆز جۇپتى بىلەن جىما قىلماقنىڭ بايانى

ئەي ئوغۇل، قاچانكى جۇپتۇڭگە مەيلىڭ بولسىمۇ، مەيلى مەستەلىكتە بولسۇن ياكى ساق ھالىتىڭدە بولسۇن، ئۇنىڭ بىلەن دائىم جەماغا مەشغۇل بولما. ۋاقتىكى، پۇشتۇڭدىن بىر تامچە جۇدا بولسا، بىر جانغا زامىندۇر. چۇنكى، ئۇ ئىنسانىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەبتۇر.

بەس، ئەگەر جىما قىلماقچى بولساڭ، مەستلىك ھالىتىڭدە قىلماما. مەستلىكتە جىما قىلىش تولىمۇ زىيانلىقتۇر. ئەمما، خۇمار قىلغان، يەنى كۆڭۈل تەقەززا قىلغان ۋاقىتتا جىما قىلغانىڭ زىيىنى يوقتۇر.

بىراق، كۆڭۈل خالىغان ۋاقىتتا ھەم جىما قىلما. ئۇ ھايۋانلارنىڭ ئىشىدۇر. چۇنكى، ھايۋان ھەرقانداق ئىشنىڭ ۋاقتىنى بىلمەيدۇ. ئەمما، ئادەمنىڭ ھەر ئىشنى قىلغاندا ۋاقىت قارىشى بولىدۇ. مانا بۇ ئىنسان بىلەن ھايۋاننىڭ بەلگىلىك پەرقىدۇر.

شۇڭا، بەزىدە خوتۇنلاردىن مەيلىڭ ۋە رىغبىتىڭنى ئۆزۈپ، بىرەر ئىش ـ كەسىپ بىلەن مەشغۇل بول. تا ھەر ئىككى جەھەتتىن مەنپەئەت ھاسىل قىلالايسەن. دېمەكچىمەنكى، ئۆزۈڭنى بەك يۇقىرىمۇ تۇتما، يەنى ھەرقانداق بىر ئىشنى چەكتىن ئاشۇرۇۋەتمە، بەك تۆۋەنمۇ تۇتما. سالامەتلىك، خاتىرجەملىكنى ئىزدىسەڭ «ھەرقانداق ئىشنىڭ ئوتتۇراھال بولغىنى ياخشى» دالالىتى بويىچە ئىش تۇت. چۇنكى، كۆپ، يەنى چەكتىن ئاشقان جىما زىيانلىقتۇر. ساقلىق ۋە سالامەتلىك ھەر ئىشنىڭ نورمال ھەم مۇۋاپىق بولۇشىغا باغلىقتۇر. قاچانكى، زوقۇڭ ۋە رىغبىتىڭ غالىب كەلگەن، جىماغا مەيلىڭ بولغان، يەنى جىما قىلماقنى خالىغان ۋاقىتتىدا ئايالىڭ بىلەن بىللە بولساڭ، زەرىرى بولمايدۇ. ئەمما، تەكەللۇپ تۇپەيلى زورۇقۇپ قىلىنغان جىما كۆپ زىيانلىقتۇر. بىراق، تەبىئىتىڭ خاھى ئۇرغۇپ تۇرۇن، خاھى سۇس، زىمىستانىڭ قاتتىق سوغۇق پەسلىدە (كۈنلىرىدە) ۋە تومۇزنىڭ قاتتىق ئىسسىق پەسلىدە (كۈنلىرىدە) جىما قىلماقتىن مۇتلەق ساقلان. خۇسۇسەن، بۇ ئىككى پەسلىدىكى، يەنى بۇنداق كۈنلەردىكى جىما بەكلا زىيانلىقتۇر. قىسقىسى، قەبرىلار ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق.

ئەمما، ئەيش ـ ئىشرەت قىلماقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋاقتى ـــ باھار پەسلىدۇر. بۇ چاغ ھاۋا مۆتىدىل، دەريا ـ ئۆستەڭ ۋە بۇلاقلارنىڭ سۈيى كۆنسايىن ئۈلغىيىۋاتقان، ئاسمان بۇلۇتلىرى

اول باسورولوب

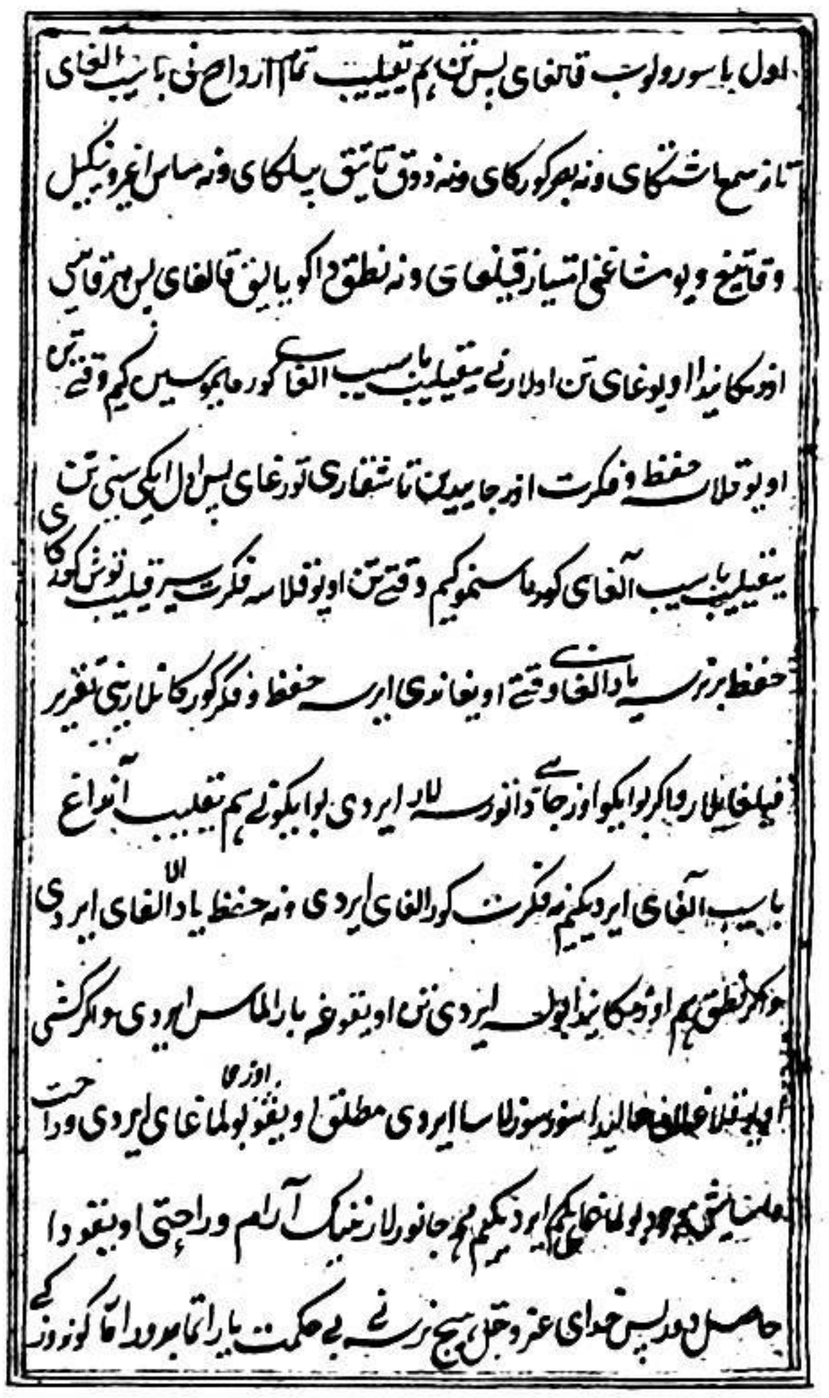

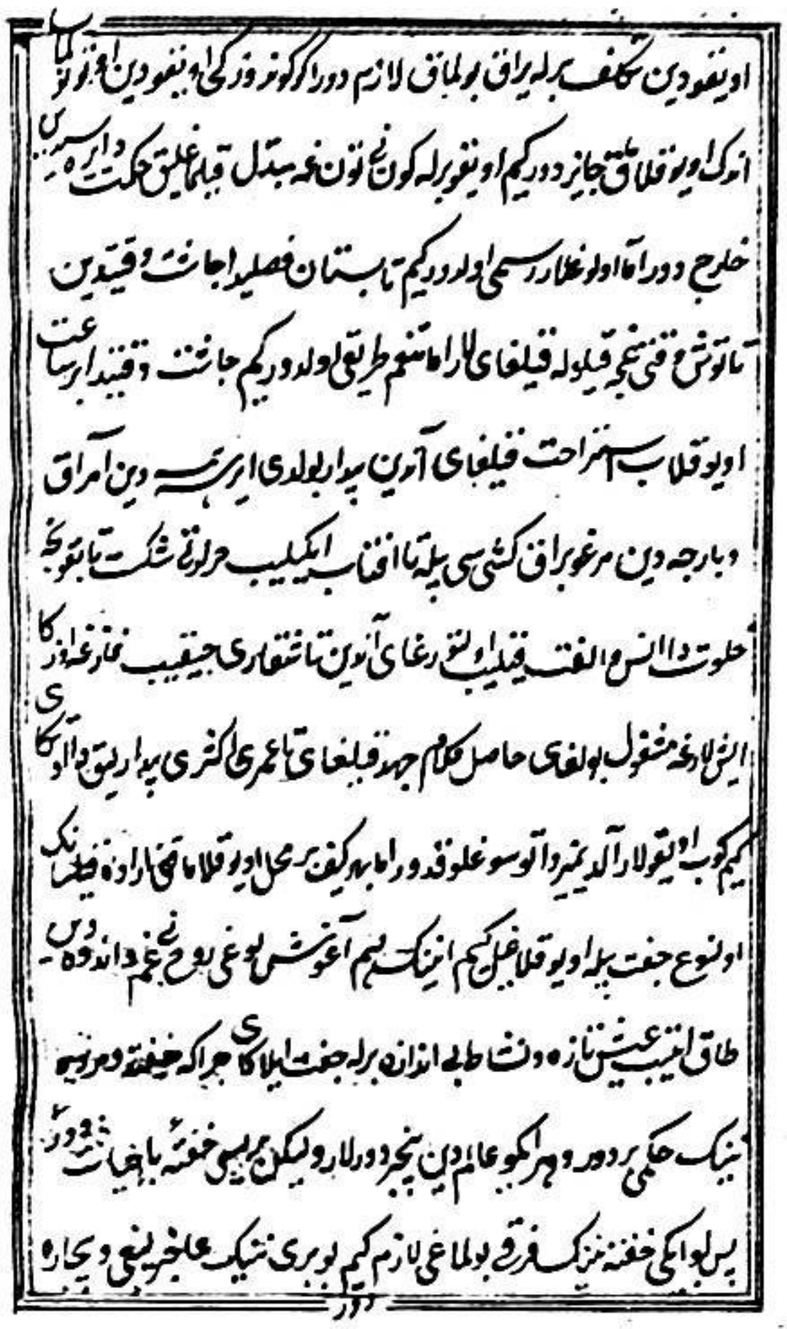

وبرەھىي خفتە دېيارەت

يامغۇر ئۇنچىلىرىنى چاچقانلىقتىن سارغايغان قەرى زېمىن يېشىل تونلارغا پۈركىنىپ ياشىرىشقا باشلىغان، گۈزەل يار، يەنى كاككۇك ئىشقىدا زەينەپ دىۋانە، مۇھەببەت مارجانلىرى گويا گەدەنلىرىگە زەنجىرەك بەند قىلىنىدىغان، گۈل شەۋقىدە بۇلبۇل خۇش ئاۋاز سايراۋاتقان، چىمەن سازەندىلىرى، يەنى قۇشلار چىمەن ئارا يۈزمەك تۇرلۇك شادلىق ناۋاسىنى ياڭرىتىۋاتقان، ئەترابنى پورەكلەپ ئېچىلىشقا هازىرلىنىپ تۇرغان غۇنچىلارنىڭ خۇش هىدى قاپلىغان، ئۆچەكتىكى ئالەم يېڭىباشتىن جانلىنىپ ياشىرىشقا يۈز تۇتقان چاغدۇر. بەس، خازان بولغان گۈل ـ گىياهلار سۈلغان، روھسىز تېنىمىز گويا ئەيسا ئەلەيهىسسالامنىڭ نەپىسىدەك قايتىدىن هاياتلىق ـ كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلغۇچى شۇبۇ ئىللىق باهار تەسىرىدىن كۈزدە قۇرۇپ، باهاردا كۆكەرگەن دەرەخ كەبى جانلىنىپ، قۇۋۋەت تېپىپ، مۆتىدىل هالەتكە كىرىدۇ ـ مىزاج تەڭشىلىدۇ. تومۇرلارغا قان تولىدۇ. ئادەم بەدىنىدە مەنىي ئۈلغەيىپ، كۆڭۈل تەقەززاسى بىئىختىيار كۈچىيىدۇ. بەس، ئىشتىها زىيادە ۋە غالىب بولغان، كۆڭلى خالىغان مۇشۇنداق ۋاقىتلاردا جىما قىلسا، زەررىي ئازراق بولىدۇ.

يەنە يازنىڭ ئىسسىق ۋە قىشنىڭ سوغۇق كۈنلىرىدە قان ئالدۇرماق تولىمۇ زىيانلىقتۇر. مۇنداق بىنورمال پەسىللەردە هەرگىز قان ئالدۇرمىغىن. ئەگەر مىزاجىڭدا قېنىڭنىڭ زىيادە ئارتىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولسا، مۇۋاپىق شەربەت ۋە خىل كېلىدىغان تائام ئارقىلىق تىزگىنلە. ياز ۋە قىشتا زىيان قىلىدىغان، يەنى ۋاقىت ـ پەيتكە ماس كەلمەيدىغان تائاملارنى يېمە. بۇ توغرىدا قىسقىراق سۆزلەشنى مۇۋاپىق تاپتىم. چۈنكى، ئۇشبۇ مۇقامدا سۆزنى ئۇزارتماق، ئارتۇقچە سۆزلىمەك بىهاجەتتۇر.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر!

ئون ئالتىنچى باب
هاممامغا بارماقنىڭ بايانى

ئەي ئوغۇل، ئەگەر هاممام (مۇنچا)غا بارماقچا هاجىتىڭ چۈشسە، يەنى هاممامغا بارماقنى ئىختىيار قىلساڭ، قورسىقىڭ بەك توق ۋاقىتتا بارما. توق قورساق هاممامغا بېرىش زىيانلىق تۇر. يەنە هاممامدا جىما قىلما. خۇسۇسەن هاممامنىڭ ئىسسىق ئۆيىدە جىما قىلمىغان تۈزۈك. بۇ توغرىدا مۇهەممەد زەكەريا: «توق قورساق هاممامغا بارغان ۋە هاممامدا جىما قىلغان كىشى

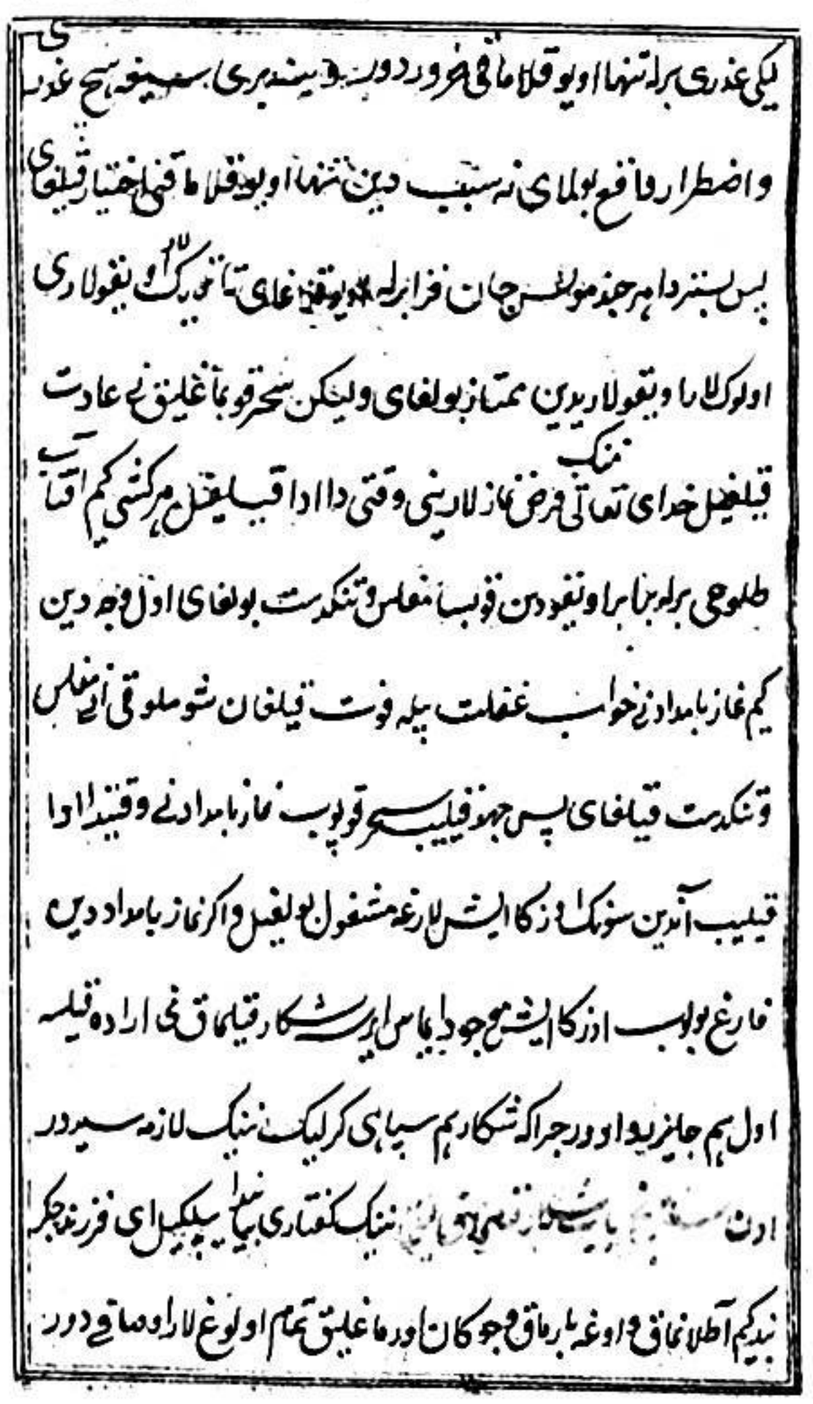

لەرنىڭ ئۆلمەي ھايات يۈرگىنىگە ھەيرانمەن!» دېگەنىدى.

ئەمما، ھامام بەدەندىكى توسالغۇلارنى ئېچىپ، مىجەزنى تەڭشەيدۇ، كەيپىياتنى ياخشىلايدۇ.

ھامامنىڭ خاسىيىتىنى بايان قىلىش لازىم بولسا، شۇنداق دېيەلەيمەنكى، ھۆكۈمالارنىڭ ھېكمەت بىلەن بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى ئىچىدە ھامامدىن خاسىيەتلىكرەك ئىمارەت يوقتۇر. بىراق، ھەرقانچە ياخشى بولسىمۇ، ھامامغا ئىككى كۈندە بىر قېتىم بارغان مۇڭاپىقتۇر. ھەر كۈنى بېرىش بەدەنگە پايدىسىزدۇر. چۈنكى، ھامامغا ھەر كۈنى بارغاندا، يەنى ھەركۈنى مۇنچىغا چۈشكەندە، كىشىنىڭ پەيلىرى يۇمشاپ، بېغىشلىرى بوشىشىپ كېتىدۇ. تەبىئىتى ئادەتلىنىپ قېلىپ، ھەركۈنى ھامامغا بارماقنى تەققزا قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بىر كۈن بارماي قويساڭ، بەدىنىڭ گويا بىتاپ، ئاغرىق كىشىنىڭ بەدىنىدەك بولۇپ قالىدۇ ھەم قەۋزىيەت بولۇپ قالىسەن. شۇڭا، ھامامغا ھەر ئىككى كۈندە بىر مەرتەم بېرىش بەدەنگە پايدىلىقتۇر ۋە ئادەمنى «ياسانچۇقلۇق»تىن يىراق قىلىدۇ!

قاچانكى، ھامامغا بارساڭ، ئاۋۋال ھامامنىڭ سۆرۈن ئۆيىدە بىر پەس تۇرۇۋال، تا تەبىئىتىڭ ئۇ ئۆيىنىڭ سالقىن ھاۋاسىدا راھەت تاپقاي؛ ئاندىن ئوتتۇرانچى ئۆيگە كىرىپ ئۇزاقراق ئارام ئال، تەبىئىتىڭ شۇ ئۆينىڭ ھاۋاسىغا كۆنۈككەي. ئاندىن كېيىن ئىچكىرىكى ئىسسىق ئۆيگە كىرىپ بىر سائەتچە ئولتۇرۇپ، ئارام ئېلىپ باش ـ كۆزۈڭنى يۇغىن. ئەمما، ھامامدا بەك ئۇزاق ھايال بولما. يۇيۇنغاندا ھامامنىڭ سۇيى بەك ئىسسىقمۇ ۋە بەك سوغۇقمۇ بولمىغاي، بەلكى مۆتىدىل بولغاي. ئەگەر ھاممام كىشىلەردىن خالىي بولسا، يەنى ھامامدا ئۆزۈڭ يالغۇز بولساڭ، تولىمۇ غەنىيمەت بىلگىن. ۋاقتىكى، غۇسلى ۋە تاھارەتتىن پارىغ بولۇپ، ھامامدىن چىقماقچى بولساڭ، ئاۋۋال چاچ ـ ساقالىلىرىڭنى ئوبدان قۇرۇتۇپ، ئاندىن تاشقىرى چىق. چاچ ـ ساقىلىڭنىڭ سۇيىنى ئاقتۇرۇپ، ئۇلۇغلارنىڭ خىزمەتلىرىگە بارساڭ، بىئەدەپلىك بولىدۇ.

ئاللا ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر.

ئون يەتتىنچى باب
ئۇخلىماق ۋە ئارام ئالماقنىڭ بايانى

بىلگىنكى، رۇم ھۆكۈمالىرى ئادىتى بويىچە يۇيۇنۇپ بولغاندىن كېيىن، ھامامدىن چىقىپ كېتىشتىن ئىلگىرى، ھامامنىڭ كىيىم ساقلاش ئۆيىدە بىر سائەت ئۇخلاپ ئارام ئالىدۇ. لېكىن، ئۇلاردىن باشقا قوۋمدا بۇنداق ئادەت يوق. ئەمما، ھۆكۈمالار ئۇيقۇنى «مەۋتۇل ـ ئەسغەر» (كىچىك ئۆلۈم) دەپ ئاتايدۇ. سەۋەبى شۇكى، ئۇخلاپ قالغان كىشى بىلەن ئۆلۈكنىڭ ئالەم ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوقتۇر. پەرقى شۇكى، بىرسى نەپەسلىك، يەنى نەپىسى بار ئۆلۈك؛ يەنە بىرسى نەپەسسىز ئۆلۈكتۇر. دېمەك، كۆپ ئۇخلىماق ياخشى ئادەت ئەمەس. چۈنكى، نورمىدىن تاشقىرى ئۇيقۇ بەدەننى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ، كۆڭۈلنى غەش قىلىپ قويىدۇ، مىجەزنى ئوسالالاشتۇرۇۋېتىدۇ، بولۇپمۇ رەڭگىرويىنى سەتلەشتۇرۇۋېتىدۇ. ھۆكۈمالار مۇنۇ ئالتە نەرسە ئادەمنىڭ رەڭگىرويىنى سەتلەشتۇرۇۋېتىدۇ، دېگەن:

بىرىنچى، تۇيۇقسىز كەلگەن خۇشاللىق؛ ئىككىنچى، ئۇشتۇمتۇت يۇز بەرگەن غەم ـ قايغۇ؛ ئۇچىنچى، ئاچچىق، يەنى غەزەپ؛ تۆتىنچى، ئۇيقۇ؛ بەشىنچى، مەستلىك؛ ئالتىنچى، قېرىلىق.

ۋاقتىكى، ئادەم قېرىغاندا ئۆز سۈرىتىدىن ئۆزى قۇسۇر تېپىپ، ئۆزىگە ئۆزى باشقىچە كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالىدۇ؛ ئۇخلىغاندا بولسا مۇردىنىڭ ھالىتىدە بولىدۇ. مۇشۇ مەندىن ئېيتقاندا، بىرسى، مۇردىغا قەلەم، يەنى ھۆكۈم يۇرمەيدۇ؛ يەنە بىرسى، ئۇخلاۋاتقان ئادەمگە قەلەم (ھۆكۈم) يۇرمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزكۇر كىتابنىڭ ساھىبى ئېيتىدۇكى، شېئىر:

كۆپ جەۋر ئىلە قەددىمنى گەر قىلدىڭ خەم،
مېھرىڭنى كۆڭۈلدىن ئەتمەگۈم زەررەئى كەم.
زۇلۇم ئىلە سېنىڭدىن ئۆتمەگۈم شۇھرەئى زەم،
سەن ئۇيۇقۇدا نايىمغە چېكىلمەيدۇر قەلەم.

دېمەك، كۆپ ئۇخلىماق قانچىلىك زىيانلىق بولسا، ئۇخلىماسلىق ھەم شۇنچىلىك زىيانلىقتۇر. ئەگەر ئادەمنى زورلۇق بىلەن يەتمىش ئىككى سائەت ئۇخلىغىلى قويماي، ئويغاق تۇتساڭ، سارالڭ بولۇشى، ھەتتا ئۆلۈپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ھەرقانداق ئىشنىڭ چېكى ۋە ئەندىزىسى بولغىنى تۇزۇك. ھۆكۈمالار ئېيتمىدۇكى: «بىر كېچە ـ كۈندۈز يىگىرمە تۆت سائەتتۇر. ئۇشبۇ يىگىرمە تۆت سائەتنىڭ ئىككى ھەسسىسىدە ئويغاق بول. بىر ھەسسىسىدە ئۇخلىغىن. بەس، سەككىز سائەت ھەق سۇبھانە ۋەتائالانىڭ تائەت ـ ئىبادىتىگە مەشغۇل بولۇپ، ئادالەت بىلەن مۆمىنلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا يەتمەككە تىرىش. سەككىز سائەتنى ھالال ئەمگەك ۋە خىزمەتكە سەرپ قىل. يەنە سەككىز سائەتتە ئارام ئالغىن. ئۆتكەن ئون ئالتە سائەتتىكى ھەرىكەتتىن بەدەنگە يەتكەن تۇرلۇك مالامەت، ھارغىنلىقلارغا خاتىمە بېرىلىپ، سالامەتلىكىڭ ئۆز ھالىغا قايتىدۇ». ئەمما، جاھىللار بۇ يىگىرمە تۆت سائەتنىڭ يېرىمىدا ئۇخلايدۇ، يېرىمىدا ئويغاق يۈرىدۇ. ئاقىللار بولسا بىر ھەسسىسىدە ئۇخلاپ، ئىككى ھەسسىسىدە ئويغاق يۈرىدۇ. شۇڭا، ھەر كىم ھۆكۈمالارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش تۇتسا، ھەر سەككىز سائەتتە ئۆزگىچە ھال ۋە مەنپەئەتكە ئېرىشەلەيدۇ.

شۇنىمۇ بىلگىنكى، خۇدايىتائالا كېچىنى بەندىلىرىگە ئاسايىش ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلغاندۇر. ئاللا شۇنداق دەيدۇ: «كېچىنى ئارام ۋە ئاسايىش ئۈچۈن پەيدا قىلدىم، كۈندۈزنى مەئىشەت ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلدىم»①.

دەرھەقىقەت، ئادەمنىڭ تىرىكلىكى جان ۋە تەن بىلەندۇر، يەنى ھاياتقا سەرمايە بولغۇچىنىڭ بىرسى جان، بىرسى تەندۇر. جان بىلەن تەن ئالتە خاسىيەت بىلەن ئۆرىدۇر. مەزكۇر ئالتە خاسىيەتنىڭ ئۈچى جانغا، ئۈچى تەنگە تەئەللۇقتۇر.

جانغا تەۋە ئۈچ خاسىيەت: تىرىكلىك، ھەرىكەت قىلماقلىق ۋە يېنىكلىكتۇر.

تەنگە تەۋە ئۈچ خاسىيەت: ئۆلمەكلىك، جىسم تۇرماقلىق ۋە ئېغىرلىقتۇر.

مادامىكى، جان بىلەن تەن بىر يەردە بولسا، جان ئۆز خاسىيەتلىرى بىلەن تەننى مۇھاپىزەت قىلىپ، گاھى تەننى ئىشقا كەلتۈرىدۇ، گاھى ئۆز خاسىيىتى بىلەن تەننى ئىشتىن توختىتىدۇ، ھەتتا غەپلەتكە قارام قىلىدۇ. ۋاقتىكى، تەن ئۆز خاسىيىتىنى ئاشكارىلىسا، ئۆلمەك، ئېغىر بولماق، يەنى مىدىرلىيالماسلىق، توختاپ قالماق، يەنى ھەرىكەتتىن قالماقلىقتەك ھالەت يۈز بېرىدۇ. بۇ گويا تەننىڭ ئۇخلىغىنىغا، يەنى ئۆي بىراقلا ئۆرۈلۈپ چۈشسە، ئۆي ئىچىدە بارلىكى نەرسىنى بېسۋېلىپ، ھەممىنى ئۆز ھالىغا قويماي توختىتىپ قويغىنىغا ئوخشاش.

بەس، تەن يىقىلسا، تامام روھنى بېسۋالىدۇ، يەنى تەننىڭ روھى توختايدۇ ـــ قۇلاق ئاڭلىمايدۇ، كۆز كۆرمەيدۇ؛ يا تەمىنىڭ ئاچچىق ـ تاتلىقلىقىنى تېتىپ بىلىش، يا تۇتۇش، سىيلاش ئارقىلىق شەيئىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكى، قاتتىق ـ يۇمشاقلىقىنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى بولمايدۇ، سۆزلەشتىن قالىدۇ. بەس، ھەرقايسىسى ئۆز ماكانىدا ئۇخلىغاندا، يەنى ھەرىكەتتىن توختىغاندا، تەن يىقىلىپ، يەنى ھەرىكەتتىن قېلىپ، باشقا ئەزالارنىمۇ ھەرىكەتتىن توختىتىدۇ.

قىياس قىلىپ باق. گەرچە تەن ئۇخلىسىمۇ، ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى ۋە خىيال ئۆز جايىدىن تاشماسلىق

① «قۇرئان كەرىم» 30 ـ پارە، سۈرە «نەبە»، 10 ـ، 11 ـ ئايەتلەر.

قىرى، يەنى ئويغاق ھالەتتە تۇرىدۇ. نۆۋەتتىكى خىيال سەير قىلىپ، تۇيغۇ تەسىرىدىن كىشى چۈش كۆرىدۇ. ھەتتا كۆرگەن چۈشى خاتىرىسىدە قالىدۇ. ئويغانغان ھامان چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىدۇ. ئەگەر جان بىلەن تەن ئۆز جايىدا جىم تۇرسا ياكى جان بىلەن تەننىڭ پائالىيىتى ئوخشاش بولسا ئىدى، تەن ئۇخلىغاندا ھەممىنى ھەرىكەتتىن بىراقلا توختاتقان بولاتتى ــ كىشى چۈشمۇ كۆرمەيتتى، چۈشىدە كۆرگەنلىرىنى ئېسىدىمۇ ساقلىيالمىغان بولاتتى. ئەگەر نۇتۇق ھەم ئۆز ماكانىدا، يەنى تەڭگە تەئەللۇق بولمىسا ئىدى، تەن ئۇخلىيالماس ئىدى. ئەگەر كىشى ئۇخلاۋاتقان ھالەتتىمۇ سۆزلەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇيقۇ مۇتلەق ئۇيقۇ بولماس ئىدى، يەنى ئۇيقۇنىڭ ئۆزىمۇ بولمىغان، راھەت ۋە ئاسايىشمۇ مەۋجۇت بولمىغان بولاتتى.

دېمەك، جانلىقلارنىڭ ئارام ۋە راھىتى ئۇيقۇدا ھاسىلدۇر. بەس، ئۇلۇغ ئاللا ھەممە نەرسىنى ھېكمەت بىلەن ياراتقان. شۇڭا، كۈندۈزدىكى ئۇيقۇدىن ئىمكان بار يىراق بولماق لازىمدۇر. ئەگەر ۋاز كېچەلمەسەڭ، ئازغىنا ئۇخلىۋالساڭ جايىزدۇر. بىراق، ئۇيقۇ سەۋەبلىك كۈندۈزنى كېچە قىلىۋېلىش ھېكمەت جۈملىسىدىن ئەمەس. ئەمما، ئۇلۇغلارنىڭ ئادىتى بويىچە تومۇز پەسلىدە چۈشتە خىلۋەت جايدا ھەممىدىن ئامراق ۋە بارچىدىن مەرغۇپراق كىشىسى بىلەن بىرەر سائەت ئارام ئېلىپ، ئاندىن قۇياشنىڭ ھارارىتى پەسەيىپ ھاۋا سالقىنلىغاندا، تاشقىرىغا چىقىپ باشقا ئىشلارغا مەشغۇل بولغىنى مۇۋاپىق.

قىسقىسى، كىشى ئۆمرىنى ئىمكان بار ئويغاقلىقتا، يەنى ئازراق ئۇخلاپ، كۆپ مەشغۇللۇق بىلەن ئۆتكۈزۈشكە تىرىشمىقى لازىم. چۈنكى، كۆپ ئۇخلىغان ئادەم ئىلگىرى باسالمايدۇ. قاچانكى راھەت تاپماق ئۈچۈن بىر مەھەل ئۇخلىماقنى ئىراده قىلساڭ، شۇنداق بىرسى بىلەن ئۇخلىغىنكى، ئۇنىڭ قۇچاقلىشى، يەنى مېھىر ـ مۇھەببىتى روھىڭنى غەم ـ قايغۇدىن بىر يولى خالاس قىلىپ، ساڭا پاك مۇھەببىتى، چەكسىز شادلىقى بىلەن دوستلۇق ئاتا قىلىدىغان بولغاي!

مەلۇمكى، ئۇخلاپ ياتقان كىشى بىلەن ئۆلۈكنىڭ ھۆكۈمى بىردۇر. چۈنكى، ھەر ئىككىسى ئالەمدىن، يەنى ئالەم ئىشلىرىدىن بىخەۋەردۇر. لېكىن، بىرسى ھايات ئۇيقۇدا، بىرسى ئۆلۈك ئۇيقۇدادۇر. ئەمما، ئۇيقۇدا ياتقان بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدىكى پەرق شۇكى، بىرسى زۆرۈرىيەتتىن ئاجىزلىق ۋە چارەسىزلىق تۈپەيلى تەنها ئۇخلايدۇ؛ يەنە بىرسى ئۇ دەرىجىدە بىچارە ۋە چارىسىزمۇ ئەمەس. شۇنداق ئىكەن، تەنها ئۇخلىماقنى نە سەۋەبتىن ئىختىيار قىلىسەن؟!

بەس، كارىۋىتىڭدا ھەر ۋاقىت بىر ئۇلپەت ــ جانغا راھەت بېغىشلىغۇچى بىلەن بىللە ئۇخلا. تا تەرىكلەر ئۇيقۇسى بىلەن ئۆلۈكلەر ئۇيقۇسى ئارىسىدا پەرق بولغاي! لېكىن، سەھەر قوپماقنى ئادەت قىلغىن. خۇدايىتائالانىڭ پەرھىز ـ نامازلىرىنى ۋاقتىدا ئادا قىل. بىلگىنكى، كۇن بىلەن تەڭ، يەنى كۇن چىققاندا ئورنىدىن تۇرىدىغان ھەرقانداق كىشىنىڭ رىزقى كەم ۋە قولى قىسقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بامدات نامىزىنىمۇ قازا قىلىدۇ. بۇنىڭ شۇملۇقى تۈپەيلى رىزقىغا تەسىر يېتىدۇ، نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ. بەس، ھەركىم رىزىق تاپاي دېسە، سەھەر تۇرۇپ بامدات نامىزىنى ۋاقتىدا ئادا قىلماققا تىرىشقاي؛ ئاندىن كېيىن باشقا ئىشلارغا مەشغۇل بولغاي. ئەگەر بامدات نامىزىدىن پارىغ بولغاندىن كېيىن قىلغۇدەك باشقا ئىش بولمىسا، شىكار قىلماقنى ئىراده قىلسىمۇ جايىز ۋە راۋادۇر. چۈنكى، شىكار ھەم لەشكىرىي ئىشلارنىڭ بىر تۇرىدۇر.

داۋامى كېيىنكى ساندا

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئابلىمىت ئەھەت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، ئىلھام ئابدۇللا پوسكام ناھىيەلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

ئوقۇماق ۋە يازماق ھەققىدە ئىككى پارچە تېكىست

ئوقۇماق ۋە يازماق ھەققىدە كونا ئۇيغۇرچە بۇ ئىككى پارچە تېكىست 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەرلىك مۇھەممەد ئەلى دامۇللىنىڭ ئەنگلىيە كونسۇلى ۋە شۇنىڭسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن تەييارلاپ بەرگەن ماتېرىيالى بولۇپ، شۇنىڭسىيە دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ باشلىقى گۇستاف رەكۇنىيت (1875 ــ 1945) «شەرقىي تۈرك تىلىنىڭ گىراممماتىكىسى» دېگەن كىتابنى تۈزۈشتە پايدىلانغان. كېيىن بۇ تېكىستلەر شۇنىڭسىيونېرلىرىنىڭ قەشقەردىن ھەيدىۋېتىلىشى بىلەن باشقا ئۇيغۇرچە ماتېرىياللار قاتارىدا شۇنىڭسىيەگە ئېلىپ كېلىنىپ، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ياررىنىڭ (Gunnar Jarring، 1907 ــ 2002) قول يازمىلار مەركىزىگە قويۇلغان. 1978 ـ يىلى گۇننار ياررىنىڭ مەزكۇر قول يازمىلار فوندىدىكى ماتېرىياللارنى رەتلەۋاتقاندا بۇ تېكىستلەرنى بايقاپ، ئۇنىڭغا قايتىدىن كىتاب نومۇرى قويۇپ «مۇھەممەد ئەلى دامۇللا نامىدىكى 207 ـ نومۇرلۇق قول يازما 1 ـ 2» نامىدا ئارخىپ تۇرغۇزغان. 1995 ـ يىلى گۇننار ياررىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن دانىيەلىك تۈركولوگ ۋولفگاڭ سىچارلىپ (Wolfgang–E. Scharlipp) تېكىستلەرنى ئوقۇپ ۋە ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ، گېرمانىيەدە چىقىدىغان «تۈركىي تىللار» ژۇرنىلىنىڭ 1998 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلدۇرغان.

بۇ تېكىستتە كىتاب ئوقۇش ۋە خەت يېزىشتىكى قائىدىلەر، ئەدەپلەر، قەغەز ياساش تېخنىكىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەتراپلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن. گەرچە قىسقا بولسىمۇ، بىراق ئۆتكۈنچى دەۋر ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماتېرىياللىق رولىنى ئويناشى مۇمكىن، دېگەن مەقسەتتە ئەسلىي يازما ھۆججەتكە ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى.

ئوقۇش ھەققىدە

يەشمىسى: ئوقۇغاندا ھەممىدىن مۇھىم ئىش شۇكى، كۆڭۈل قويۇش ۋە چىن كۆڭلى بىلەن ئوقۇش. پەقەت كۆزنىڭ كۈچى ئاجىزلىق قىلىدۇ. كۆپىنچە ئادەمنىڭ كۆزى خەتتە، كۆڭلى باشقا يەردە بولسا ئېغىزىدىن باشقا سۆز چىقىپ كېتىدۇ.

كىتابنى ئېچىپ بىر سەھىپىنى ئوقۇغاندا، ۋاراقنى ئوڭ قول تەرەپكە ئۆرۈگەي. ئوقۇغاندا، مۇلاھىزە قىلىپ ئوقۇغاي. پۈتۈلگەن سۆزدە بىر نۇقتا ياكى بىرەر جۈملىدە خاتا كەتكەن جاي بولسا، پۈتۈلگەن سۆزنىڭ باش ـ ئاخىرىنى مۇلاھىزە قىلغاندا ئاندىن پەرقنى تاپقىلى بولۇر. شۇڭا، ھەممە نەرسىدىن كۆ-

ئۆلىنىڭ كۆچى چوڭ بولۇر.

خەتنىڭ شەكلى بىرقانچە قىسمغا بۆلۈنىدۇ. بىر قىسىم خەتنى ئەستەلىق دەيمىز. شۇ خەت بىلەن يېزىلغان كىتابلارنى ئەستەلىق خەت دەيمىز. يەنە بىر قىسىم خەتنى ئەسىخ خەت دەيمىز. ئۇ خەت قۇرئان ۋە ئىنجىلغا پۈتكەنلىكتىن ئەسىخ خەت دەپ ئاتالغان. يەنە بىر قىسىم خەتنى كۈفى خەت ياكى سۈلۈس خەت دەيمىز. بۈنداق خەت بۇ تەرەپلەردە ئانچە كۆپ ئىشلىتىلمەيدۇ. تۈركگانلار كۈفى خەتنى ئىشلىتىدۇ. يەنە بىر قىسىم خەتنى شىكەست ئامىز دەيمىز. بۇ خەتنى پارسلار ئىشلىتىدۇ. يەنە ھىندىستان ۋە كابۇلـ لۇقلارمۇ دۇئايى سالاملارغا شىكەست ئامىز خېتىنى ئىشلىتىدۇ. ھازىر كاشغەر ۋە بۇ ئالتە شەھەردە دەپـ تەر ۋە دۇئايى سالام خەتلىرىدە ئىشلىتىپ تۇرغىنى ئەستەلىق خېتىدۇر.

خەت ئۇقۇشنىڭ شەرتلىرى: خەت ئۇقۇغاندا خەتنى كۆزگە بەك يېقىن تۇتۇپ ئۇقۇشنى ئادەت قىلمىغاي. كېيىن نېرى تۇتۇپ ئوقۇي دېسە، ئوقۇيالمايدۇ، شۇنداقلا يەنە بېشىنى مىدىرلىتىپ خەت ئوقۇشنى ئۆزدـ گە ئادەت قىلمىغاي. بۇ بىر ئەيىبدەك كۆرۈنۈر. باشتا قانداق ئوقۇپ ئادەتلەنگەن بولسا شۇنداق ئۆگىنىپ قالىدۇ. يەنە بىر شەرت شۇكى، بىر سۆزنىڭ ئاخىرىنى يەنە بىر سۆزگە قېتىپ ئېلىشتۇرۇپ ئوقۇمىغاي. ھەر سۆز تۇگىگەندە بىردەم توختۇلۇپ، يەنە بىر سۆزنىڭ بېشىنى باشلىغاي. سۆز ئۇقۇغاندا سۆزنى تو ـ لۇق، مۇلاھىزە قىلىپ ئوقۇغاي.

يازماقنىڭ بايانى

پۈتۈكچىنىڭ زۆرۈر لازىمەتلىكلىرى

(1) پىششىق قومۇشنى قەلەمتىراش بىلەن قىرقىپ ئۇچىنى يېرىپ قەلەم ياسىلىدۇ.

(2) چىراغ ئىسى ياكى گۈرۈچنى قۇرۇتۇپ كۆيدۈرۈپ سىياھ ياسىلىدۇ.

(3) دۇۋەت، يەنى سىياھ قۇيۇلىدىغان قاچا مىس، تۆمۈر، چىنە ۋە ياكى ساپالدىن ياسىلىدۇ.

(4) دۇۋەتكە سالىدىغان يىپەك سوقۇپ يۇمشىتىلىپ، سىياھ بىلەن قوشۇپ دۇۋەتكە سېلىنىدۇ. سـ ياھنى چىلاپ ياكى بىر شېشىگە سىياھنى سالغاندىن كېيىن، ئۇنى تاكى ئېرىپ سۇدەك بولغانغا قەدەر چالغىتىپ دۇۋەتكە قۇيۇش كېرەك.

(5) قەغەزنىڭ ياخشىسى پاختا تۇرلىرىدىن ياسىلىدۇ. ئورۇس قەغىزى، قوقەند قەغىزى ۋە خوتـەن قەغىزى شۇ قەغەزلەر جۇملىسىدىن. خوتەن قەغىزىنى ياساشتا ئۇجمە دەرىخى يىلتىزىنىڭ قوۋزىقى سو ـ يۇپ، سوقۇپ يۇمشىتىلىدۇ، ئاندىن ياغاچتىن تۆت چاسا قېلىپ ياساپ، قېلىپنىڭ تېگىگە خام بېكىتىپ، تۇرغۇن سۇ ئۇستىدە قويۇپ سۇنى چالغىتىپ تەكشى قىلىش لازىم. ئاندىن قېلىپ بىلەن ئاپتاپتا قويسا، قۇرۇپ قەغەز بولىدۇ. قەغەزنى ياخشى قىلاي دېسە، گۈرۈچ سۈيىنى قاينىتىپ قىيام قىلىپ، قايماق ياكى مەسكىدەك يۇمشاق ھالەتكە ئەكېلىش كېرەك. ئۇنى قەغەزنىڭ ئۇستىگە قويۇپ، قولغا خالتا كىيىپ خالتا بىلەن قەغەزگە تەكشى سۇۋاپ، قەغەزنى ئالا كۇنەش (سايە ئارىلاش ئاپتاپ) جايغا قويۇش كېرەك. قۇرۇ ـ غاندا ئۇنى ئېلىپ تەتۇر يۇزىگىمۇ سۇۋاپ قۇرۇتقاندىن كېيىن زىرەتاش، يەنى سىلىق تاش بىلەن يۇزىنى سۈرتسە، شېشىدەك سىلىق قەغەز بولىدۇ. بۇ قەغەزدە خەت يازسا، قوقەند قەغىزىدەك سىلىق بولىدۇ. كـ ـتابەت قىلغاندا، قەغەزنىڭ تېگىگە قىرىم ياكى كۆندىن ياسالغان جۇزئىگىر (جۇز تۇتقۇچ) دەيدىغان نەر ـ سىنى قويىمىز. ئۇ جۇزئىگىرده خەت يازغاندا، قەغەزنى جۇزئىگىرنىڭ ئۇستىگە قويۇپ، قەغەزنىڭ بېشـ ـنى قەغەزنىڭ ئايىغىدىن سەل ئېگىزرەك تۇتۇش كېرەك. ئولتۇرغاندا بىر پۇتىنى تېگىگە بېسىپ، يەنە بىر پۇتىنى تىكلەپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇش كېرەك. خەت يازغاندا قەغەزگە مەستەر (قۇر سالغۇچ) قويۇپ،

قەغەزگە جىجىش كېرەك. مەستەر قويمىسا، خەت قىيسىق چىقىپ قالىدۇ. مەستەرنى بىرنەچچە قەغەز بەلەن قېلىنراق قىلىپ، ھەر قۇر خەت ئارىلىقىنى چىزا بىلەن تەكشۈپ، تاناب، مەشۇت يىپنى قۇر ئارىلىقىغا قويۇپ، قەغەزنىڭ باش تەرىپىدىن ھاشىيە قويۇپ يازغاي. خەت يازغاندا ئىمكانقەدەر سۆز پارچىلىنىپ كەتمەسلىكى كېرەك. چۈنكى، سۆز پارچىلاش، يەنى بىر سۆزنى ئوتتۇرىدىن بۆلۈپ يېرىمىنى قۇرنىڭ ئاخىغا، يەنە يېرىمىنى قۇرنىڭ بېشىغا بۆلۈپ يازماسلىق كېرەك. سىزىق چىقىرىش ئىككى خىل بولىدۇ. بىرسى، قەغەز ۋە يىپ بىلەن بولىدۇ؛ يەنە بىرسى، ئۈستىگە بىر تاختا قويۇپ، شۇنى بويلاپ جىجىشتۇر. قەغەز يۇزىگە قېرىنداش قەلەم بىلەن خەتكە مۇۋاپىق ھالەتتە قۇرمۇ قۇر جىجىش كېرەك. قېرىنداش قەلەمنى ئىنچىكە ئۇچلاپ يېنىك جىجىغاي. ئەگەر بىرەر يەردە خاتا كەتكەن بولسا، خەت قۇرۇغاندا ئىتتىك پىچاق بىلەن يېنىك قىرىپ چىقىرىپ، خەت ئورنىنى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ سىلىق قىلىپ، ئورنىغا خەت پۈتمەك كېرەك. يۇقىرىدا يېزىلغانلار كىتاب پۈتۈشنىڭ بايانىدۇر. مۇمكىن بولسا زېھە قىلماي، ھاشىيەگە چىقارماي پۈتۈلسە، ھەر بىر چېكىتنى ھەر ھەرپنىڭ ئۈدۈلىغا قويۇپ، ئىملا بىلەن، يەنى ئەلىف كېلىدىغان جايغا ئەيننى ئالماشتۇرۇپ قويماي ئۆز ئىملاسى بىلەن پۈتۈلسە، خەت ناھايىتى ئېتىبارلىق ۋە ئېنىق چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قېرىنداش قەلەمنى ئىنچىكە ئۇچلاپ يېنىك جىجىغاي. ئىملا بويىچە يېزىش زۆرۈر بىر قائىدىدۇر.

ئىككىنچى خەت دۇئايى سالام خەتتۇر. بۇنداق خەت پولات قەلەم بىلەن پۈتۈلىدۇ. بۇ پولات قەلەمنى كۆپىنچە سودىگەرلەر خاتىرە ۋە دۇئايى سالام خەتلەرنى يېزىشقا ئىشلىتىدۇ. داتلاشتۇرماي ئىشلەتسە، بۇ قەلەممۇ ئىنتايىن ياخشى. قۇرۇق ساقلىسا داتلاشمايدۇ. بىرەر يەرگە ئەۋەتىدىغان خەتنى قەغەزدىن ياسالغان لىپاپنىڭ ئىچىگە سېلىپ يەملەپ، لىپاپ ئۈستىگە خەت ئەۋەتىدىغان جاينىڭ ئادرېسىنى يېزىپ، خەتنىڭ ئېغىرلىقىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپ، ئېغىرلىقىغا يارىشا ئۈستىگە ماركا چاپلاپ پوچتىخانىغا تاشلىسا، خەت يەتكۈزۈلىدۇ. قومۇش قەلەم ياكى پولات قەلەم بولسۇن، قەلەمنىڭ ئۇچىنى كېسىپ يىرغاندا قەلەم ئىككى تىللىق بولىدۇ. ئوڭ تەرەپنىڭ ئۇچى سول تەرەپتىن ئازراق ئېگىزرەك بولىدۇ. قەلەم ئۇچى ھەمىشە كېسىلىپ تۇرسا، خەت پاكىز چىقىدۇ. قەغەز يۈزىگە مەستەر بىلەن تۈز سىزىق چىقىرىش كېرەك. ئەگەر سىزىق چىقارماي خەت يازسا، خەتنى تۈز قىلىپ يېزىشقا توغرا كېلىدۇ. قومۇش قەلەم ھۆل كېسىلسە، رىشتە چىقىپ قالىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇنى قۇرۇتۇپ كېسىشكە توغرا كېلىدۇ.

ئوقۇماقنىڭ بەيانى

ئوقۇلغۇسى: ئوقۇماقدا ھەممەدىن چوڭ ئىش شۇبۇكى، كۆڭۈل قويماق، چىڭ كۆڭۈل بىرلە ئوقۇماق، يالغۇز كۆز-

او قوماق بينك بيانى

او قوماقدا همه دين چونك ايشش شبو كه كونكل قويماى جينك كونكل برله او قوماق. يالغوز كوز بينك كوچى آز كلادور تولا وقت آدم بينك كونكلى باشقه طرفده بولسه كوزى خط ده بولغانى برله اغزدين باشقه سوز جيقيب كتادور

كتاب نى اچقاندا برصفحه نى او قوب اوتكوز كلانده ورق نى اونك قول طرفيكا اويردكاى او قوغاندا ملاحظه تمام برله او قوغاى بتولكان سوزده برنقطه ويا بركلمه غلط قيلينغان بولسه بتولكان سوز بينك اول آخرينه ملاحظه قيلغاندا كونكل فرق نى چينقارادور شوندا غ هر نرسه ده كونكل بينك كوچى چونك كوچلوق دور

خط بينك طريقه سى برنچه قسم دور برقسمى خط نى نستاليق ديب ايتورميز شوندا غ كتاب لار بينك خطى نستاليق خط دور وبنه برقسمى خط نى نسخ خط ديب ايتورميز اول خط نى قرآنغه وانجيل نه بتوب دور نسخ خط دور وبنه برقسمى خط نى كوفى خط ويا خط ثلوث ديب ايتورميز انداغ ايوطلرفدا ناگهان بار دور تونكلكانى لار كوفى خط استعمال قيلىب دورلار بنه برقسمى خط نى شكسته آميز ايتورميز فارس اهلى بوخط نى استعمال قيلىب دهم هندوستان كابل اهلى دعا وسلام خط كا شكسته آميز خط نى اينشا ايتىب دور على كاشغر بوالنه شهرده دفتر دعا وسلام خط كا اينشا تورغان نستاليق خط دور

خط او قوماق بينك شرط لارى خط او قوغاندا بك خط نى كوزيكا يقين كلتورماسلىق او قوشنى نى اوزيكا عادت قيلماغاى كيين نرى تونوب او قويماى دىسه او قوياماس وهم باشنى نى مدير لايتب خط او قوماق نى اوزيكا عادت قيلماغاى برعيب دينك كوماتور اول تا بيلاغ او قوب عادت قيلسه شوندا غ اوركونور دينه برشرط شوكه برسوز.. بينك ايا غى نى بنه برسوز كا قايتب اليشتورووب او قوماغاى برسوز نى تولا يتب برنفس اليب بنه برسوز بينك ابتدا سى نى باشلاماغاى سوز نى او قوغاندا چالا.. چاپماسلىق سوز نى تاشلاماغاى او قوغاندا علاحظه بيلان او قوغاى

نسانىڭ كۆچى ئاز كېلەدۇر. تولا ۋەقت ئادەمنىڭ كۆڭلى باشقا تەرەفدە بولسا، كۆزى خەتتە بولغانى بىرلە ئاغىز-دىن باشقا سۆز چىقىپ كېتەدۇر.

كىتابنى ئاچقاندا بىر سەھەنى ئوقۇپ ئۆتكۈزگەندە ۋەزەقنى ئوڭ قول تەرەفىگە ئۆيرۈگەي. ئوقۇغاندا مۇلا-ھەزەئى تەمام بىرلە ئوقۇغاي. پۈتۈلگەن سۆزدە بىر نۇقتە ۋە يا بىر كەلىمەدە غەلەت قىلمىغان بولسا، پۈتۈلگەن سۆزنىڭ ئەۋۋەل ئاخىرىغا مۇلاھەزە قىلغاندا كۆڭۈل فەرقىنى چىقارادۇر. شۇنداغ، ھەر نەرسەدە كۆڭۈلنىڭ كۇچى چوڭ، كۆچلۇقدۇر.

خەتنىڭ تەرتىپىسى بىرنەچچە قىسمدۇر. بىر قىسمى خەتنى نەستەلىق دەپ ئايتۇرمىز. شۇنداغكى كىتابلارنىڭ خەتى نەستەلىق خەتدۇر ۋە يەنە بىر قىسمى خەتنى نەسخ خەت دەپ ئايتۇرمىز. ئول خەتنى قۇرئانغا ۋە ئىنجىلغا پۈتۈپدۇر، نەسخ خەتدۇر ۋە يەنە بىر قىسمى خەتنى كۇفى خەت ۋە يا خەتتى سۈلۈس دەپ ئايتۇرمىز. ئانداغ خەت بۇ تەرەفدە ناگەھان باردۇر. تۇڭگانىيلار كۇفى خەتنى ئىستېئمال قىلىپدۇرلار. يەنە بىر قىسمى خەتنى شىكەست ئامىز ئايتۇرمىز. فارس ئەھلى بۇ خەتنى ئىستېئمال قىلىپ ۋە ھەم ھىندۇستان، كابۇل ئەھلى دۇئا ۋۇ سەلام خەتكە شىكەست ئامىز خەتنى ئىشلەتىپدۇر. ھەلا كاشقەر بۇ ئالتە شەھەردە دەفتەر دۇئا ۋۇ سەلام خەتكە ئىشلەپ تۇرغان نەستەلىق خەتدۇر.

خەت ئوقۇماقنىڭ شەرتلەرى: خەت ئوقۇغاندا بەك خەتنى كۆزىگە ياقىن كەلتۇرۇپ ئوقۇشنى ئۆزىگە ئادەت قىلماغاي. كېيىن ناری تۇتۇپ ئوقۇياي دېسە ئوقۇيالماس ۋە ھەم باشىنى مەدىرلاتىپ خەت ئوقۇماقنى ئۆزىگە ئادەت قىلماغاي، بىر ئەيىبدەك كۆرەنۇر. ئەۋۋەل قايداغ ئوقۇپ ئادەت قىلسا شۇنداغ ئۆرگەنۇر. ۋە يەنە بىر شەرت شۇكى، بىر سۆزنىڭ ئاياغىنى يەنە بىر سۆزگە قاتىپ ئالىشتۇرۇپ ئوقۇماغاي، ھەر سۆزنى تۇگەتىپ بىر نەفەس ئالىپ يەنە بىر سۆزنىڭ ئىبتىداسىنى باشلاغاي. سۆزنى ئوقۇغاندا چالا چاپ-لاپ سۆزنى تاشلاماغاي. ئوقۇغاندا مۇلاھەزە بىلەن ئوقۇغاي.

يازماقنىڭ بەيانى

پۈتۈكۈچىنىڭ زەرۇر لازىمەلىك نەرسەلەرى:
(1) قەلەم يەئنى پىشىق قۇمۇش، قەلەمتەراش بىلەن قەلەم قىرىپ ئۇچىنى يارماق.
(2) سىياھ يەئنى چەراغ ئىسى بىلەن ۋە يا گۇرۇنجنى قۇرۇتۇپ كۆيدۇرۇپ قىلىنۇر.

پنوكوچى ينك ضرورلازم بيان نرسه لارى

(۱) قلم يعنى پشيق قوموش قلمتراشى بيلان قلم قيريب اوچى نى يرماق
(۲) سياه يعنى چراغ ايسى بيلان ويا كوينج نى قورتوب كويدوروب قيلينور
(۳) دوات سياه چيلا يدورغان تاچا ميدين ياسمور يا چينى دياسقالدين
(۴) دوات كا سالادورغان يبيغك نى سوقوب يومشاتيب سياه بيلان دوات كا
سالينور سياه نى چيلاب ويا برشينه كا سالىب بتون سياه نى شينه سالماندين كين
چالقوتوب تاكه چالغولماقدين ايريب بتون سياه تالماى سوبرلم بربولغانداوات كا
قويماق كراك
(۵) يخشى كاغذ بخته جله سيدين يا سالور شوندا غ كه اوروس كاغذ قوقندكاغذ دياخود
ختن كاغذ. خوتن كاغذنى اوچه درختى ينك يلدبرى ينك قوبزاقى نى سوبوب سوقوب يومشاتيب
نياچدين قالب نى چاپرسوقيليب قالب تكيكا خام بركاتيب قويقون سواوستيده قوندياخود
سوفى چالقوتوب بركاغذ تكشه بولورانديين قالب بيلان آغتابدا قويماقدا قوردوب كاغذ بولور
كاغذنى يخشى قيلماى ديسه كرديخ نى قاتيناتيب كرديخ سوبى نى تيه قاتيناتيب قوام قيلماق
تاكه برقاتيماق ويا مسكه ريك يومشاق بولورانى كاغذ استيده قويوب قولنى برخالته
كيب خالته بيلان تكشه كاغذكا سوداب كاغذنى الاكونشى يرده قويماق كراك قورغاندا
الب شوندا غ تر توبوز كاهم سواب قوردوتوب الماندا زرزمانش يعنى سليق برماشتين بيلان
سورگانده شيشه ريك سليق كاغذ بولور خط قيلماقنى يخشى قوقندكاغذ يا ريك سليق بولور
كتابت قيلماندا كاغذ نگيدا جزاكير يعنى قرم ويا كوندين قيلمان نرسه نى ايتورميز اول جزو گير
بتوكاغذه جزاكيرا وستيده كاغذنى قويوب كاغذ باشنى نى كاغذ ايا غيدين سهل ايكيزاك
قوتوب اولتورغاندا بربوتى نى تيكيكا باسيب برايانى نى تيكلاب تيزلاتيب اولتورغا يلار

(3)دۈۋەت سىياھ چىلايدۇرغان قاچا مىسىدىن يا تەمۈر يا چىنى ۋە يا سەفالدىن

(4) دۈۋەتكە سالادۇرغان يىغەكنى سوقۇپ يۇمشاتىپ سىياھ بىلەن دۈۋەتكە سالىنۇر. سىياھ-نى چىلاپ ۋە يا بىر شىشەگە سالىپ پۈتۈن سەھەر ياھنى شىشە سالغاندىن كېيىن چالغۇتۇپ تاكى چالغۇلماقتىن ئېرىپ پۈتۈن سىياھ قالماي سۇ بىرلە بىر بولغاندا دۈۋەتكە قۇيماق كېرەك.

(5) ياخشى كاغەز پاختا جۇملەسىدىن ياسالۇر. شۇنداغكى، ئورۇس كاغەز، قوقەند كاغەز ۋە يا خوتەن كاغەز. خوتەن كاغەزنى ئۈجمە دەرەختىنىڭ يىلدىزىنىڭ قوبزاقىنى سويۇپ سوقۇپ يۇمشاتىپ، ياغاچدىن قالىپنى چەھارسۇ قىلىپ، قالىپ تېگىگە خام بەركەتىپ، تۇيقۇن سۇ ئۈستىدە قويغاندا سۇنى چالغۇتۇپ بەرگەندە تەكشى بولۇر. ئاندىن قالىپ بىلەن ئافتابدا قويغاندا قۇرۇپ كاغەز بولۇر. كاغەزنى ياخشى قىلاي دېسە گۈرۈنجنى قاينىتىپ، گۈرۈنج سۈيىنى يەنە قاينىتىپ قىۋام قىلغاي تاكى بىر قايماق ۋە يا مەسكەدەك يۇمشاق بولۇر. ئانى كاغەز ئۈستىدە قويۇپ، قولىغا بىر خالتا كېيىپ خالتا بىلەن تەكشى كاغەزگە سۈۋاپ، كاغەزنى ئالا كۈنەش يەردە قويماق كېرەك. قۇرۇغاندا ئالىپ شۇنداغ تەرتۇ يۈزگە ھەم سۈۋاپ قۇرۇتۇپ ئالغاندا، زىرتاش يەئنى سىلىق بىر تاش بىلەن سۈرگەندە شىشەدەك سىلىق كاغەز بولۇر. خەت قىلغالى ياخشى قوقەند كاغەزىدەك سىلىق بولۇر. كىتابەت قىلغاندا كاغەز تېگىدە جۇزئىگىر يەئنى قىرىم ۋە يا كۆندىن قىلغان نەرسەنى ئايتۇرمىز. ئول جۇزئىگىرده پۈتۈگەندە جۇزئىگىر ئۈستىدە كاغەزنى قويۇپ كاغەز باشىنى كاغەز ئاياغىدىن سەھەل ئىگىزرەك تۇتۇپ ئولتۇرغاندا، بىر پۈتىنى تېگىگە باسىپ، بىر ئاياغىنى تىكلەپ تىزلانىپ ئولتۇرغايلار. خەت قىلغاندا كاغەز-گە مەستەر سالىپ، كاغەزنى جىرجىماق كېرەكدۇر. مەستەر سالماسا خەت قىيىق چىقىپ قالۇر. مەستەر-نى بىر نەچچە كاغەز بىلەن بىر سەفھە قالىنراق قىلىپ، ھەر سەترە خەت ئارالىقىغا چىزە بىلەن تەكشەپ، تانابى مەھكۇت يىپ بىلەن سەتر ئارالىقىغا قويۇپ، كاغەز باش تەرەپىدىن ھاشىيە قويۇپ پۈتۈگەي ۋە پۈتۈگەندە مۇمكىن بولسا قىتئەئى كەلىمە قىلماغاي. چۈنكى، قىتئەئى كەلىمە، يەئنى بىر كەلىمە سۆزنى ئوتراتىن بۆلەپ تەكىنى سەترنىڭ ئاياغىغا ۋە تەكىنى سەترنىڭ باشىغا بۆلمەسۇن. مەستەر ئىككى قىسمەدۇر. بىرىنى كاغەز بىلەن يىپ بىلەن دېدۇك. يەنە بىر قىسمى ئۈست بىر تاختە راسلاپ، جىجىق قىلماق. كاغەز سەفھەسىگە قىرنىداش قەلەم بىلەن خەتكە مۇۋاپىق جىجىماق كېرەك. سەتر ـ سەتر جىجىلۇر. يەئنى بىر خەتتىن جىجىلۇر. قىرنىداش قەلەمنى يىگىچكە قىلىپ، يېنىك جىجىغاي. ئەگەر بىر يەردە بىر خەت قىلىنماڭ دېسە كاغەزنى جىجىماق كىراك ، ئەگەر مەستەر سالماسە خەت تېنىق چىقماق ، ئەگەر مەستەر بىرىگە كاغەز بىلەن بىلەن بىرىگە خەت ئارالىقىغا كىرمەك بولسە خەت ئارالىقىغا چىزە قىلىپ ھەر سەترنى

نېمە غەلەت بولسا خەت قۇرۇغاندا ئىتتىنىك پىچاقدا يېنىك قىرىپ چىقارىپ خەت ئورنىنى سىلىق بىر تاش بىلەن سۈرۈپ سىلىق قىلىپ، ئورنىغا خەت پۈتۈمەك كېرەك. بۇ قىسمى قىلىپ پۈتۈلگەن خەتلەر كىتاب پۈتۈمەكنىڭ بەيانىدۇر. مۇمكىن بولسا زەدە قىلماي ھاشىيەغە چىقارماي پۈتۈلسە ھەر نۇقتەنى ھەر ھەرف-نىڭ ئۆز بەرابىرىغە قويۇپ، ئىملائ بىلەن، يەئنى ئەلف كېلەدۇرغان سۆزگە ئەيىن پۈتۈلمەسۇن. ئىملائ بىلەن پۈتۈلسە، مۇئتەبەر رۇشەن خەت بولۇر. ئىملائنى ساقلاماق زەرۇرى ئەھكامىي ئىكەن.

ئىككىنچى خەتنى — دۇئا ۋۇ سەلام خەتدۇر — پولات قەلەم بىلەن پۈتۈلۇر. ئەكسەر بۇ پولات قەلەم-نى سەۋداگەرلەر دەفتەر ۋە دۇئاۋۇ سەلام خەت ئۈچۈن ئىشلەتۇر. تاتلاتماي ئىشلەتسە بۇ ھەم ياخشى قە-لەمدۇر. قۇرۇق ساقلاسا تاتلامايدۇر. ھەر يەرگە ئىبەرەدۇرغان خەتنى لىفافە — بىر كاغەزدىن قىلىنغان بىر خالتادۇر — ئانىڭ ئىچىگە سالىپ يەملەپ، لىفافە ئۈستىگە خەت قىلىپ، ئىبەرەلەدۇرغان يەرگە ۋەز-نى خەتنى مۇلاھەزە قىلىپ، ۋەزنىگە كۆرە ماركا چاپلاپ، پوشتاخانەگە تاشلاسا خەت يەتكۈزۈلۇر. قەلەمنىڭ ئۇچىنى كەسكەندە خاھ قۇمۇش قەلەم خاھ پولات قەلەم بولسۇن قەلەمنى يارغاندىن كېيىن قەلەم ئۇچى ئىككى تىللىق بولۇر، ئوڭ تەرەفنىڭ ئۇچى سول تەرەفىدىن زەررەچە ئىگىزرەك بولۇر. قەلەم ئۇچى ھەمىشە كېسىلىپ تۇرسا خەت ساق چىقادۇر. كاغەز سەفھەسىگە مەستەر سالىپ سەترلەرنى تۇز چىقار-ماق، مەستەرسىز خەت قىلسا تۇز قىلماق كېرەك بولادۇر. قۇمۇش قەلەم ھۆل كېسىلسە رىشتە چىقىپ قالۇر، قۇرۇتۇپ كەسمەك لازىم بولۇر.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

ئۆمەر ھەييام

نوروزنامە

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: روزىمۇھەممەت مۇتەللىپ

قىلىچ ۋە ئۇ توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىش زۆرۈر

قىلىچ مال ـ مۇلۇكلەرنىڭ پاسىبانى ۋە ئاۋام خەلقنىڭ قوغدىغۇچىسىدۇر. ھەرقانداق بىر پادىشاھلىق قىلىچسىز مۇقىم بولمايدۇ، چۈنكى پەقەت قىلىچ بىلەنلا ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنلىرىنى ھىمايە قىلىش مۇمكىن. كاندىن قېيىنۇيلىنغان تۇنجى مەدەن تۆمۈردۇر، چۈنكى ئۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر نەرسە لەردىن بىرسىدۇر. ئۇنىڭدىن تۇنجى بولۇپ قورال ياسىغۇچى جەمشىد ئىدى. ھەرقانداق قورال زۆرۈر ۋە ياخشىدۇر، ئەمما قىلىچتىن ياخشىراق ۋە زۆرۈرراق نەرسە يوق، چۈنكى ئۇ يالتىرىغاندا ئوتقا ئوخشايدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئىككى ئۇنسۇردىن ئىبارەتتۇر. زېرەكلەر «تۆمۈرسىز دۇنيا زەكەرسىز يىگىتكە ئوخشايدۇ» دېيىشىدۇ. ئەگەر ئەقىل بىلەن قارىساق، جاھاندىكى ئىشلارنىڭ قورقۇنچ ۋە ئۈمىدكە باغلىقلىقى مەلۇم بولىدۇ. قورقۇنچ ۋە ئۈمىد بولسا قىلىچقا باغلىق، چۈنكى بىر ئادەم مەدەننىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز ئۈمىدىنى رويابقا چىقىرىشقا ئىنتىلىدۇ. بەزىلەر بولسا تۆمۈردىن قاچىدۇ ۋە بۇ قورقۇنچ ئۇنىڭغا ھۆكۈمران بولىدۇ. پادىشاھلارنىڭ بېشىغا كىيدۈرۈلىدىغان تاج تۆمۈرنىڭ ياردىمىدە قولغا كەلتۈرۈلىدۇ، پادىشاھلارنىڭ خەزىنىلىرىمۇ تۆمۈرنىڭ ياردىمىدە كۆپەيتىلىدۇ. ياراتقۇچى تۆمۈردىن باشقا ھەممە جەۋھەرلەرنىڭ پايدىسىنى ئادەملەرنىڭ ئادەتلىرىگە باغلىق قىلىپ قويغان. چۈنكى، تۆمۈر ھەرقانداق ھۈنەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ سەۋەبى بىلەن جاھان كۆركەملىشىدۇ ۋە گۈللەپ ياشنايدۇ. قىلىچنىڭ پەزىلەتلىرىدىن ئەڭ ئەۋزىلى شۇكى، ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا پەتھ قورالى سۈپىتىدە بېرىلگەندۇر. ئۇ «مەن شەمشەر بەلەن ئەۋەتىلگەنمەن» دېگەن. «تەۋرات»تا ئۇنى «يارىشىش ھامىيسى ۋە قىلىچ ساھىبى» دېگەن. قىلىچ ئادەملەر ئارىسىدىمۇ، ھايۋانات ئارىسىدىمۇ ئەڭ يۇقىرى پەزىلەت ھېسابلىنىدىغان شىجائەتنىڭ قورالى بولغىنى ئۈچۈن مۇتەۋەردۇر. روھ ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن يۇقىرى بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىدىغان غەزەپنىڭ كۈچىنى شىجائەت دەپ ئاتىدى. ئېيتىلىشىچە، شىجائەت ئۆگىنىلمەيدۇ، ئەكسىچە ئۇ تەبىئىي پەزىلەتتۇر، لېكىن ئۆگىنىش بىلەن ۋايىگە يېتىدۇ. شىجائەتنىڭ ئۇۋۇسى جىگەر بولىدۇ، چۈنكى ئۇ قانىنىڭ ئۆيىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىجائەتلىك ئادەم قان تۆكۈلگەن چاغدا تېخىمۇ جەسۇر بولۇپ كېتىدۇ، چۈنكى چىراغ ياغ بىلەن كۆيگەندەك، ئىنسانمۇ شىجائەت بىلەن ئوت ئالىدۇ. ئېيتىلىشىچە، شىجائەت ۋە تىرىكلىك قۇۋۋىتىنىڭ ھەربىرىتەندۇرگۈچىسى يۈرەكتۇر. ئۇنىڭ ھەربىرىتەكە كەلگۈچىسى بولسا جىگەرنىڭ تەبىئىي كۈچىدۇر، چۈنكى بۇ ئىككى كۈچ ئارقىلىق شىجائەتنىڭ پەزىلىتى نامايان بولىدۇ ۋە ئۇنى تۇتىمەن دېگەن ئادەم كۆيىدۇ. ئەگەر يۈرەك كۈچلۈك بولۇپ، جىگەر كۈچسىز بولسا، ئۇلارنىڭ ساھىبى جەڭ

باشلانغاندا جەسۇر ۋە يۈرەكلىك، ئاخىرىدا بولسا بوشاڭ ۋە بىپەرۋا بولىدۇ. ئەگەر يۈرەك كۆچسىز، ئەمما جىگەر كۆچلۈك بولسا، ئۇلارنىڭ ساھىبى جەڭ باشلانغاندا بوشاڭ ۋە بىپەرۋا، ئاخىرىدا بولسا جەسۇر ۋە يۈرەكلىك بولۇپ كېتىدۇ. بۇنى ئاشقازان ۋە جىگەردە بولىدىغان ھەزىم قۇۋۇتىنى بىلەن باغلاپ مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ ۋە بۇ قۇۋۇەتنىڭ تۆۋەنلىكى تاماقنى يېقىمسىز ۋە بىمەززە قىلىغىنىدەك، شىجائەت كۆچىنىڭ تۆۋەنلىكىمۇ ھاياتنى يېقىمسىز ۋە بىمەززە قىلىدۇ، چۈنكى بۇنداق ئادەم دائىم قورقۇپ، ھەممە نەرسىدىن قېچىپ يۈرىدۇ. ئەقىل ئىگىلىرى شىجائەتنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە كۆچلۈك بىر ھايۋاننى ئېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى تۆمۈر غىجىلىۋەتكەن ئارسلاننىڭ بېشىغا، ئايىغىنى تاش چېقىۋەتكەن پىلنىڭ ئايىغا، قۇيرۇقىنى ئاغزىدىن ئوت پۈركۈپ تۇرغان ئەجدىھانىڭ بېشىغا ئوخشىتىپ تەسۋىرلىگەن. شىجائەتنىڭ ئادەم جەڭ باشلانغاندا جاسارەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشتا ئارسلانغا، جەڭ ئوتتۇرىسىدا سەۋر - سالاپىتى ۋە قۇۋۇتنى بىلەن پىلغا، جەڭ ئاخىرىدا بولسا غەزىپى، ئازاب - ئوقۇبەتكە نىسبەتەن قەھرى بىلەن ئەجدىھاغا ئوخشايدۇ.

بىز شىجائەتنىڭ تۈرلىرىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق، ئۇنىڭ قورالى بولسا قىلىچتۇر ۋە ئۇ ئون تۆت خىلدۇر: بىرىنچىسى، يەمەنىي؛ ئىككىنچىسى، ھىندىي؛ ئۈچىنچىسى، فەلئىي؛ تۆتىنچىسى، سۇلايمانىي؛ بەشىنچىسى، نەبىي؛ ئالتىنچىسى، مىررىخىي؛ يەتتىنچىسى، سەلمانىي؛ سەككىزىنچىسى، مۇۋەللەد؛ توققۇزىنچىسى، بەھرىي؛ ئونىنچىسى، دەمەشقىي؛ ئون بىرىنچىسى، مىسرىي؛ ئون ئىككىنچىسى، ھەنەقىي؛ ئون ئۈچىنچىسى، نەرماھان؛ ئون تۆتىنچىسى، قارەجورىي. ئۇنىڭ خىللىرى ناھايىتى كۆپ، ئەگەر ھەممىسىنى دەيدىغان بولساق، گەپ ھەددىدىن تاشقىرى سوزۇلۇپ كېتىدۇ. يەمەنىينىڭ ياخشى تۇرى شۇنداق بولىدۇكى، ئۇنىڭ بىسى تەكشى ۋە يېشىل رەڭ، ئاساسى قىزغۇچ، تۇۋىگە يېقىن جايىدا ئارقىمۇ ئارقا چۈشكەن كۆمۈشسىمان ئاق نىشانلىرى بار، بۇنى كۇلاھىي دەيدۇ. ئۇنىڭ يەنە بەزىلىرى نەقىشلىكتۇر. نەقىشلىكلىرى تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچىسى، نەقىشلىرى چوڭقۇر ئەمەس، قويۇلغان كۆزلەر خۇددى چۈمۈلىنىڭ ئايىغىغا ئوخشاش يالتىراپ تۇرىدۇ. يەنە بىرسىنىڭ نەقىشلىرى چوڭقۇر، كۆزلىرى مەرمەرگە ئوخشايدۇ. ئۇنى «لۇلۇ» دەپ ئاتايدۇ. يەنە بىرسى، نەقىش سىزىقلىرى بىر - بىرى بىلەن بۇرجەك ھاسىل قىلىپ كېسىشىدۇ؛ قويۇلغان كۆزلەر ئەگرىدەك كۆرۈنىدۇ. تۆتىنچىسى، ئاددىي ھەم كىچىك نەقىشلىرى بار، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ غېرىچ، كەڭلىكى بولسا تۆت قول، ئۆزى قارامتۇل. ئۇنى «بوستانىي» دەيدۇ. يەمەنىي قىلىچ ئاددىي بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئۇچ يېرىم غېرىچ، كەڭلىكى تۆت قول ۋە ئېغىرلىقى ئىككى يېرىم مەن ياكى ئون ستىرى كەم ئۇچ مەن.

ئەمدى ئارىستوتېلنىڭ ئىسكەندەرگە تەييارلاپ بەرگەن قىلىچى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىمىز. چۈنكى، بۇ ھەقتىكى گەپ ناھايىتى قىزىقارلىق. ئارىستوتېل بىر ئۇلۇش مەغنىسىيا، بىر ئۇلۇش مارجان قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ياخشى ئېزىپ ئارىلاشتۇرۇشنى، ئاندىن بىر مەن يۇمشاق تۆمۈر ئەكېلىپ، ئۇنى قوشۇپ يۇغۇرۇشنى، ئاندىن بۇ قېتىشمىلاردىن ئون ئىككى ئۇقىيەنى ئوتقا سېلىپ ئېرىتىشنى، قازان سارغايغاندىن كېيىن بىر ئۇلۇش دەرەخ پوخىقى، بىر ئۇلۇش ئەمەن ئۇرۇقى، بىر ئۇلۇش سەدەپ ۋە شۇلارنىڭ ھەممىسى قانچىلىك بولسا، شۇنچىلىك زۇرۇھ (ھاشاراتنىڭ بىر تۈرى) قوشۇپ، تازا ئېزىپ، ئارىلاشتۇرۇشنى بۇيرۇدى. بۇ ئارىلاشمىدىن ئىككى ئۇقىيەنى بىر مەن تۆمۈرگە قوشۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي بىرىكىپ كەتكۈچە ۋە تۆمۈر بۇ ئارىلاشمىنى سىڭدۈرگۈچە ئوتتا قىزىتتى. ئاندىن سوۋۇتۇپ، ئۇنىڭدىن قىلىچ ياسىدى. بۇنداق قىلىچ مەزمۇت ۋە پاكىز بولىدۇ. «بەھرامنىڭ قورال ھەققىدىكى كىتابى»دا ئېيتىلىشىچە، ئەگەر قىلىچ غىلاپتىن چىقىرىلىۋاتقاندا، ئىگىرىغاندەك ئاۋاز چىقارسا، بۇ قان توكۇ-

لۇشنىڭ ئالامىتى، ئەگەردە غىلاپتىن قىلىچنىڭ ئۆزى سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ كەتسە، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئالامىتى ئىكەن. ئەگەر يالىڭاچ قىلىچ يەتتە كۈنلۈك بالىنىڭ يېنىغا قويۇلسا، بالا جەسۇر چوڭ بولىدۇ.

ئوق ـ يا ۋە ئۇلار ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىش كېرەك

ئوق بىلەن يا زۆرۈر قورال، ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلىش ياخشى تەربىيە كۆرگەنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «ئۆز ئوغۇللىرىڭلارنى قورال ئېتىش ۋە سۇ ئۈزۈشكە ئۆگىتىڭلار» دەپ بۇيرۇغان. يا بىلەن ئوقنى ياسىغان تۇنجى ئادەم كىيۇمەرس بولغان. ئۇنىڭ كامانى بىر تال ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، سۆڭەك ئىشلىتىلمىگەنىدى ۋە ئۇ پاختا ئاتىدىغان نەرسىگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ئوقى قومۇشتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇچ قىرلىق، ئۇچى سۆڭەكتىن ئىدى. كېيىنچە، يەنى مەنۇچېھىر زامانىدا ئەرىش بەھادان ياغاچ ھەم قومۇشتىن بەش بۆلەك قىلىپ كامان ياسىدى، بۇ بەش بۆلەكنى باشقا نەرسىلەر بىلەن بىرلەشتۈردى، ئوقنىڭ ئۇچىنى تۆمۈردىن قىلدى. بەھرام گورغا كەلگەندە، ئۇ يانى سۆڭەكتىن، ئوقنى بولسا تۆت قىرلىق قىلىپ ياسىدى ۋە يانى دەرەخ قوۋزىقى بىلەن ئوردى. يانىڭ شەكلى پەلەك قىسمىلىرىدىن ئېلىنغان، چۈنكى ئالىملار پەلەك دائىرىسىنىڭ قىسمىلىرىنى قەۋس، يەنى يا دېگەن. قەۋسنىڭ بىر ئۇچىنى ئىككىنچى ئۇچى بىلەن بىرلەشتۈرىدىغان توغرا سىزىق ۋەتەر، يەنى كىرىچ دېيىلىدۇ، پەلەك دائىرىسىنىڭ مەركىزىدىن چىقىپ قەۋس كەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان سىزىقنى سەھم، يەنى ئوق دەيدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يۇلتۇزلارنىڭ تەسىرى ۋە ياراتقۇچىنىڭ ئىرادە ـ ئەمرى بىلەن يەرگە ئەۋەتىلگەن ياخشىلىق ۋە يامانلىق شۇ ۋەتەر ۋە قەۋسلەر ئارقىلىق ئۆتۈپ، خۇددى مەرگەن قولىدىكى ئوق كىرىچ بىلەن يادىن چىقىپ ئوۋغا تەگكەندەك نىشاندىكى ئىنسانغا قادىلىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، يا ئادەمگىمۇ ئوخشايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭدا تومۇرلار، ئەسەب تارلىرى، سۆڭەك، تېرە ۋە گۆش بار، كىرىچ بولسا ئۇنىڭ جېنى، چۈنكى ئۇنىڭغا ئوقيانىڭ ھاياتى باغلىق. ئەگەر يا ئىستېداتلىق ئادەمنىڭ قولىدا بولسا، يا كىرىچنىڭ يارىدىمىدە ياشاۋېرىدۇ. ھەقىقەتەن ياخشىراق قارىساڭ، يانىڭ ئىنسانىنىڭ كۆكرىكى ۋە قولىغا ئوخشايدىغانلىقىنى بىلىسەن. ئىنسان كىرىچنى بىر قولى بىلەن تارتقاندا شۇ قولى ئېگىلىدۇ، كۆكرەك يانىڭ تۆتقىچىغا، يەلكە يانىڭ ئەگمىسىگە، بارماقلىرى بولسا يانىڭ ئىككى بۇرجىكىگە ئوخشايدۇ. ئەڭ چوڭ يانىڭ ئېغىرلىقى ئالتە يۈز مەن بولۇپ، ئۇنى كۈشكەنجىر دەيدۇ. ئۇ قەلئە ئۇچۇن ياسالغان. يانىڭ ئەڭ يېنىكى بىر مەن بولۇپ، ئۇ كىچىك بالىلار ئۇچۇن ياسالغان. يانىڭ تۆت يۈز مەندىن ئىككى يۈز مەنگىچە بولغانلىرى چەرخ، ئىككى يۈز ئەللىك مەندىن يۈز مەنگىچە بولغانلىرى نىمچەرخ ھېسابلىنىدۇ. يۈز مەندىن ئاتمىش مەنگىچە بولغانلىرى چوڭ يا ھېسابلىنىدۇ. يانىڭ قۇۋۋىتىگە كەلسەك، ئۇ كۆپ ياكى كەم بولۇشى مۇمكىن ۋە پەلەك قانداق دەرىجە ھېسابى بىلەن ئۆلچەنسە، ئۇمۇ شۇنداق ئۆلچىنىدۇ. ھەربىر دەرىجە ئاتمىش دەقىقە بولۇپ، ئۇ يا بۇرجىكىدىكى ئىككى تۆگۈندىن باشلاپ تاكى كىرىچ تارتىلىدىغان جايغىچە ھېسابلىنىدۇ، ئاندىن ئون ئالتىنگىچە ئىككىلىنىپ كۆتۈرۈلىدۇ، ھەر بىر ئەگمە ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. تۆتقۇچ مەركەز ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى ئۇ ئېگىلمەيدۇ، يانىڭ بۇرجەك ۋە ئەگمىلىرى شۇ مەركەزدىن ھېساب قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇرجەكتىن سوزۇلغان يەردە كۇچ بۇرجەكتىكىدىن ئىككى ھەسسە كۆپرەك بولىدۇ، ئۇنىڭ سانى ئون تۆت ۋە ئون ئالتە، يەنى ئوتتۇزغا تەڭ. بۇ يانىڭ بىر تەرىپى، ئىككىنچى تەرىپىمۇ ئوتتۇزغا تەڭ بولۇپ، ھەممىسى ئاتمىشقا تەڭ. يانىڭ ئىككى ئەگمىسى ئالتە بۆلەككە بۆلۈنىدۇ، چۈنكى يانىڭ شەكلى يېرىم ئايلانمىغا ئوخشايدۇ، پەلەكنىڭ يېرىم ئايلانمىسىمۇ ئالتە بۇرجقا بۆلۈنىدۇ. چەرخ دەپ ئاتىلىدىغان يا ئۇچ خىل: ئېگىز، پەس ۋە ئوتتۇرا ـ

هال؛ ئۇلارنىڭ ئوقسۇ ئوچ خىل: ئۇزۇن، كالتە ۋە ئوتتۇراهال. ئۇزۇنلىرى ئون بەش ئىلىك، ئوتتۇراهال كەلگىنى ئون ئىلىك، كالتىسى سەككىز يېرىم ئىلىك بولىدۇ. ھەربىر ياغا قانداق ئوق كېرەك بولىدىغانلىقىنى ئېيتساق گەپ سوزۇلۇپ كېتىدۇ. بىز بۇ يەردە گەپدانلىقا ئىنتىلىۋاتقىنىمىز يوق. نىيىتىمىز ئوقيانىڭ خىسلەتلىرىنى ۋە ئەجەم پادىشاھلىرىنىڭ بۇ نەرسىلەرنى نېمە ئۈچۈن نوروز پەيتىدە تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

يۇلتۇز ئىلمىگە ئاساسلىنىپ ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەگەر يانىڭ ئىگىسى مەرگەن بولسا ۋە كامان ئېتىشقا كۆپرەك ۋاقىت ئاجرىتىپ بەرسە، ئۇ ھېچنەرسىگە موھتاج بولمايدۇ. ھەربىر قوشۇننىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن زۆرۈرى ئوق بولۇپ، ئوقچىلار تولۇق بولسا، قوشۇن غالىب بولىدۇ. بۇنىڭ توغرىلىقىغا دەلىل شۇكى، قورالنىڭ قىسمىتى قەۋس بۇرجىدىدۇر. قەۋسنىڭ تەبىئىتى ئوتتۇر، مۇشتەرىي ۋە ئۇنىڭغا يانداش مۇسەللەسى ھەمەلنىڭ ئۆيى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغ سائادەتتۇر، ئەسەد بۇرجى قۇياشنىڭ ئۆيىدۇر، قەۋس بۇرجىنىڭ پەزىلىتى شۇ يەردىكى، ئۇ مىررىخنىڭ ئۆيىدۇر.

تېبابەت نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئوقيانى ئىشلىتىپ تۇرۇش كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىق: ئۇنىڭ بىلەن جىسمانىي جەھەتتىن مەشىق قىلىش مۇمكىن، ئۇلار ئەسەب ۋە باشقا ئەزالارنى كۈچلۈك قىلىدۇ. بوغۇملارنى يۇمشىتىپ، ئۇلارنى پەرمانبەردار قىلىدۇ، ئەقلىي قۇۋۋەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ. يۇرەكنى قۇۋۋەتلەپ، پالەچلىك ۋە بەزگەكنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ھېكايەت: سامى نەرىماندىن سورىدى: «ئەي، مۇزەپپەر يولباشچى، جەڭنىڭ بېزىكى نېمىدۇر؟» ئۇ جاۋاب بەردى: «شاراپەتلىك شاھنىڭ نۇرى، ئاقىل سەركەردىنىڭ پاراسىتى ۋە ساۋۇت كىيگەن ھەمدە كامان بىلەن جەڭ قىلالايدىغان جەڭچىدۇر.»

ھېكايەت: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بەھرام گور ئۆز مۇرەببىسى نوئمان مۇنزىرنىڭ قېشىدا تۇرۇپ بىر كامياندىن ئىككى تال ئوق ئاتتى ۋە شۇ ئىككى ئوق بىلەن ئاسماندىكى ئىككى قۇشنى يەرگە يىقىتتى. نوئمان دېدى: «ئەي ئوغلۇم، ئالەم يارىتىلغاندىن بېرى سەندەك ئوق ئاتالايدىغانلار بولمىغان، بۇ دۇنيا ھەرقانچە ئۇزاق مەۋجۇت بولسىمۇ، يەنىلا بولمايدۇ.»

ھېكايەت: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر دانىشمەن ئادەم ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ دېدى: «ئەي ئوغلۇم، سەن ئات ۋە كامانىنى قەدىرلە، ئەمما قەلئە تامىز ۋە قۇلۇپسىز بولمىغان.» ئوغۇل سورىدى: «ئەي ئاتا، مەن ئات ۋە كامانىنى بىلىمەن، ئەمما ‹تام› ۋە ‹قۇلۇپ› نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟» ئاتىسى جاۋاب بەردى: «تام ـــ باھادىر، ئەزىمەت، قۇلۇپ بولسا ساۋۇتتۇر، يەنى ئىلاجى بار ساۋۇتسىز يۈرمىگىن.»

ھېكايەت: سەيف زىيازەن ھېكايە قىلىدۇ: نۇشىرۋان ئىران سەركەردىسىنى ئەبرەھە سەببابىنى ئېتىپ كېلىشكە ئەۋەتكەندە، سەركەردە ئۇنى ئېتىپ تۆگە ئۈستىدىن يىقىتتى، ئاندىن شۇنداق دېدى: «بۇرادەر، بۇ ياقتا كېلىڭلار. مانا بۇ شامال ئېلىپ بېرىپ، ئەجەل قوغلاپ جان ئالغۇچى توغرا ۋە ئەگرىگە قاراڭلار، بۇ ئوق بىلەن يادۇر. شۇڭا، ئۇلارنى ھۆرمەت قىلىڭلار، چۈنكى ئۇلار قورالنىڭ دانىشمىنى، يېقىن يەردە جەڭ قىلماي، يىراقتىنمۇ ئۆلتۈرىدۇ.»

ھېكايەت: ئېيتىلىشچە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە نۇشىرۋان بابەك ئارىزدىن سورىدى: «جەڭگىۋار ئادەملەر دىن قاندىقى مەشھۇرراق؟» ئارىز جاۋاب بەردى: «ئوق ۋە يا ساھىبلىرى.» نۇشىرۋان ھەيران بولدى ۋە ئاشۇ ئادەملەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى سوراپ، بۇ گەپنى تەپسىلىيرەك ئىزاھلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بابەك ئارىز جاۋاب بەردى: «ئۇلار شۇنداق بولۇشى كېرەككى، پۇتۇن بەدەنلىرى يۇرەك، يۇرەكنىڭ ھەممىسى قول، قوللىرى ياي ۋە پۇتۇن يالىرى ئوق، شۇندىلا ئوقلارنىڭ ھەممىسى دۇشمەننىڭ يۇرىكىگە

قادىلىدۇ.» نۇشىروۋان سورىدى: «بۇنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟» ئۇ جاۋاب بەردى: «بۇنى شۇنداق چۈشىنىش كېرەككى، ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرى خۇددى قوللىرىدەك كۆچلۈك ۋە قۇۋۋەتلىك، پەيلىرى خۇددى يا كەبى چىڭ ۋە مۇستەھكەم، ئوقلىرى خۇددى كىرپىتەك توغرا ۋە مۇۋاپىق بولۇشى زۆرۈر، شۇنداق بولغاندىلا ئۇلار ئوقلىرىنىڭ جايىنى دۇشمەن يۈرىكىدە كۆرىدۇ.»

ئوق ۋە يا ھەققىدە گەپلەر شۇدۇر.

قەلەم، قەلەمنىڭ خاسىيەتلىرى ۋە ئۇ توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىش كېرەك

دانىشمەنلەر قەلەمنى «مۇلۇك بېزىكى ۋە قەلب مەكتۇبى» دېگەن. قەلەمسىز سۆز بەدەنسىز جانغا ئوخشايدۇ ۋە سۆز قەلەم بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن ئەبەدىي ساقلىنىدۇ. ئۇ خۇددى چاقماق تاش ۋە پولاتتىن ئاسانلىقچە چىقمايدىغان ھەم ئۇچقۇندىن دەرھال نۇرغا ئايلانمايدىغان ئوتقا ئوخشايدۇ. خەلىپە مەئمۇن ئېيتىدۇكى: «قەلەمگە ئاللانىڭ مەرھەمتى بولسۇن. مېنىڭ بېشىم دۆلەتنى قەلەمسىز قانداقمۇ ئىدارە قىلسۇن؟ ئۇ مۇكاپات ۋە مائاشقا ئىنتىلمەي ئىرادىگە خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاقىلىقى قاراڭغۇلاشتۇرىدۇ، ئۇنىڭ قارىلىقى بولسا مۇنەۋۋەر قىلىدۇ.» خەتنى مۇئاملىگە ئېلىپ كىرگەن تۇنجى ئادەم تەھمۇرەس ئىدى. سۇخەن پەزىلەتكە ئىگە، ئەما يېزىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم ئادەم يېرىم ئادەمگە ئوخشايدۇ، چۈنكى قەلەم ئىگىسىلىك پەزىلىتى يۇكسەك پەزىلەتتۇر ۋە ھېچقانداق پەزىلەت ئۇنىڭغا تەڭ كەلمەيدۇ. ئۇ ئىنسانىنى ئىنسان دەرىجىسىدىن پەرىشتە دەرىجىسىگىچە كۆتۈرىدۇ، شەيتانىنى بولسا شەيتانلىق دەرىجىسىدىن تاكى ئىنسانلىق دەرىجىسىگىچە كۆتۈرىدۇ. قەلەم ساھىبى بولۇش ئادەمنى تۆۋەن پەشتاقتىن ئېگىز پەشتاققا يۇكسەلدۈرىدۇ. خۇددى سۇخەن پەزىلىتىگە ئىگە ئادەملەر باشقا ھايۋانلاردىن پەرقلىنىپ، ئۇلارنىڭ رەھبىرى بولغاندەك، خەت پۈتۈش پەزىلىتىگە ئىگە ئادەملەرمۇ ئالىم، ئىمام، فەقىھ ۋە مۇنشى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ئىزىد تەئەلانىڭ دىنىمۇ پادىشاھ تەرىپىدىن قەلەمنىڭ ياردىمى بىلەن مۇستەھكەملىنىدۇ ۋە دۆلەت تەرتىپكە كىرگۈزۈلىدۇ. گەرچە بەزى ئادەملەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ساۋاتسىز ئىدى، كېيىن ساۋاتلىق بولۇشى ئۇنىڭ مۆجىزىسى دېسىمۇ، ئۇ يېزىقچىلىقتا ئۆزلىرىنى كۆرسەتكەن بارچە يازغۇچىلاردىنمۇ بەكرەك ياخشى ئىش قىلدى ۋە بىلدى. ئالىملاردىن بەزىلىرى ئۇنى بارچە پەنلەرنىڭ بىلىمدانى دەيدۇ. ئەمما، ئىزىد تائالا ئۇنىڭغا «بۇنى ئۆزۈڭ يازما» دېدى ۋە ئۇنىڭغا ئىزىد تائالا ئاساس ماندىن ئەۋەتكەن بارچە سەھىپىلەرنى ئوقۇپ تۇرۇپ يازدۇرۇشنى بۇيرۇدى. ۋەھىيلەرنىڭ ھەممىسى قەلەم سەۋەبلىك ساقلىنىپ قالغان. بۇ ئىشلارنى ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەملىگە ئاشۇردى ۋە قوبۇل قىلدى. مۇلۇك ئادەتلىرى، ۋىلايەتتىكى قانۇن ۋە قائىدىلەرنى ئۇنىڭ ياردىمىدە ساقلايدۇ ۋە تەرتىپكە كەلتۈرىدۇ. يېزىقنىڭ پەزىلىتى بىلەن قول ئۆزۈك ۋە مۆھۈر بېزىكى بىلەن بېزەلدى، چۈنكى ئەجەم پادىشاھلىرى كۆردىلەركى، قىلىچ مەملىكەتنى ئالدى ۋە باشقۇرۇش ئاساسلىرىنى قۇردى، قەلەم بولسا مۇلۇك تەدبىرىنى بەلگىلەپ باشقۇرۇش قانۇنلىرىنى ساقلايدۇ ۋە بۇلارنىڭ ئىككىلىسىلا ئىستېداتقا باغلىقتۇر. ئاساسىي تۈيغۇلار بەش: ئاڭلاش، كۆرۈش، پۇراش، تېتىش، ھېس قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنداقلا، بۇ بەش تۈيغۇنىڭ ھەممىسىنىڭ ئورنى باشتىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار تاج ياسىدى ۋە ئۇنى باشقا كىيدۈردى، ھالقا ياساپ قۇلاققا تاقىدى، بىلەزۈك ياساپ بىلەككە سالدى، ئۆزۈك ياساپ بارماققا تاقىدى ۋە دېدىكى، قىلىچ قولنىڭ پەزىلىتى ۋە كۈچى بىلەن ھەرىكەت قىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىلەزۈكنىڭ شەرىپى زۆرۈر، قەلەم بولسا بارماقنىڭ كۈچى ۋە ئىستېداتى بىلەن ھەرىكەت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆزۈك شەرىپىنى بەردى. ئۇ نامە يېزىپ يوشۇرۇن نەرسىلەرنى رەقەم قىلغان پەيتتە، ساتقۇن ـ نامەردلەرنىڭ كۆزىدىن يىراق

قىلىش ئۈچۈن ئۇستىگە مۆھۈر باستى. ئۇلار خەتنى ئاۋۋال ياخشى ئوراشنى، ئاندىن مۆھۈر بېسىپ، مۆھۈرنى پېچەت بىلەن بېكىتىشنى بۇيرۇدى. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئۇنى بۇ دۇنيا مۆھۈرنىڭ نامەسى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى، چۈنكى ئادەم يەر ۋە كۆكنى ياراتقۇچىنىڭ ئايەتلىرىگە يېزىلغان ۋە تەبىئەت يېـ پى بىلەن باغلانغان، دىل ئۇزۇكىنىڭ مۆھۈرى بىلەن مۆھۈرلەنگەن ۋە بېشىدىكى ئەقىلگە تەئەللۇق بولغان بۇ ئالەم مۆھۈرنىڭ نامەسىدۇر. دانالار كۆرۈنۈشىدىن ئېتىبارسىز ۋە تېپىلىشى ئاسان بولغان قەلەمنى ئەسۋاب ھېسابىغا كىرگۈزدى، ئەمما ھەسەل ھەرىسى ۋە يىپەك قۇرتى قارىماققا ئېتىبارسىز بولسىمۇ، پادىشاھلارغا پايدىسى كۆپ ھەم كەم ئۇچرايدىغان قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى بەرگىنىگە ئوخشاش، قەلەم يازغانلىرىنىڭ قەدرى ۋە نەتىجىسى بىلەن قىممەتلىكتۇر. بۇ ئەسۋابنىڭ ئۇچ خىلى بار: ئۇلاردىن بىرسى، ناھايىتى قىيىق ۋە ئۇنىڭ خېتى سىيمىي دېيىلىدۇ، ئىككىنچىسى، توغرا ۋە ئۇنىڭ خېتى زەررىن دېيىلىدۇ، ئۈچىنچىسى بولسا قىيىق بىلەن توغرىنىڭ ئارىسىدا، ئۇنىڭدا يېزىلغىنى لۇئۇلۇئىي دېيىلىدۇ. ھۆسنىخەت تۆت تەلەپكە جاۋاب بېرىشى زۆرۈر: بىرىنچىدىن، ھەرپلەر مەلۇم چوڭ ـ كىچىكلىكتە بولۇشى، ئىككىنچىدىن، ئۇ مەلۇم شەكىلدە بولۇشى، ئۈچىنچىدىن، ئۇ گۈزەل ۋە راۋان بولۇشى كېرەك، بۇ قەلەمنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ۋە ھەتتا قولنىڭ ماھارىتىگە باغلىق. تۆتىنچىدىن، يېزىشتا ئۆلچەمگە ئېتىبار بېرىش كېرەك. «را» (ر)نى نۇن (ن) دەك ۋە نۇننى رادەك يازماسلىق لازىم. ۋاۋ (و) نىڭ، قاپ (ق)نىڭ ۋە پا (پ)نىڭ كۆزلىرى ئامال بار بىر ـ بىرىدىن پەرق قىلماسلىقى، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىر خىل، ئىنچىكىمۇ، تومۇ بولماسلىقى كېرەك. نۇن (ن)، قاپ (ق)، سادنىڭ سوزۇلۇشى ۋە لام (ل) ئەلىف (ا)نىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر خىل بولۇشى كېرەك. بۇ قائىدىگە رىئايە قىلىنغاندا، ئەگەردە خەت ياخشى بولمىسىمۇ ئۇچرايلىق، تەكشى، راۋان ۋە ئېنىق كۆرۈنىدۇ. ئالىملار، ئەگەر ياخشى خەتنىڭ ئوقۇلۇشى ئاسان بولىدۇ، دېيىشىدۇ. ھۆسنىخەت ئۇچۇن ئۇچ ياخشى نەرسە كېرەك. ئەگەر شۇ ئۇچ نەرسىدىن بىرسى ياخشى بولمىسا، گەرچە خەتتات ئۇستا بولسىمۇ، ئۇ ھالدا خەت ياخشى بولمايدۇ. بىرىنچىسى، قەلەم، ئىككىنچىسى، سىياھ، ئۈچىنچىسى، قەغەز. ئەگەر بىرەر كىشى خەتتاتنىڭ قولىدا ھۆسنىخەت ئۆگەنسە، ئۇ ھالدا ئۇ يازغان ھەرپ ۋە سۆزلەر ھېچقاچان ئۆز ھالىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، چۈنكى ھەرپلەر ۋە سۆزلەر سانى ھەققىدىكى قائىدىلەر ئۇنىڭ يۈرىكىگە جايلىشىپ قالىدۇ. ئۇ قاچان بىرەر نەرسە يازماقچى بولسا، قولىنى يۈرىكىنىڭ يارىدىمىدە ھەركەتلەندۈرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خەتنى قانداق ئۆگەتكەن بولسا، شۇنداق چىقىدۇ، ھەرپلەر ياكى سۆزلەر كەمدىن ـ كەم ناچار بولىدۇ. ھۆسنىخەت گۈزەل چىراي ۋە بەركامال قامەتكە، كۆرۈمسىز خەت بولسا، بەتبەشىرە يۈز ۋە ئەزالىرى بىنورمال قامەتكە ئوخشايدۇ.

ھېكايەت: گەپ قەلەمنىڭ پەزىلىتى ھەققىدە. ئەجدادلارنىڭ رىۋايەتلىرىدىن بىلگىنىمگە ئاساسلانغاندا، بىر زامانلاردا بىر ئەمىر پارس ھۆكۈمرانىغا تىغ بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭغا ئېيتتىكى: «بۇ تىغنى ئېلىپ بېرىپ ھۆكۈمراننىڭ ئالدىغا قوي، لېكىن ھېچنەرسە دېمە.» ئەلچى باردى ۋە شۇنداق قىلدى. ئۇ ھېچنەرسە دېمەي تىغنى قويغاندا، ھۆكۈمران ۋەزىرگە جاۋاب بېرىشنى بۇيرۇدى. ۋەزىر قەلەمداننىڭ قاپقىنى ئاچتى ـ دە، ئەلچىگە بىر قەلەمنى ئېتىپ دېدى: «مانا جاۋاب.» ئەلچى ئەقىللىك ئادەم ئىدى، شۇڭا ئۇ قانداق جاۋاب بېرىلگەنلىكىنى چۈشەندى: «قەلەمنىڭ مەملىكەتتىكى ھەققانىيلىق ۋە تەرتىپسىزلىكلەرگە بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك. قەلەم ساھىبى بولغان ۋەكىللەرنى قەدىرلەش زۆرۈر.»

ھېكايەت: بەننا خۇسرەۋنىڭ بۇرادىرى پەخرۇددەۋلە نىشاپۇرغا قاچقانىدى. ساھىب ئۇنى ئۆز مەكتۇبىدا ئىتائەتسىزلىك قىلدى، دەپ قاتتىق كايىغانىدى. ئۇ ساھىبىغا شۇنداق يازغان: «سەندە تىغ، مەندە بولسا قەلەم بار. كۆرىمىز، قايسىسىنىڭ كۈچۈكلۈكىنى.» ساھىب ئۇنىڭغا جاۋاب يازدى: «تىغ كۈچلۈك.

رەك، لېكىن قەلەم يۈكسەكراق. ئويلاپ كۆر، قايسىبىرى ئەۋزەلرەك.» پەخرۇددەۋلە بۇ نامەنى شەمسۇل - مەئالىيغا كۆرسەتتى. قابۇس ۋەشمەگىر بۇ نامەنىڭ ئۈستىگە: «كىمنىڭ كۆڭلى توغرا بولسا ئاماندۇر، ئالداپ بويۇن تولغىسا گەر شەرمەندە.» دەپ يېزىپ قويدى.

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، ئىراندا بىر پادىشاھ بولۇپ، ئۇنىڭ مۇنداق ئادىتى بار ئىكەن. ئۇنىڭ ناھايىتى ياخشى تەشكىل قىلىنغان قارا لىباسلىق ئالاھىدە بىر قىسىم سىپاھلىرى بولۇپ، جەڭ قىزىغان پەيتتە ئاشۇ سىپاھلىرىنى ئالدىغا چىقىپ جەڭ قىلىشقا بۇيرۇيدىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە تۇركىستاندىن ئەللىك مىڭدەك زور قوشۇن بېسىپ كىلىپ ئۇرۇش خەۋپى تۇغدۇرۇپتۇ. بۇ پادىشاھ ئۆزى ياقتۇرىدىغان خاس ئادەملەر بىلەن مەغرۇر ئولتۇراتتى. ئۇ جەڭنى باشقا كۇنى قىلىشنى ئىختىيار قىلىپ، قەلەمدان ۋە قەلەمنى تەلەپ قىلىپ، پارچە قەغەزگە: «ئېيتمىلار، قارا لىباسلىق سىپاھلار قايتسۇن» دەپ يېزىپ ئۇنى ۋەزىرگە بېرىپتۇ. ۋەزىر خەتنى ئوقۇپ چىقىپتۇ، لېكىن بۇ گەپ ئۇنىڭغا ياقماپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتۈكىنىڭ قونجىدىن قەلەمدانىنى ئېلىپ «سىياھداران» سۆزىنىڭ ئاستىغا بىر چىكىت قويۇپ، ئۇنى «سىپاھداران» قىپتۇ، كېيىن «گەردەند» سۆزىگە بىر نۇن قوشۇپ، ئۇنى «نەگەردەند» قىپتۇ ۋە ئۆز قوشۇنىغا ئەۋەتىپتۇ . ئۇلار مەكتۇپنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئالغا ئىلگىرىلەپ، تۇركىستان قوشۇنىغا زەربە بېرىپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «سىيەرۇل ـ مۇلك»تە «بىر چىكىت بىلەن ئەللىك مىڭ قىلىچ تارمار قىلىنغان» دەپ يېزىلغان.

ئىراق زېمىنىدا قەلەمنىڭ ئون ئىككى خىلى مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇزۇنلۇقى، توم ـ ئىنچىكىلىكى ۋە شەكلى بار. خەتتاتلار ئۇلارنىڭ ھەربىرىنى بۇيۇك ئادەملەرنىڭ نامىلىرى بىلەن ئاتايدۇ: بىرىنچىسى، «مۇقلي» (ئىبن مۇقلە)؛ ئىككىنچىسى، «مۇخەلخىلي» (ئىبن مۇخەلخىل)؛ ئۈچىنچىسى، «مۇقەففەئي» (ئىبن مۇقەففە)؛ تۆتىنچىسى، «مۇخەللىبي»، بەشىنچىسى، «مۇھرانى»، ئالتىنچىسى، «ئەمىدي»، يەتتىنچىسى، «بۇلپەزلي»، سەككىزىنچىسى، «ئىسمائىلي»، توققۇزىنچىسى، «سەئدي»، ئونىنچىسى، «شەمسي». بۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى، ئۆلچىمى ۋە شەكلى بار، ئۇلارنى تەرتىپلەش ئۈچۈن ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پەقەت ئۇلاردىن «شەمسي»نىڭ تەرتىپىنى كەلتۈرىمىز. بۇ قەلەم شەمسۇل ـ مەئالىينىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇ باغداد ياكى مىسىر قومۇشىدىن ياسىلىدۇ. شەمسۇل ـ مەئالي شۇنداق دېگەن: «دىۋان كاتىپلىرىغا قاتتىق قومۇش زۆرۈر، چۈنكى ئۇلار قەلەمنى كىتىرلىتىپ يازىدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىقى ئەلا دەرىجىدە.» ئۇ يەنە شۇنداق دېگەن: «پادىشاھلارنىڭ قەلىمى شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۇلار بارماقلىرى بىلەن بېسىپ ياز - غانلىرىدا قىينالمىسۇن، چۈنكى پادىشاھلارنىڭ قەغەزنى تىزلىرىغا قويۇشى ۋە يېزىشى ئۈچۈن كاتىپلار - دەك ئولتۇرۇش توغرا بولمايدۇ. ئۇلار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇشى ۋە قەغەزنى بىر قولى بىلەن مۇئەللەقتە تۇتۇپ تۇرۇشى زۆرۈر. ياخشى يېزىش ئۈچۈن كۆپ يېزىش كېرەك.»

ئات ۋە ئاتنىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدە نېمىلەرنى بىلىش كېرەك

ئېيتىلىشىچە، تۆت ئاياغلىقلارنىڭ ئىچىدە ئاتتىن ياخشىسى يوق، چۈنكى ئۇ ئوتلىغۇچى تۆت ئاياغلىقلارنىڭ پادىشاھىدۇر. رەسۇل ئەلەيھىسسالام «خەير يىلقىنىڭ پېشانىسىگە يېزىلغان» دېگەن. پارسلار ئاتنى «بادجان» (ئەل جېنى)، رۇمىيلار «بادپاي» (شامال ئاياغلىق)، تۈركىلەر «قۇتلۇق قەدەم» ۋە «بەختلىك قىلغۇچى»، ھىندىلار «تەختى راۋان»، ئەرەبلەر «يەردىكى بۇراق» دەپ ئاتىغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قۇ-

ياشىنىڭ تەقدىرىنى كۆتۈرۈپ يۈرىدىغان پەرىشتە ئەلۋەس دەپ ئاتىلىدىغان ئات سۈرىتىدە ئىمىش. ئۇلۇغلار ئاتنى تەرىپلەپ كۆپلىگەن سۆزلەرنى ئېيتقان. ئېيتىلغانكى، سۈلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا ئات كەلتۈرگەندە، ئۇ: «خۇدايىتائالاغا شۈكرانە بولسۇنكى، ئۇ ماڭا ئىككى شامالنى بويسۇندۇردى: بىرىنچىسى جانلىق، ئىككىنچىسى جانسىز. بىرىنچىسىنىڭ ياردىمىدە مەن يەردە يۈرىمەن، ئىككىنچىسىنىڭ ياردىمىدە بولسا، ھاۋادا» دېگەنىكەن. ئەفرىدۇندىن سورىدى: «ئەي شاھ! نېمە ئۈچۈن ئاتقا مىنمەيسەن؟» ئۇ جاۋاب بەردى: «يەزدانغا يېتەرلىك دەرىجىدە مىننەتدارچىلىق بىلدۈرەلمەسمەنمىكىن دەپ قورقىمەن.» كەيخۇسرەۋ ئېيتقانكى: «مېنىڭ پادىشاھلىقىمدا ئاتتىن قىممەتلىكرەك نەرسە يوق.»

ھېكايەت: خۇسرەۋ پەرۋىزنىڭ مىنىشى ئۈچۈن شەبدىز دېگەن ئات كەلتۈرۈلدى. ئۇ: «ئەگەر يەزدانىنىڭ ئادەمدىن ياخشىراق قۇلى بولغىنىدا، ئۇ بىزگە ئالەمنى بەرمىگەن بولاتتى، ئەگەردە ئاتتىنمۇ ياخشىراق تۆت ئاياغلىق بولغىنىدا، ئۇ ئاتنى مىنىپ يۈرىدىغان جانىۋار قىلماس ئىدى» دېدى. كېيىن سۆزىنى داۋام قىلىپ: «پادىشاھ ئىنسانلارنىڭ يولباشچىسى، ئات بولسا تۆت ئاياغلىقلارنىڭ يولباشچىسىدۇر» دېدى. ھەق سۆبھانەھۇ ۋەتەئالا ئېيتىدۇكى: «مېنىڭ ئاتنى ياراتقىنىم ئىبرىتىمدۇر.» ئافراسىياپ ئېيتقانكى: «ئەرگە ئات شۇنداقكى، كۆككە ئاي.» ئۇلۇغلار «ئاتنى قەدىرلەش كېرەك، چۈنكى ئۇنى كەمستكەن ئادەم دۇشمەنىنىڭ قولىدا كەمستىلىدۇ» دېگەن. خەلىپە مەئمۇن «ئات نەقەدەر ياخشى، ئۇ ئاسمانۇ پەلەك ۋە تەختى راۋاندۇر» دېگەن. مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇ تالىب ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ شۇنداق ئېيتقان: «ھەقتائالا ئىنسانىنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە شەيتاننى تۆۋەن قىلىش ئۈچۈن ئاتنى يارىتقان.» ئابدۇللا ئىبنى تاھىر: «مەن ئۈچۈن ئاتقا مىنىش پەلەك بويىنىغا مىنىشتىن ئەۋزەلرەك» دېگەن. نوئمان ئىبنى مۇنزىر مۇنداق دېگەن: «ئەگەر ئات بولمىغان بولسا، ھەربىيلەرگە ‹جەسۇر ئادەملەر› دېگەن نام نالايىق بولۇر ئىدى.» نەسر ئىبنى سەييار: «ئات ــ جەڭ تەختى ۋە جەڭ قورالىنىڭ گۈلىدۇر» دېگەن. مۇھەللەب ئىبنى ئەبۇ سۇفر ئېيتقانكى: «ئات ــ قىلىچ پارقىرىغاندا قان يامغۇرىنى ياغدۇرىدىغان بۇلۇتتۇر.»

ئەدى تەجرىبىدىن مەلۇم بولغان ئاتلارنىڭ خاسىيەتلىرى، كەمچىلىكلىرى ۋە پەزىلەتلىرى، ياخشى ئالامەتلىرى ھەمدە پارسلارنىڭ ئاتلارغا قويغان بەزى ناملىرىنى ئەسلىتىپ ئۆتىمىز.

پارس تىلىدا ئاتلارنىڭ ناملىرى

ئەلۋەس، چەرمە، سۈرخ چەرمە، تازىي چەرمە، خىلىڭ، بادخىلىڭ، مەگەسخىلىڭ، سەبزخىلىڭ، نېسە كۈمەيت، شەبدىز خۇرشىد، گورسۈرخ، زەردرەخش، سىھرەخش، خۇرماگۇن، چەشىنە، شۇلەك، ئېسە، ئەبرگۇن، خاكرەڭ، دېزە، بېھگۇن، مەيگۇن، بادرەۋىي، گۇلگۇن، ئەرغۇۋان، بەھارگۇن، ئابگۇن، نىلگۇن، ئەبركەس، نەۋبەر، سەنىدزەردە، بورسەر، بىنەپشەگۇن، ئەدبەس، زاغچەشم، سەبزپوست، سىيمگۇن، ئەبلەق، سەپىد، سەمەند.

ئەلۋىسنى تەرىپلەيدىغان بولساق، بۇ ئات ھەققىدە شۇنداق ئېيتىلغانكى، ئۇ ئاسماندا ئۇچقاندەك چاپىدۇ، ناھايىتى زېرەك ۋە باشقا ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ناھايىتى يىراقتىن ئاڭلايدۇ. ئۇ بەك قانائەتلىك، ئەمما سوغۇققا چىدامسىز. بۇنداق ئات ئىگىسى بولۇش بەخت، لېكىن ئۇ ئىنتايىن نازۇك. چەرمە ناھايىتى چاپقۇر ۋە زېرەك. سىياھچەرم ــ بەخت كەلتۈرىدۇ. كۈمەيت ــ قىيىنچىلىقتا چىداملىق. شەبدىز ــ بەخت كەلتۈرگۈچى مۇبارەك ئات. خۇرشىد ــ بەخت كەلتۈرىدۇ، لېكىن ئانچە چاپقۇر ئەمەس. سەمەند ــ چىدامچان. ئېسە ــ ئىگىسىگە دوست ۋە مېھرىبان. سەپىدزەردە ــ پادىشاھلارنىڭ مىنىشىگە يارايدۇ.

نەسە كۈمەيت ــ كەبسەلچان ۋە بەتخۇي.

ئاتلارنىڭ كەم ئۇچرايدىغان ھەرخىل تۈرلىرى بار. ئارىستوتېل ئۆزىنىڭ ھايۋانات ھەققىدىكى كىتا-بىدا بۇ ھەقتە ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قۇشلار رەڭگىدىكى، خۇسۇسەن ئاق ئات ياخشى ۋە ئېتىبارغا لايىق. ئۇنىڭ ئىگىسى جەڭدە ھەر دائىم زەپەر قازىنىدۇ. بۇنداق ئاتنى پادىشاھ مىنىسە يار-شىدۇ. زەردىنىڭ كۆزلىرى كۈل رەڭ، ئۆزى كەھرىۋا رەڭگىدە. بۇركۈت سۈپەت خىڭغا ئوخشايدىغان، ئاق ۋە سېرىق نىشانلىق ياكى يۈزى ۋە ئاياغلىرى ئاق كۈمەيت رەڭلىك ئات ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى سائادەتمەن ۋە خۇشاللىق كەلتۈرگۈچىدۇر. پادىشاھلارغا قىرغاۋۇل رەڭلىك ياكى يۈزىدە چوڭ ئاق نىشانى بار ئاتلار ياراشمايدۇ. ئاتلارنىڭ سائادەتمەن نىشانلىرىنى ئېيتساق، ئۇلاردىن بىرسىنىڭ نامى پارسچە گۈرد دېيىلە-دۇ. بۇ سائادەتلىك ۋە خۇشاللىق ئېلىپ كېلىدۇ. سېرىق ۋە قىزغۇچ تېرىلىك ئات سوغۇققا چىدامسىز. رەسۇل ئەلەيھىسسالام «ئاتلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چاپقۇرى ئەشقەردۇر» دېگەن. مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى ئەلى ــ ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي ــ ئەڭ جەسۇر ئات كۈمەيت، ئەڭ قورقۇمسىزى قاپقارا، ئەڭ كۈچلۈكى ۋە خۇشخۇلقلۇقى خىڭ، ئەڭ قابىلىيەتلىكى سەمەند، دېگەن. خىڭ زاتلىق ئاتلارنىڭ ئىچىدە مېڭە ئۈستى، پېشانىسى، ئاياغلىرى، قورسىقى، تۇمشۇقى، قۇيرۇقى ۋە كۆزى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قارا بولغىنى ياخشىدۇر. بۇلار زۆرۈر بولغىنى ئۈچۈن كىتابتا ئەسلىتىپ ئۆتۈلدى. ئۆتكەن زامانلاردا باشقا ھېچقايسى خەلق ئاتلارنى، ئۇلارنىڭ پەزىلەت ۋە كەمچىلىكلىرىنى پارسلارچىلىك ياخشى بىلمىگەن، چۈنكى ئاشۇ پەيتلەردە پۈتۈن جاھان ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا ئىدى ۋە ئەرەب، ئەجەمدىكى ھەممە جايلاردا ياخشى ئاتلار بولسا، ئېلىپ كېلىنەتتى. بۇگۈنكى كۈندە ھېچقانداق خەلق بۇنى تۈركلەردىن ياخشىراق بىلمەيدۇ، چۈنكى ئۇلار كېچە ـ كۈندۈز ئات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ۋە جاھان ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىدۇر.

لاچىن ۋە ئۇنىڭ پەزىلىتى ھەمدە ئۇ توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىش كېرەك

لاچىن پادىشاھلارنىڭ ئوۋدىكى ئۇلپىتىدۇر. شاھلار ئۇنىڭ بىلەن خۇشاللىق تاپىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ياخشى كۆرىدۇ. لاچىننىڭ خۇلقى نازۇكلۇقى ۋە پاكىزلىقى بىلەن پادىشاھلارنىڭ خۇلقىغا ئوخشايدۇ. بۇ-رۇنقىلار «خۇددى تۆت ئاياغلىق ئوتخور ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى ئات، پاكىز گۆھەرلەرنىڭ پادىشاھى ياقۇت، مەدەنلەر پادىشاھى ئالتۇن بولغىنىدەك، گۆشخور ھايۋانلارنىڭ پادىشاھى لاچىندۇر» دېگەن. شۇنىڭ ئۈ-چۈن، لاچىن باشقا ئادەملەرگە قارىغاندا پادىشاھلارغا بەكرەك يارىشىدۇ. لاچىندا باشقا ھايۋانلاردا يوق بول-غان ئۇلۇغۋارلىق بار. بۇركۈت لاچىندىن چوڭ، لېكىن ئۇنىڭدا لاچىندەك ئۇلۇغۋارلىق يوق. پادىشاھلار لاچىننى تاماشا قىلىش ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، دەپ قارايدۇ. لاچىن پادىشاھنىڭ قولىغا تېز ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ يوزىگە قارىسا، بۇ پادىشاھنىڭ يېڭىدىن بىر ۋىلايەتنى ئىستىلا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر ئەكسى بولسا، ئەكسىچە بولىدۇ. ئۇ كۆتۈرۈلۈۋاتقاندا، بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ كۆتۈرۈلسە، پادىشاھلىقنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئوۋنى تۇتۇپ قىيقىرىپ قايتسا، قوشۇندا غەلىيان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر كۆتۈرۈلۈش پەيتىدە ئوۋنى ئالالمىسا، زەرەر كۆرۈلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر ئۇ ئوڭ كۆزى بىلەن ئاسمانغا قارىسا، پادىشاھلىق ئىشلىرى يۈكسىلىدۇ. ئەگەر چەپ كۆزى بىلەن قارىسا، زەرەر بو-لىدۇ. لاچىن ئوۋ جەريانىدا باشقا لاچىن بىلەن جەڭ قىلسا، يېڭى دۈشمەن پەيدا بولىدۇ.

لاچىن تاللاش ھەققىدە

لاچىننىڭ خىللىرى كۆپ، لېكىن ئاقۇچ، سارغۇچ، قىزغۇچ ياكى ساپسېرىقى ياخشىدۇر. ئاقۇچ لاچىن ئوۋغا ھېرىسمەن، لېكىن ئۇ كېسەلچان ۋە كۆڭۈلنى بىئارام قىلىدۇ. ئاقۇچتىن قالسا ئوۋغا ئەڭ ھېرىسمىنى سېرىقىدۇر، شۇنداقلا ئۇ ساغلامدۇر. قىزغۇچ كەلگىنى بۇ ئىككىسىگە قارىغاندا ساغلام، لېكىن ئۇ كۆڭۈلگە ياقمايدۇ. ئۇنىڭ جۈغى باشقىلارغا قارىغاندا چوڭراق. مېنىڭ بىر زاماندىشىمدىن ئاڭلىشىمغا قارىغاندا، لاچىننى ھېچكىم ماھانماھ ۋەشمەگىردىن ياخشىراق بىلمەيدىكەن، چۈنكى ئۇ يىل بويى ئون ئىككى ئاي ئوۋ ئوۋلايدىكەن. ساراي ئەملدارلىرىدىن بولغان ئەلى قەمەھ لاچىننى ياخشى بىلىدىكەن، لېكىن كۆپچىلىكنىڭ تەكىتلىشىچە، ھېچكىم ماھانماھتىن ياخشىراق بىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. ئۇنىڭ تاغلىقلارنىڭ تىلىدا «لاچىن» ناملىق كىتابى بار. ئۇ كاتتا ئەسەر. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بىر خىل رەڭدىكى ھەممە ھايۋانلار ئالا ـ بۇلا ۋە ئارىلاشقان زاتلىرىدىن ياخشىراق، ئەمما لاچىن تاللاشتا پەيلىرى قاتتىق، يۇمىلاق ۋە دىققاق، قامىتى كېلىشكىنىنى ئېلىش زۆرۈر. مەسىلەن، بېشى كىچىك ۋە كالتە، پېشانىسى كەڭ، كۆزى ۋە كېكىرتىكى چوڭ، كۆكرىكى كەڭ ۋە ئېگىلگەن، بەدىنى يوغان، قۇيرۇقى چوڭ، پەيلىرى قاتتىق، پەنجىسى مۇستەھكەم، تاپىنى قارا، ئايىغى سەۋزە رەڭ بولۇشى زۆرۈر. بۇنداق سۈپەتلىرى بار لاچىنلارنىڭ ئادەتتە ئاقۇچ، ساپسېرىق ياكى قىپقىزىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇ ناھايىتى قىممەتكە توختايدۇ.

ھېكايەت: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇيۇك پادىشاھ ماھان دانالىقى ۋە بەركاماللىقى بىلەن داڭ چىقارغان. بىر كۈنى ئۇ قولىغا لاچىننى قوندۇرغان ھالدا سۇ ئىچىۋاتقان قۇشچىنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئۇنى يۇز كالتەك ئۇرۇپ جازالاشنى بۇيرۇدى. ئاندىن مۇنداق دېدى: «قىزىق ئىش! لاچىن دېگەن قۇشلارنىڭ شاھى، پادىشاھلارنىڭ قولىدىكى ئەڭ ئەزىز ۋە مۆھتەرەم نەرسە. سەن نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئەدەپسىزلىك قىلىسەن؟ پادىشاھلار ئىززەتلەيدىغان نەرسە قولۇڭدا تۇرۇپتۇ ـ يۇ، سەن بولساڭ سۇ ياكى باشقا بىرەر نەرسە ئىچمەكتىسەن.» قۇشچى دېدى: «خۇدا ئۆمرۈڭنى ئۇزۇن قىلسۇن، ئەگەر ئۆزۈم ئۇسساپ كەتكەن بولسام، ئەمما قولۇمدا لاچىن بولسا قانداق قىلىمەن؟» شاھ جاۋاب بەردى: «ئۇنى بۇ ئىشقا لايىقەتلىك ئادەمگە بەر. ئۇ لاچىننى تۇتۇپ تۇرىدۇ. سەن بولساڭ سۇ ئىچەمسەن ياكى باشقا ئىچىملىك ئىچەمسەن، ئىچىپ چاڭقاقلىقىڭنى قاندۇر!»

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، ئەبۇ ئابدۇللا خەتىب فەخرۇددەۋلەنىڭ بۇرادىرى ئەمىر ئەبۇل ئابباسنىڭ مۇھەببىسى ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ دېرىزە ئالدىدا ئولتۇردى، يېشى كىچىك ئەمىر ئەبۇل ئابباس تۆۋەندە، يەنى ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. بىر خىزمەتكار قولىغا لاچىن قوندۇرۇۋالغانىدى. ئەبۇل ئابباس ئۇنىڭدىن لاچىننى ئېلىپ قولىغا قوندۇرغان ھالدا سۇ ئىچىۋاتقان قۇشچىنى كۆرۈپ قالدى ۋە ئۇنى يۇز كالتەك ئۇرۇپ جازالاشنى بۇيرۇدى. ئاندىن مۇنداق دېدى: «قىزىق ئىش! لاچىن دېگەن قۇشلارنىڭ شاھى، پادىشاھلارنىڭ قولىدىكى ئەڭ ئەزىز ۋە مۆھتەرەم نەرسە. سەن نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئەدەپسىزلىك قىلىسەن؟ پادىشاھلار ئىززەتلەيدىغان نەرسە قولۇڭدا تۇرۇپتۇ ـ يۇ، سەن بولساڭ سۇ ياكى باشقا بىرەر نەرسە ئىچمەكتىسەن.» قۇشچى دېدى: «خۇدا ئۆمرۈڭنى ئۇزۇن قىلسۇن، ئەگەر ئۆزۈم ئۇسساپ كەتكەن بولسام، ئەمما قولۇمدا لاچىن بولسا قانداق قىلىمەن؟» شاھ جاۋاب بەردى: «ئۇنى بۇ ئىشقا لايىقەتلىك ئادەمگە بەر. ئۇ لاچىننى تۇتۇپ تۇرىدۇ. سەن بولساڭ سۇ ئىچەمسەن ياكى باشقا ئىچىملىك ئىچەمسەن، ئىچىپ چاڭقاقلىقىڭنى قاندۇر!»

ھېكايەت: ئاڭلىشىمچە، ئەبۇ ئابدۇللا خەتىب فەخرۇددەۋلەنىڭ بۇرادىرى ئەمىر ئەبۇل ئابباسنىڭ مۇھەببىسى ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ دېرىزە ئالدىدا ئولتۇردى، يېشى كىچىك ئەمىر ئەبۇل ئابباس تۆۋەندە، يەنى ئۇنىڭ ئالدىدا تۇراتتى. بىر خىزمەتكار قولىغا لاچىن قوندۇرۇۋالغانىدى. ئەبۇل ئابباس ئۇنىڭدىن لاچىننى ئېلىپ قولىغا قوندۇردى ۋە شۇ زامانلا تۇكۇردى. كېيىن ئابدۇللا خەتىبنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئۇ مالامەت قىلىپ دېدى: «ئەگەر سېنىڭ يېشىڭ كىچىك بولمىغان بولسا ۋە تېخى ئەدەپ ئۆگەنمىگەنلىكىڭنى نەزەردە تۇتمىغان بولسام، سېنىڭ ئەدىپىڭنى شۇنداق بېرەتتىمكى، داد دەپ تاشلايتتىڭ! چۈنكى، سەن مەلىكزادە تۇرۇپ، شاھلار تەرىپىدىن ئەزىز كۆرۈلگەن نەرسىنى كۆتۈرگەن ھالدا ئەدەپسىزلىك قىلدىڭ، تۇكۇردۇڭ.» ئۇ شۇنداق دېگەندىن كېيىن ئايىغىنى ئېلىپ، خىزمەتكارنىڭ بويىنىغا بىرنەچچە قېتىم ئۇرغاندىن كېيىن: «نېمىشقا سىلەر شاھزادىلەرگە بۇنداق تەربىيە بېرىسىلەر، ئۇ نېمىشقا ئەدەپسىزلىككە يول قويىدۇ، قوللىرىدا لاچىن تۇرسىمۇ تۇكۇرىدۇ؟» دەپ چېچىلدى.

مەينىڭ پايدىسى ھەققىدە

ھەكسىلەردىن جالىنۇس ، سۇقرات ۋە بۇقرات (ھىپپوكرات)، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا، مۇھەممەد زەكەريا، بەختىشۇئ ۋە سابىتىئىي كۆررا قاتارلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە، ئىنسان تېنى ئۇچۇن مەيدىن پايدىلىقراق نەرسە يوق، خۇسۇسەن، ئۇزۇمدىن قىلىنغان، ئاچچىق ۋە سۇزۇك مۇسەللەس پايدىلىق. ئۇ غەمدىن خالاس قىلىدۇ، قەلبنى خۇشاللىققا چۆمدۇرىدۇ، سەمرىتىدۇ، ئېغىر تاماقنىڭ ھەزىم بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ، مەڭزنى قىزارتىدۇ، يۇز تېرىسىنى پارقىرىتىدۇ، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى ياخشىلايدۇ، پىخسىقىنى سېخىي، قورقۇنچاقنى جەسۇر قىلىدۇ ۋە تۇرلۇك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مەي ئىچىدىغان ئادەم ساغلام بولىدۇ، چۇنكى قىزىتما كېسەللىكلەر شىلىمشىق ۋە زىيانلىق خىلىتتىن بولىدۇ ۋە كۆپ مەي ئىچكەن ئادەملەردە بۇ ھال كەم ئۇچرايدۇ. ئىچ سۇرگەن ۋاقىتتا ئاشقازاندا زىيانلىق خىلىتلارنىڭ يىغىلىپ قېلىشىغا يول قويمايدۇ. بەزى زېرەك ئادەملەر مەينى ھەقىقىي ئىنسانىيلىق مەھەكى، دېيىشىدۇ. بەزىلەر ئۇنى ئىدراك تەنقىدچىسى دېسە، بەزىلەر بىلىم مىزانى، دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر بولسا قابىلىيەتئەينىكى، دەيدۇ. ئۇلۇغلار مەينى غەمدىن خالاس قىلغۇچى، بەزىلەر بولسا غەم كەلتۈرگۈچى، دېيىشىدۇ. كىمكى بەش جام مەي ئىچسە، ئۆزىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى، يەنى ئۆزىنىڭ مەنىۋىيىتىنى ئاشكارا قىلىدۇ. ئۇ ناتونۇشنى دوست قىلىدۇ ۋە دوستلۇقنى كۈچەيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دوستلارنى بىر يەرگە جەم قىلىدۇ. مەي ناھايىتى خۇش ياقىدىغان نەرسە، دۇنيادىكى بارچە يېيىلىدىغان نەرسىلەرنى، يەنى، مايلىق ـ مايسىز، تاتلىق ياكى ئاچچىق يېمەكلىكلەرنى تويغاندىن كېيىن يېگىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئارتۇقچە يېيىلسە، ئادەم تەبىئىتىگە ماس كەلمەي، كۆڭۈلنى ئايىنىتىدۇ. مەينى بولسا قانچە كۆپ ئىچسەڭ، شۇنچە ئىچكۈڭ كېلىدۇ. ئىنسان ئۇنىڭغا تويمايدۇ ۋە ئادەم تەبىئىتىگە زىت كەلمەيدۇ، چۇنكى ئۇ ئىچىملىكلەرنىڭ شاھىدۇر. جەننەتتە نېمەتلەر كۆپ، لېكىن مەي جەننەتنىڭ ئەڭ ئەلا نېمىتىدۇر، ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا، ئىزىد تائالا ئىككى جاھان نېمىتى تەسەررۇپىدا بولسىمۇ ئۇنى ئالمىغان بولاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ دانا كىتابىدا ئەسلەتكىنىدەك: «ئۇلارنىڭ غوجىسى ئۇلارغا تازا مەي ئىچۇردى»، يەنە بىر جايىدا دېگىنىدەك: «ئۇ ئىنسانلارغا پايدىلىق، لېكىن ئۇنىڭ گۇناھى پايدىسىدىن كۆپرەك.» ئۇنىڭدا ئادەملەر ئۇچۇن پايدىلىق تەرەپلەر كۆپ، لېكىن ئۇنىڭ گۇناھى پايدىسىدىن كۆپرەك. دانا ئادەم شۇنداق ئىچىشى زۆرۈركى، ئۇنىڭ پايدىسى گۇناھىدىن كۆپرەك بولسۇن، قىينالماسلىق ئۇچۇن ئۇ ئۆز روھىيىتىنى شۇنداق تەربىيەلەيدۇكى، ئىچىشنى باشلىغىنىدىن تاكى تۇگىگۈچە ئۇنىڭ سۆزلىرىدىمۇ، ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدىمۇ ھېچقانداق قوپاللىق ۋە يامانلىق نامايان بولمايدۇ، پەقەت ياخشىلىق ۋە قۇۋناقلىق بولىدۇ. ئۇ شۇ دەرىجىگە يەتكىنىدىلا مەي ئىچىشى مۇمكىن. مەينىڭ ئەۋزەللىكلىرى ناھايىتى كۆپ. ھازىر بىز مەينىڭ پايدا ۋە زىيانلىرى ھەققىدە ھەمدە جالىنۇس، ئىبنى زەكەرىيا رازىي، غوجا ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ۋە باشقا بۇيۇك شىپاكارلارنىڭ سۆزلىرىگە ئاساسلىنىپ، بۇ زەرەرلەرنى بىرتەرەپ قىلىش ھەققىدە تەپسىلىي ئەسلىتىپ ئۆتىمىز.

سەرخۇش مەينىڭ پايدىسى: ئۇ تاماقنىڭ ھەزىم بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ ۋە ئاساسىي ھارارەتنى، يەنى تەبىئىي ھارارەتنى كۆتۇرىدۇ. ئۇ بەدەننى بەقۇۋۋەتلىك قىلىدۇ ۋە سۇيدۇك، تەر ۋە بۇسنىڭ يارىدىمىدە ئۇنى تازىلايدۇ. ئۇنىڭ زىيىنى: ھاياجىنى بەك كۈچلۈك بالىلار ئۇچۇن ماس كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ زىيىنىنى يوقىتىش: ئەگەر ھاياجىنى كۈچلۈك ئادەملەر ئۇنى ئىچمەكچى بولسا، سۇ ۋە گۇل سۇيى قوشۇپ ئىچىشى كېـ

ره‌ك، شۇ چاغدىلا زىيانسىز بولىدۇ.

سۈيۇق ئاق مەينەك پايدىسى: ئۇنى ئىچكەندە كۆپ تاماق يېيىش تەلەپ قىلىنمايدۇ ۋە ئاسان ھايا‌جانلا‌نمايدىغان ئادەملەرنىڭ ئىچىشىگە ماس كېلىدۇ. ئۇ سۈيدۈكنىڭ يارىمى بىلەن ئاستا ـ ئاستا سەپرانى يو‌قىتىدۇ. ئۇنىڭ زىيىنى: قارا سەپرا ئادەملەرنىڭ ئاشقازىنىنى بىئارام قىلىدۇ ۋە بوغۇملارنى ئاغرىتىدۇ. ئۇنىڭ زىيىنىنى يوقىتىش: قېتىق سېلىنغان سۈيۇق ئاش ئىچىلىدۇ؛ يەڭگىل تائام ۋە قۇرۇتۇلغان كاۋاپ يېيىلىدۇ. شۇندىلا ئۇ زىيانسىز ۋە پايدىلىق بولىدۇ.

سۈيۇق، لايقا مەينەك پايدىسى: ئەگەر ئۇ ياخشى بولسا، مۇسەللەسلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسىدۇر ۋە ھاياجانلىنىشقا نورمال بېرىلىدىغان ئادەملەرگە ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرى: ئاسان ھاياجانلىنىدىغان ئادەملەرگە زىيانلىق. ئۇنىڭ زىيىنىنى يوقىتىش: سۇ ۋە گۈل سۈيى قوشۇپ ئىچىلگەندىن كېيىن ئانار سۈيى ئىچىپ بېرىلىدۇ. شۇندىلا ئۇ زىيانسىز بولىدۇ.

ئاچچىق، لايقا مەينەك پايدىسى: ئۇ دەم سىقىلىشنى ھەمدە ھۇرۇنلۇقنى يوقىتىدۇ ۋە ئاشقازان ئاغرىقىغا مەنپەئەت قىلىدۇ، قورساق ئاغرىقىغىمۇ پايدىلىق. ئۇنىڭ زەرەرى: ئاسان ھاياجانلىنىدىغان ئادەملەر بېشى ئاغرىغان ۋە جىگىرى شامالدىغان ۋاقىتلاردا ئىچسە، زىيانلىقتۇر. ئۇنىڭ زەرەرنى يوقىتىش: ئۇنىڭغا سۇ قوشۇپ ئىچىش كېرەك، ئاچچىق ـ چۈچۈك تاماق يېيىلىدۇ ۋە چۈچۈمەل مېۋىلەر ئىستېمال قىلىنىدۇ.

رەيھانىي مەينەك پايدىسى: ئۇ يۇرەككە قۇۋۋەت بېغىشلايدۇ ۋە ئاشقازاندىكى يەلنى ھەيدەيدۇ. يەنە بەزگەك كېسەللىكىگىمۇ پايدىلىق. ئۇنىڭ زەرەرى: ئۇ كۆز ۋە باشنى ئاغرىتىدۇ، تېز سەرخۇش قىلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرنى يوقىتىش: گۈلاب ۋە بىنەپشە يارىمى بېرىدۇ ھەم چۈچۈمەل مېۋىلەر زاكۇسكا قىلىنىدۇ.

يېڭى سېلىنغان مۇسەللەسنىڭ پايدىسى: ئۇ قانىنى كۆپەيتىدۇ ھەم قان تومۇرلارنى ئاچىدۇ، پۇرىقىمۇ سەرخۇش قىلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرى: ھۆللۈكى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەرگە ماس كەلمەيدۇ. يەنى، ئۇلارنىڭ ئاشقازانلىرىدا يەل پەيدا قىلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرنى يوقىتىش: ئوتياش قوشۇپ، قۇرۇلغان قورۇما يېيىلىدۇ ھەم زاكۇسكا ئۇچۇن قۇرۇتۇلغان مېۋىلەرنى يېگەن ياخشى.

ئۇزاق ساقلانغان مۇسەللەسنىڭ پايدىسى: ئۇ سوغۇققان ۋە ئاشقازىنى كۆپىدىغان ئادەملەرگە ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرى: جىنسىي ئىستەكنى يوقىتىدۇ ۋە پەينى بوشىتىدۇ. زەرەرنى يوقىتىش: باشقا نەرسە قوشۇلمىغان شورپا، ھالۋا ۋە تاتلىق ـ تۇرۇملارنى ئىستېمال قىلىش نەتىجىسىدە زەرەرى يوقىتىلىدۇ.

قۇياش نۇرىغا قاقلانغان مۇسەللەس: بۇ ئەڭ ئىچىشلىك ۋە ئاسان ھەزىم بولىدىغان مۇسەللەس. ئۇنىڭ

زەرەرى: قانىنى تېز بۇزىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرىنى يوقىتىش: سىركە ۋە زىرە قوشۇلغان شورپا، ئانار سېلىنغان شورپا، سىركە قوشۇلغان ھەسەللىك شەربەت قاتارلىقلار ئىچىلسە، زىيانسىز.

قارا ئۇزۇمدىن قىلىنغان مۇسەللەس: ئەگەر ئۇنى سۇزۇلدۇرسە، ئارىلاشما مۇسەللەسكە ئوخشايدۇ. ئۇ يەڭگىل مەيگە يېقىن ۋە ئېھتىراسى كۈچلۈكلەرگە ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرى: ئەگەر ئۇ دۇغ بولسا، قارا مۇسەللەسكە ئوخشايدۇ، تەستە ھەزم بولىدۇ، قارا سەپرانى قوزغايدۇ، ئاشقازانغا يەل كېلىدۇ ھەم ئاشقازانىنى ئىششىتىپ، جىگەر تومۇرلىرىنى بۇلغايدۇ. ئۇنىڭ زەرەرىنى يوقىتىش: سىركە قوشۇلغان ھەسەللىك شەربەت ئىچىش لازىم.

خورمىدىن قىلىنغان مۇسەللەس: ئەگەر بۇ مۇسەللەس يېڭى بولسا، سەمرىتىدۇ ۋە قانىنى كۆپەيتىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرى: قويۇق ۋە تەستە ھەزم بولىدۇ، جىگەر قان تومۇرلىرىنى بۇلغايدۇ ۋە قارا سەپرانى قوزغىتىدۇ. ئۇنىڭ زەرەرىنى يوقىتىش: ئانارىدىن قىلىنغان مۇسەللەس ۋە سىركە قوشۇلغان ھەسەللىك شەربەت ئىچىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە قارا سەپرانى يوقىتىدىغان دورىلارمۇ يېيىلىدۇ.

مۇسەللەس توغرىسىدا تەپسىلىي سۆزلەندى، يېتەر ئەمدى.

ئەمدى ئۇزۇمنىڭ قەيەردىن پەيدا بولغانلىقىنى ۋە مۇسەللەسنىڭ قانداق بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئېنىقلايمىز.

مۇسەللەسنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى ھېكايەت

تارىخنامىلەردە يېزىلىشىچە، ھىراتتا ھەددى ـ ھېسابسىز خەزىنە ـ بايلىققا ۋە سان ـ سانىقسىز سىپاھلارغا ئىگە بولغان قۇدرەتلىك بىر پادىشاھ بولۇپ، پۈتۈن خۇراسان ئۇنىڭ ھۆكمى ئاستىدا ئىدى. ئۇ جەمشىد ئەۋلادىدىن بولۇپ، شامىران دەپ ئاتىلاتتى. ھىراتتا بۇگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ كەلگەن شامىران قەلئەسىنى ئاشۇ پادىشاھ قۇرغاندى. ئۇنىڭ بادام ئىسىملىك ناھايىتى جەسۇر، قورقماس ۋە كۈچلۈك بىر ئوغلى بار ئىدى. شۇ زامانلاردا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان مەرگەن چىقمىغان. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شامىران دېرىزە ئالدىدا ئولتۇراتتى. بارچە بەگ ـ تۆرىلەر ئۇنىڭ قارشىسىدا تىك تۇرۇشاتتى. ئوغلى بادام بولسا ئاتىسىنىڭ يېنىدا ئىدى. تۇيۇقسىزلا بىر ھۇما قۇشى پەيدا بولۇپ، چىرقىراپ ئۇچۇپ چۈشتى ۋە تەخت ئالدىدىكى يەرگە قوندى. پادىشاھ شامىران ئۇنىڭغا قارىدى ۋە بويىنىغا يىلان چىرمىشۋالغانلىقىنى ھەم ھۇما قۇشىنى چېقىشقا تەمشىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى. شاھ شامىران: «ئەي ئىنسانلار، ئارسلانلىرىم! كىم يىلاننى بىر تال ئوق بىلەن ئېتىپ، بۇ ھۇما قۇشىنى قۇتقۇزالايدۇ؟» دەپ مۇراجىئەت قىلدى. «ئەي شاھىم، بۇ قۇلۇڭنىڭ ئىشىدۇر» دېدى بادام. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوقنى شۇنداق ئاتتىكى، ھۇما قۇشىغا قىلچە زەرەر يەتكۈزمەي، يىلاننىڭ بېشىنى يەرگە قاداپ قويدى. ھۇما قۇشى ئازابتىن خالاس بولغاندىن كېيىن، پەرۋاز قىلىپ بىرنەچچە قېتىم ئايلاندى ـ دە، ئۇچۇپ كەتتى.

كېيىنكى يىلنىڭ دەل شۇ كۈنىدە شاھ شامىران يەنە بەگ ـ تۆرىلىرى بىلەن دېرىزە ئالدىدا ئولتۇرۇاتقىنىدا، ھېلىقى ھۇما قۇشى يەنە پەيدا بولدى ۋە ئۇلارنىڭ بېشىدا ئايلىنىپ پەرۋاز قىلىپ، يىلان ئۆلتۈرۈلگەن يەرگە قوندى. شۇ يەرگە تۇمشۇقىدىن نېمىنىدۇر تاشلىدى ـ دە، بىرنەچچە قېتىم چىرقىراپ، ئاندىن ئۇچۇپ كەتتى. پادىشاھ قارىسا، بۇ ئۆتكەن يىلقى ھۇما قۇشى. شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھ ئەتراپىدىكىلەرگە خىتاب قىلدى: «بۇ بىز ئۆتكەن يىلى يىلاندىن قۇتقۇزغان ھۇما قۇشى. بۇ يىل بىزنى تەقدىرلەپ سوۋغا ئېلىپ كەلگەن بولسا كېرەك. قاراڭلار، تۇمشۇقى بىلەن يەرنى چوقۇۋاتىدۇ. بېرىپ بې-

ھىكايلار ۋە تاپقان نەرسىكىلارنى ئېلىپ كېلىڭلار!»

ئىككى ـ ئۈچ ئادەم ھېلىقى يەرگە بېرىشتى ۋە ئىككىسى ـ ئۈچ تالدەك ئۇرۇق تېپىشتى. ئۇلار ئۇ-رۇقلارنى ئېلىپ كېلىپ پادىشاھ شامىراننىڭ تەختىنىڭ ئالدىغا قويۇشتى. پادىشاھ قاتتىق ئۇرۇقلارنى قولىغا ئېلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئالىملارنى ھەممە زېرەك ئادەملەرنى چاقىرىپ مۇنداق دېدى: «بۇ ئۇ-رۇقلارنى بىزگە ھۆما قۇشى سوۋغا قىلغان. سىلەر بۇنىڭدىن قانداق ئالامەت سەزدىڭلار، بۇ ئۇرۇقلارنى قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟»

يىغىلغانلارنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن بۇ ئۇرۇقنى تېكىش كېرەكلىكىنى ۋە يىل ئاخىرىغىچە ياخشى پەرۋىش قىلىپ، كۆزىتىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ ئۇ-رۇقلارنى باغۋەنگە بەردى ۋە: «بىر يەرگە تېككىن ۋە تۆت ئاياغلىقلارنىڭ چەيلەپ سالماسلىقى ئۈچۈن ئەتراپىنى ئوراپ قوغدىغىن. ئۆسۈش جەريانىنى پات ـ پات بىزگە مەلۇم قىلىپ تۇرا!» دېدى.

باغۋەن پادىشاھنىڭ دېگىنىدەك قىلدى. بۇ نورۇز ئېيى ئىدى.

بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتتى. بۇ ئۇرۇقلاردىن نوتا ئۆسۈپ چىقتى. باغۋەن پادىشاھقا بۇ ۋەقەنى ئېيتىپ بەردى. پادىشاھ بەگ ـ تۆرە ۋە ئالىملار بىلەن نوتىنىڭ يېنىغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى: «بىز بۇنداق نوتا ۋە بەرگىلەرنى كۆرمىگەنىكەنمىز» دېيىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار قايتىپ كېتىشتى. ئاردىدىن مە-لۇم ۋاقىت ئۆتۈپ نوتىنىڭ پۇتاقلىرى كۆپەيدى، بەرگلىرى چوڭايدى ۋە مونچاق ـ مونچاق مېۋىلەر ئېسىـ لىپ چۈشتى. باغۋەن پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ، باغدىكى ھېچقايسى دەرەخنىڭ بۇ نوتىدەك يېيىلىپ ئۆسمىگەنلىكىنى ئېيتتى. پادىشاھ ئالىملار بىلەن ئىككىنچى قېتىم بۇ دەرەخنى تاماشا قىلغىلى كەلدى. ئۇ نوتىنىڭ باراڭغا ئايلانغانلىقىنى ۋە ئۇزۇملەرنىڭ ئېسىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ ھەيران بولدى ۋە باشقا دەرەخلەرنىمۇ مېۋىسى پىشقۇچە كۈتۈپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى، شۇ ۋاقىتتا بۇ دەرەخنىڭ مېۋىسـ نىڭ قانداق تېتىيدىغانلىقىنى بىلمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قايتىپ كەتتى. كېيىن ئۇزۇم دانلىرى چوڭىيىپ، مېۋىلىرى مەي باغلاپ پىشىپ كەتتى. ئەمما، ھېچكىم ئۇنى تېتىپ كۆرۈشكە پېتىنالمىدى. شۇنداق ھالەتتە كۈز كېلىپ، ئالما، نەشپۈت، شاپتۇل، ئانار ۋە باشقا مېۋىلەر پىشىپ يېتىلدى.

پادىشاھ باغقا يەنە كەلدى. ئۇ كېلىندەك ياسانغان تال دەرەخلىرىنى كۆردى. ئۆزۈم مېۋىسى ئېتىـ لىپ، كۆكلۈكىدىن ئۆتۈپ قاردىاپ كەتكەن بولۇپ، ھېقىقتەك يالتىراپ تۇراتتى، پات ـ پات ئۇزۇم دانلىرى تۆكۈلۈپ چۈشۈۋاتاتتى. ھەممە ئالىملار بىر ئېغىزدىن بۇ ئۆزۈم دانلىرىنىڭ تۆكۈلۈۋاتقانلىقى ئۈلاردا پايدىلىق شەربەت بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ شەربەتنى ئېلىپ، كوزىغا قاچىلاپ، ساقلاپ قويۇش كېرەك، قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلمىز، دېيىشتى. ئەمما، ھېچكىم مېۋىلەرنى يەپ كۆرۈشكە جۈرئەت قىلالمىدى، بۇ مېۋىلەردە ئادەم ئۆلتۈرىدىغان زەھەر بولۇشى مۇمكىن، دەپ قورقۇشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، باغقا كوزا ئېلىپ كېلىپ، ئۆزۈمنى ئېزىپ، ئۇنىڭدىن ئاققان شەربەت بىلەن ئۇنى تولدۇردى. ئاندىن پا-دىشاھ باغۋەنگە بۇيرۇدى: «قانداق ئەھۋالنى كۆرسەڭ، خەۋەر بەرگىن!»

شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە قايتىپ كېتىشتى. ئۇزۇم سۈيى كوزىدا قاينىشقا باشلىغاندا، باغۋەن پادى-شاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ: «بۇ شەربەت ئوتسىزمۇ خۇددى قازاندا قاينىغاندەك قاينىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن نېمە-دۇر چىقماقتا» دېدى. پادىشاھ: «ئۇ تىنچىغاندا، ماڭا ئېيت!» دېدى.

بىر كۈنى باغۋەن كوزىدىكى شەربەتنىڭ ناھايىتى سۈزۈلۈپ، تازىلىنىپ قالغانلىقىنى، لەئلدەك يال-تىراپ تۇرغانلىقىنى ۋە تىنچلانغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال پادىشاھقا خەۋەر يەتكۈزدى. پادىشاھ ۋە ئالىملار كېلىپ، ئۇنىڭ پاكىزلىقى ۋە رەڭگىنىڭ سۈزۈكلۈكىگە ھەيران بولۇپ، مۇنداق دېيىشتى: «بۇ دەرەخنىڭ

مەقسەت ۋە پايدىسى شۇنىڭدا. ئەمما، بىز بۇنىڭ زەھەرلىك ياكى شىپابەخش ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز.» كېيىن ئۇلار زىنداندىن بىر قاتىلنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا بىر جامدا ئىچۈرۈپ كۆرۈشنى ۋە قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆزىتىشنى ئېيتىشتى. قاتىل ئازراق ئىچىپ كۆرۈپ، جىمىپ قالدى. ئۇنىڭدىن «يەنە ئىچەمسەن؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇ: «ھەئە...» دېدى. ئۇنىڭغا يەنە بىر جام بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ خۇشال بولۇپ ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى، تۇرلۇك قىلىقلارنى قىلدى، پادىشاھنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى ئۇنىڭ ئالدىدا ھېچ گەپ بولماي قالدى. ئۇ دېدى: «ماڭا يەنە بىر جام بېرىڭلار، ئاندىن نېمە قىلساڭلار قىلىڭلار. ئادەملەر ئۆچۈن تۇغۇلغان!» ئۇنىڭغا ئۇچىنچى جامنى بېرىشتى، ئۇنى ئىچىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ-نىڭ بېشى ئايلىنىپ ئۇخلاپ قالدى ۋە ئەتىسىگىچە ئويغانمىدى. ئۇ ئويغانغاندىن كېيىن، ئۇنى پادىشاھ-نىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى ۋە ئاخشام ئۆزىنىڭ نېمە ئىچكەنلىكىنى ھەمدە ئۆزىنى قانداق ھېس قىلغانلە-قىنى سورىدى. مەھبۇس شۇنداق دېدى: «نېمە ئىچكەنلىكىمنى بىلمىدىم، ئەمما ناھايىتى ياخشى بولدى. ئەگەر مەن بۇگۈنمۇ ئاشۇ نەرسىدىن ئۈچ جام تاپالىغان بولسامچۇ! بىرىنچى جامنى زورغا ئىچتىم، چۈنكى ئۇنىڭ تەمى ئاچچىق تېتىدى. لېكىن، ئاشقازىنىمغا كىرگەندىن كېيىن، تەبىئىتىم يەنە خالاپ قالدى. ئىككىنچى جامنى ئىچكىنىمدە بولسا، مېنى ئاجايىپ بىر خىل سۆيۈنۈش ۋە خۇشاللىق چىرمىۋالدىكى، ئۆزۈمدىن ئۈيات يوقىلىپ، ئالەم ئويۇنچۇق بولۇپ قالدى. پادىشاھ بىلەن مېنىڭ ھېچقانداق پەرقىم يوق، دەپ ئويلىدىم ۋە ئالەم غېمىنى ئۇنتۇدۇم. ئۈچىنچى جامنى ئىچكەندىن كېيىن، مەززە قىلىپ ئۇخلاپتىمەن.»

پادىشاھ ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈردى. بارچە ئالىملار بىر ئېغىزدىن «مەيدىن ياخشىراق ۋە ئەۋزەلرەك ھېچنەرسە يوق، چۈنكى باشقا تاماق ۋە مېۋىدە مۇسەللەستىكى خىسلەت ۋە ئالاھىدىلىك يوق» دەپ خۇلاسە چىقاردى.

شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ شامىران مەي ئىچىشنى ئۆگەندى. ئۇ بەزمىنى ئادەتكە كىرگۈزدى ۋە شۇ-نىڭدىن بېرى مەيخورلۇق مەزگىلىدە رۇد چېلىپ ناخشا ئېيتىشتى. ئۇزۇم ئۇرۇقى تىكىلگەن ئاشۇ باغ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇنى خىرەۋزە دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ شەھەرگە كىرىشتىكى جايدا.

ئادەملەر ئۇزۇمنىڭ يۇزدىن ئارتۇق خىلىنى ئېنىقلاپ چىققان.

گۈزەل يۈزنىڭ پەزىلەتلىرى ھەققىدە

ئالىملار گۈزەل يۈزنى سائادەت دەپ بىلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى دەپ ھېسابلايدۇ. چىرايلىق يۈزنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇش ئىنسانىنىڭ ھالىتىگە ئاسماندا يۇلتۇزلارنىڭ بەختلىك جايلىشىشىدەك تەسىر قىلىدۇ، دېيىشىدۇ. ئۇ خۇددى مۇئەتتەر نەرسىلەر بىلەن ساندۇقا سېلىپ قويۇلغان كىيىمگە ئوخشايدۇ: بۇ خۇشبۇيىنى ئادەملەرگە ئاشۇ مۇئەتتەر نەرسىلەرسىزمۇ بېرىدۇ. ئۇ قۇياشنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ سۇدىكى ئەكسىگە ئوخشايدۇ، چۈنكى ئادەملەرنىڭ يۈزلىرىدىكى گۈزەللىك ئىزىد تائالانىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئىنسانلارغا يېتىپ كېلىدىغان سائادەت يۇلتۇزلىرىنىڭ تەسىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر. گۈزەللىك بارچە تىللاردا تەرىپلىنىدۇ ۋە ھەرقانداق دىلغا خۇشياقىدۇ. دۇنـ-يادا ياخشى نەرسىلەر كۆپ، ئۇلارنى كۆرۈپ بەھرىمەن بولۇش ئادەملەرنى شادلاندۇرىدۇ ۋە تەبىئەتلىرىنى پاكىز قىلىدۇ، ئەمما ھېچنەرسە گۈزەل يۈزنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ، چۈنكى گۈزەل يۈز شۇنداق سۆيۈنۈش بەخش ئېتىدۇكى، باشقا ھېچقانداق سۆيۈنۈش ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. ئېيتىلىدۇكى، گۈزەل يۈز دۇنيا-

دىكى سائادەت سەۋەبچىسىدۇر. ئەگەر گۈزەل يۈز ياخشى خۇلق بىلەن بىرلەشسە، بەخت ـ سائادەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسى بولىدۇ. ئەگەر ئادەمنۇ تاشقى كۆرۈنۈشى ھەم تەبىئىتى بىلەن ياخشى بولسا، خۇدا ۋە ئادەملەر ئۈچۈن سۆيۈملۈكتۇر. گۈزەل يۈز تۆت پەزىلەتكە ئىگىدۇر. ئۇلاردىن بىرىنچىسى شۈكى، گۈزەل يۈز ئۇنى كۆرگەن ئادەمنىڭ شۇ كۈنىنى خەيرلىك قىلىدۇ؛ ئىككىنچىسى، ھاياتتىن بەھرىمەن بولۇش دەملىرىنى شېرىن قىلىدۇ؛ ئۈچىنچىسى، ئۇ ئادەمنى ئوچۇق كۆڭۈللۈك ۋە ئالىيجاناب قىلىدۇ؛ تۆتىنچىسى، بايلىقنى كۆپەيتىدۇ ۋە يۇقىرى مەنسەپ ئاتا قىلىدۇ.

ئەگەر بىرەر ئادەم تاڭ ئېتىۋاتقان مەھەلدە گۈزەل يۈزنى كۆرۈپ سۆيۈنگەن بولسا، بۇ ئۇنىڭ بەختـلىكلىكىدىن دالالەت بېرىدۇ ۋە شۇ كۈنى ئۇ پەقەت خۇشاللىق بىلەن ھەمنەپەس بولىدۇ. ئىنسان گۈزەل يۈزلۈك ئادەم بىلەن يانمۇيان ئولتۇرسا، ئۇنىڭ ئۈچۈن ھايات قۇۋناق بولىدۇ، غەم ـ قايغۇسى كېتىدۇ ۋە ئىشلىرى ئىلگىرى باسىدۇ. بىرەر ئادەم، ھەتتاكى ئۇ يۈرەكلىك بولمىسىمۇ، يۈزى تۆۋەن بولسىمۇ، ئەگەر گۈزەل يۈزلۈك ئادەمنى كۆرسە، ئۇنىڭدا جاسارەت ۋە ئالىيجانابلىق تۇيغۇلىرى ئويغىنىدۇ. ئادەملەر گۈزەل يۈزلۈك ئادەمنى كۆرگەنلىرىدە ئۇنىڭغا مېھىر ۋە ھۆرمەت بىلەن قارايدۇ، چۈنكى گۈزەللىك ھايات پەيزىدىنى سۈرۈشنىڭ خەيرلىك نېمىتىدۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، گۈزەل يۈز قېرىنى ياشارتىدۇ، ياشنى بالىغا، بالىنى بولسا پەرىشتىگە ئايلاندۇرىدۇ. رەسۇل ئەلەيھىسسالام ئېيتقانكى: «گۈزەل يۈزلۈك ئادەملەردىن ئۆزۈڭلارغا زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىنى تەلەپ قىلىڭلار.» ھەر كىم ئۆزى ئۈچۈن گۈزەل يۈزنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭغا نام قويىدۇ. بەزىلەر ئۇنى مۇھەببەت مەيدانى، بەزىلەر، شاد ـ خۇراملىق يولى، مۇلاقەت بېغى، مەۋجۇدات بېزىكى ۋە جەننەتنىڭ بەلگىسى، دەيدۇ. ئالىملار ۋە پەيلاسوپلار ئېيتىدۇرلاركى، گۈزەل يۈز ئالەمنىڭ ئاللاتائالا تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىغا ئىسپات ۋە ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۇكىگە دالالەتتۇر. گۈزەل يۈز ياراتقۇچىنىڭ ئەسىرىدۇر ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى ئىزگۈلۈكىنىى نامايان قىلىدۇ. ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ ئېيتىشلىرىچە، ھەربىر نەرسىدە ئارتۇقلۇق، كەملىك ۋە ماس كېلىش بار، يېگانە تەرتىپ ماس كېلىش ئارقىلىق شۇنداق تۇزۇلىدۇكى، ئەگەر ئېتىبار بەرسىڭىز ھەر جەھەتتىن ماس بولغان چىرايىنىڭ سۈرىتى بەركامالدۇر؛ بۇ جاھان مۇۋازىنەت بىلەن بەرپا قىلىنغان ۋە شۇ سەۋەبلىك گۈللەپ ياشنايدۇ. تەنسۇخۇل ئەرۋاھ (روھنىڭ كۆچۈپ ئۆتۈشى) تەرەپدارلىرىنىڭ ئېيتىشلىرىچە، چىراي ياراتقۇچىنىڭ قىممەتلىك تونى، قۇلىنىڭ ئالدىنقى ھاياتىدىكى پاك ۋە خەيرلىك ئىشلىرىنىڭ مۇكاپاتىدۇر. ياراتقۇچى ئۆز نۇرى بىلەن ئۇنىڭغا گۈزەللىك ئاتا قىلىدۇ. ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، يۈز شام يورۇقى، شامنى يورۇتقۇچىدۇر. بەزىلەر ئۇنى باشتىكى گۈلچەمبىرەك، ئىلىم بېغىنى ياشناتقۇچى ۋە قېرىلىق دەرىخىنى گۈللىتىدىغان مەرھەمەت يامغۇرى، دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئۇنى، ئىزداشلارغا ھەقىقەتنى كۆرسەتكۈچى ۋە شۇ ھەقىقەتنىڭ ياردىمىدە ھەققە قايتىشنى تەمىنلىگۈچى ھەق بەلگىسى، دەيدۇ. گۈزەل چىراي ھەققىدە كۆپ يېزىلغان، ئەگەر بىز ھەممىسىنى ئەسلەتسەك گەپ ھەددىدىن تاشقىرى كۆپىيىپ كېتىدۇ. ئەمدى ئابدۇللا تاھىر ھەققىدىكى ھېكايەتنى كەلتۈرىمىز.

ھېكايەت: ئېيتىلىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر ئۆز قوشۇنىدىكى سىپاھدارلىرىدىن بىرسىنى قامـاپ، كۆپلىگەن ئادەملەرنىڭ ئىلتىماسلىرىغا قارىماي، ئۇنى مەھبۇسلۇقتا ساقلىماقتا ئىدى. ئاخىر ھەممە ئۇمىدىنى ئۈزدى. بۇ سىپاھدارنىڭ شېرىن سۆزىدىن كېيىنكى بار ئىدى. ئۇ ئەرزنامە يازدى ۋە ئابدۇللا تاھىر ھەكىملىك مەجلىسىنى باشلىغان كۈنى پەرەنجە يېپىنىپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئەرزنامىسىنى تاپشۇرۇپ، دېدى: «ئەي ئەمىر، كەچۈرگىن، چۈنكى تاپقان ـــ بېرىدۇ، قولىدىن كەلگەن ـــ كەچۈرىدۇ.» ئابدۇللا: «كېنىزەك، خاجەڭنىڭ گۈناھى ئۈنى كەچۈرۈشكە بولغان ئۈمىدتىن چوڭراق» دېدى. كېنىزەك

ئېيتتىكى: «ئەي ئەمىر، مېنىڭ ھامىيىم سېنىڭ قارشىدا تۇرۇپتۇ. ئۇ ئۇنى ئىنكار قىلىشتىن چوڭراقتۇر.» ئەمىر سورىدى: «سېنىڭ ھامىيىڭنىڭ ئۆزى نېمە؟» بۇ چاغدا كېنىزەك قولى بىلەن چۈمبىلىنى ئاچتى ۋە يۈزىنى كۆرسىتىپ: «مانا مېنىڭ ھامىيىم!» دېدى. ئابدۇللا كېنىزەكنىڭ يۈزىنى كۆرگەندىن كېيىن كۈلۈمسىرەپ، مۇنداق دېدى: «سەن ئېلىپ كەلگەن ھامىي بۇيۇك ئىكەن، ئەمما ئىلتىماسىڭنىمۇ باھاسى يۇقىرى!» شۇنداق دەپ ئۇ سىپاھدارنى قويۇۋېتىشنى بۇيرۇدى ۋە ئۇنىڭغا تون كىيدۈردى، ئىززەتلەپ، سوۋغىلارنى بەردى.

گۈزەل يۈزنىڭ پەزىلەتلىرىنى بىلىشىڭ ۋە ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بۇ ھېكايە ساڭا ئەسلىتىپ ئۆتۈلدى.

ھېكايەت: ئېيتىلىشىچە، كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي سەيلىگە باردى ۋە دالادىن شەھەرگە قايتىپ كەلدى. ئاشۇ ۋاقىتلاردا ئۇ تېخى ئەمرلىكتە ۋە ئاتىسى ھايات ئىدى. ئۇ شەھەر دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا، تاماشىبىنلار ئارىسىدىكى كىيىملىرى كىر، ئون ئىككى ياشلار چامىسىدىكى بىر بالىغا كۆزى چۈشتى. بالا ناھايىتى چىرايلىق ھەم قامىتى كېلىشكەن بەركامال ئۆسمۈر ئىدى. ئۇ ئاتىنىڭ يۈگىنىنى تارتىپ، دېدى: «بۇ يىگىتنى ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ بېرىڭلار.» ئۇنى ئېلىپ كەلگەندىن كېيىن، مەھمۇد بالىدىن سورىدى: «يىگىت، سەن كىمسەن، ئاتاڭ كىم؟» ئۇ جاۋاب بەردى: «ئاتام يوق، ئەمما ئانام پالان جايدا ياشايدۇ.» سۇلتان مەھمۇد سورىدى: «نېمىلەرنى ئۆگىنىۋاتىسەن؟» يىگىت جاۋاب بەردى: «قۇرئان»نى يادلىماقتىمەن.» سۇلتان، بۇ بالا سارايدا ياشىسۇن، دەپ بۇيرۇدى. سۇلتان سارايغا كەلگەندىن كېيىن، بالىنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭدىن كۆپلىگەن ئىشلارنى سورىدى ۋە بەزى ئىشلارغا بۇيرۇدى. ئۇ بالا ناھايىتى چاققان ۋە پاراسەتلىك بولۇپ چىقتى، ئۇنىڭغا ئامەت يار بولدى. سۇلتان ئۇنىڭ ئانىسىنى چاقىرتىپ كەلدى ۋە: «پەرزەنتىڭنى ئوغۇل قىلىۋالدىم، مەن ئۇنىڭغا تەربىيە بېرىمەن. ئۇنىڭدىن ئەنسىرىمە» دېدى. ئاندىن ئانىغا سوۋغىلارنى بېرىشنى، بالىغا يېپەك كىيىملەرنى كىيدۈرۈشنى ۋە ئۇنىڭ خەت ـ ساۋاتىنى چىقىرىش، بىلىم ئۆگىتىش، قورال ـ ياراغ ئىشلىتىش ۋە چەۋەندازلىقنى ئۆگىتىش ئۈچۈن ئۇستازلارنى تەيىنلەشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭدىن كېيىن بالىغا دېدى: «ھەر كۈنى قوبۇلنى باشلاشتىن بۇرۇن مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كېلىسەن.»

شۇنىڭدىن كېيىن بالا ھەر كۈنى سەھەردە سۇلتاننىڭ ھۇزۇرىغا كېلەتتى ۋە سۇلتان ئۆز خانىسىدىن چىققاندا ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرەتتى، سۇلتاننىڭ مەقسىتى ئۇنىڭ چېھرىدىن بەھرىمەن بولۇشنىڭ خەيرلىك ئىكەنلىكىنى بىلىش ئىدى. ئۇ ناھايىتى خەيرلىك بولۇپ چىقتى. ھەقىقەتەن سۇلتان خانىسىدىن چىقىپ ئۇنىڭ چېھرىنى كۆرەتتى ۋە ئاشۇ كۈنى ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشەتتى. يىگىتنىڭ لىباسلىرىنى يەنمۇ ياخشىلاپ قويغانىدى، ئۇنىڭ ھۆسنى يەنە يۈز ھەسسە ئېشىپ كەتتى. سۇلتان كۈنسايىن ئۇنى ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرۇپ باردى ۋە ئۇنىڭدا كىبىر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. سۇلتان ئۇنىڭغا بايلىقلارنى ھەدىيە قىلاتتى، رەھىمدىللىك قىلاتتى، بارغانسېرى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئىشەنچ بىلدۈرەتتى ۋە ئەركىلىتەتتى. بۇ يىگىتنىڭ پاراۋانلىقى ۋە ئۇلۇغۋارلىقى ئېشىپ باردى. سۇلتان ئۇنى شۇنچىلىك ياخشى كۆرەتتىكى، ئۇنى بىرەر سائەت كۆرمىسە، چىدىيالمايتتى. بالا ئون سەككىز ياشقا تولدى ۋە ئۇنىڭ ھۆسنى ئون ھەسسە ئاشتى. سۇلتان بۇ بالىنىڭ ھۆسنىدىن بەھرىمەن بولغىنى ئۈچۈن كۆپلىگەن كاتتا غەلىبىلەرنى قازاندى ۋە كۆپلىگەن ئىشلارنى قىلدى. ئۇ ھىندىستانىنىڭ بىرنەچچە ۋىلايەتلىرىنى ۋە خۇراسانىنىڭ بىرنەچچە شەھەرلىرىنى ئىستىلا قىلدى ۋە سۇلتان بولدى. بىر كۈنى شۇ بالا قانداقتۇر سەۋەب بىلەن سۇلتانىنىڭ ھۇزۇرىغا كېچىكىپ كەلدى. سۇلتان بولسا ئۇنىڭسىز زېرىكتى ۋە ئۇ كەلگەندە جەھلى قېتىپ، غەزەپ بىلەن

دەدى: «بۇ قانداق گەپ؟ ئۆزۈڭنىڭ كىملىكىڭنى بىلەمسەن؟ سېنى قەيەردىن تېپىۋالغانلىقىمنى، قايسى دەرىجىگە كۆتۈرگىنىمنى، مەرتىۋەڭ ۋە بايلىقىڭنىڭ قانچىلىكلىكىنى بىلەمسەن؟ ھۆزۈرۈمدا بولۇشقا بەرەر سائەت بولسىمۇ ۋاقتىڭنى ئاجراتماسلىققا قانداق جۈرئەت قىلدىڭ؟» سۇلتان جىم بولغاندىن كېيىن، ئۇ بالا مۇنداق دەدى: «ئەمدى مەرھەمەتلىك سۇلتان گېپىمگە قۇلاق سالغاي. سۇلتاننىڭ بارچە سۆزلىرى توغرا. ئۇ مېنى تۇپراقتىن ئېلىپ، ئاسمانغا يۆكسەلدۈردى. بىر پېقىر ئىدىم، ھازىر غوجامنىڭ ئىنايىتى بىلەن مەندە كۆپلەپ يەر ـ سۇ، چارۋا، قۇللار ۋە ئەركىن خىزمەتكارلاردىن تاشقىرى، بەش يۈز مىڭدىن كۆپرەك دىنار بار، پادىشاھ ماڭا شۇنداق ئۇلۇغۋارلىق ۋە مۆھتەرەملىكنى ھەدىيە قىلدىكى، ئەمدى ھېچ-كىمنىڭ مەرتىۋىسى مېنىڭكىچىلىك ئەمەس. ئەمما، شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى، ماڭا بىلدۈرۈلگەن ھاتەم كەبى سىخىيلىقلار، ماڭا ھەدىيە قىلىنغان بايلىقلار، ماڭا بەرگەن مەرتىۋە ئەسلا تەنە بولماسلىقى كېرەك. بۇ سۇلتاننىڭ يۈرىكىگە تەنە بولۇشى زۆرۈر، چۈنكى ئۇ ئىككى سەۋەب بىلەن ماڭا روھىي جەھەتتىن باغ-لىق: بىرىنچىدىن، شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ھۆسنۈمدىن بەھرىمەن بولۇش ئۈنىڭ ئۈچۈن ياخشىلىق ئالامىتى؛ ئىككىنچىدىن، مەن شاھ قەلبىنىڭ تاماشاگاھى، گۈلشەنى ۋە بېغىدۇرمەن. ئەگەر پادىشاھ ئۆزىنىڭ تاما-شاگاھىنى بېزىسە، مەن ئۈنىڭغا ئۆز شۈكرانەم ۋە دۇئالىرىمنى بىلدۈرگەن تەقدىردىمۇ، ئۇ ئەسلا تەنە قىلماسلىقى كېرەك.»

يىگىتنىڭ جاۋابلىرى پادىشاھقا ناھايىتى يېقىپ كەتتى ۋە ئۇنى ئىززەتلەپ، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام كۆرسەتتى.

دانىشمەن ۋە ھەقگۈي ئىنسانلار گۈزەل چېھىر توغرۇلۇق كۆپ سۆزلەرنى قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممە-سى بۇ ئىنئامنىڭ ۋە ئىزىد تائالانىڭ سۈۋغىسىنىڭ قانچىلىك يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھەمدە بۇيۇك ئادەملەر گۈزەل يۈزنى قانچىلىك قەدىرلىگەنلىكىنى سېنى بىلسۇن دەپ ئەسلىتىپ ئۆتتۇق.

بۇ، كىتاب يازغۇچى ئۇچۇنمۇ، ئوقۇغۇچى ئۇچۇنمۇ خەيرلىك بولسۇن دەپ ياخشىلىق ئالامىتى ــ گۈزەل يۈز بىلەن نىھايەسىگە يەتتى.

ئاللانىڭ ياردىمى ۋە ئۇنىڭ خەيرخاھلىقى بىلەن تۈگىتىلدى. خۇداۋەندە، ئىزگۈلۈك، بەخت ۋە سالا-مەتلىك بىلەن ئۆزۈڭ ئاخىرىغا يەتكۈز!

نەشرگە تەييارلىغۇچى «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

ئىبراھىم ھەققۇل

تەسەۋۋۇپ ۋە بابۇر شېئىرىيىتى

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: مۇتەللىپ ئىسمايىل

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ تەسەۋۋۇپ تەلىماتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىلمىدە مەخسۇس تەتقىق قىلىنمىغان. تەسەۋۋۇپ بابۇرنى كۈچلۈك قىزىقتۇرغانمۇ، يوق؟ بابۇر دىققىتىنى تەسەۋۋۇپقا قاراتقان سەۋەبلەر بارمۇ؟ بار بولسا، ئۇلار قايسىلار؟ بابۇر تەسەۋۋۇپتىكى قايسى يۆنىلىشلەرگە ئېتىقاد باغلىغان؟ شائىر شېئىرىيىتىدە تەسەۋۋۇپقا دائىر قانداق غايە ۋە ئوبرازلار ئەكس ئەتكۈزۈلگەن، ئۇلارنى مەلۇم بىر غايىۋى ـ بەدئىي مەنزىرىگە ئىگە دېيىش مۇمكىنمۇ؟

بۇ ۋە بۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار سوئاللارغا ئېنىق جاۋابلار قايتۇرۇلۇشى زۆرۈر، ئەلۋەتتە. ئۇ ياكى بۇ شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئىلاھىي ـ پەلسەپىۋى مەنىنى تەھلىل قىلىش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن ئاشۇ شائىرنىڭ تەسەۋۋۇپقا بولغان ئىچكى يېقىنلىقىنى ئېنىقلاش كېرەك. ئاندىن كېيىن ف. رويزىنتال تەۋسىيە بەرگىنىدەك، شائىرنىڭ تەرجىمھالى، دۇنيا قارىشى، ئىجادىي مۇھىتى، قانداق ئەدەبىي ئەنئەنىلەرگە ئىزداشلىقىدەك بىر قاتار جەھەتلەرنى ھېسابقا ئېلىپ شېئىرىي مەتىنىنى تەھلىل قىلىش لازىم بولىدۇ. «بابۇرنامە»نىڭ نامەلۇم كاتىبى بابۇرنىڭ پارسچە پۈتۈلگەن مۇنۇ رۇبائىيسىنى كەلتۈرىدۇ:

دەرۋىشانرا ئەگەر نە ئەز خېشانىم،
لېك ئەز دىلۇ جان مۇئتەقىدى ئىشانىم،
دۇرۇست مەگۇ شاھى ئەز دەرۋىشى،
شاھىم، ۋەلې بەندەئى دەرۋىشانىم.

مەزمۇنى: دەرۋىشلەر گەرچە بىزلەرگە قېرىنداش بولمىسىمۇ، لېكىن بىز ئۇلارغا جانۇ دىل بىلەن ئېتىقاد قىلغانمىز. شاھلىقنى دەرۋىشلىكتىن يىراق دېمە، بىز شاھ بولساقمۇ دەرۋىشلەرنىڭ بەندىسىمىز.

بەزى تەتقىقاتلار مەزكۇر رۇبائىينى «تەقۋادارلىقنى تەرغىپ قىلغۇچى» ۋە «باشقىلارغا يامانلىق تىلەش خاھىشلىرى» ئىپادىلەنگەن شېئىر سۈپىتىدە باھالىماقچى بولغان. ھالبۇكى، بۇ جايدا تەقۋادارلىق ھەققىدە سۆز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ شېئىردا بابۇر تەسەۋۋۇپتىكى دەرۋىشلىك مەزھىپىگە بولغان ئېتىقادىنى ئىپادىلىگەن. بۇنىڭدا دەرۋىشلىكنى ئۇلۇغلىغۇچى سەئدىي غايىلىرىگە بولغان مايىللىق بار. بۇنىڭدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «شاھ ئەگەر دەرۋىشۋەش ئېسە، شاھدۇر، شاھۇ دەرۋىش ئىشىدىن ئاگاھدۇر» دېگەن پىكىرلىرىنىڭ ئەكس ساداسىنى ئىشىتىش مۇمكىن.

ئەرزىمەس غەم يېمەككە بۇ دۇنيا،

بەل ئاتىن ھەم دېمەككە بۇ دۇنيا.

تەمەڭ ئۆزگىل بۇ ئەسكى دۇنيادىن،
خاتىرىڭدىن چىقار بۇ دۇن يادىن.

دەۋلەت ئۆچۈن ئۆزۈڭنى زار ئەتمە،
ئىززەت ئۆچۈن ئۆزۈڭنى خار ئەتمە.

ئەلىشىر نەۋائى نەقشىبەندىيەچىلىك پەلسەپىسى ئىلگىرى سۈرۈلگەن غەزەللىرىدىن بىرىدە «شاھ يۈرۈپ ئالەم ئاچار، دەرۋىش ئالەمدىن كىچەر» دەيدۇ. يۇقىرىقىدەك مىسرالاردىمۇ «ئالەم ئاچماققا» ئىشتىياقمەند شاھقا ئەمەس، بەلكى دۇنيايى دۇندىن چېكىنىۋاتقان دەرۋىشنىڭ خاراكتېرى بابۇر بىلەن يۈزمۇ يۈز كەلگەندە ھېس قىلىمىز. بۇنداق ئاھاڭلارنىڭ تۇغۇلۇشىنى تاجۇ تەخت كۆرەشلىرىدە بابۇرنىڭ «مەغلۇبىيەت ئۆنچىلىرىنى تارتقان»لىقى ياكى ھاياتىدىكى ئامەتسىزلىك ۋە تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارغا دەخىلدار بىلمەسلىك كېرەك، ئەلۋەتتە. بابۇر شاھ ئەمەس، «ئاددىي شەخس»، يەنى شائىر بولغاندىمۇ «ئەرزىمەس غەم يېمەككە بۇ دۇنيا...» دېگەندەك پەلسەپىۋى ھۆكۈملەرنى شېئىردا ئەكس ئەتكۈزىدۇ. نېمىشقىدۇر، بۇ «ئەسكى دۇنيادىن» تەمە ئۈزۈپ، خاتىرىنى يېڭىلىيالمىغان شائىر ھېچقاچان شېئىرىيەت ئالىمىگە ئۆزىنىڭ مەنىۋى ـ روھىي يېڭىلىقلىرىنى ئېلىپ كىرەلمەيدۇ. بابۇرنى تەسەۋۋۇپقا يېقىنلاشتۇرىدىغان باش ئىچكى ئېھتىياجمۇ شۇ ـ دۇر.

«بابۇرنامە»دىكى بىرقاتار مەلۇماتلار بابۇرنىڭ شەرئىەت، تەرىقەت، مەرىپەت شەرتلىرىنىلا ئەمەس، رو ـ شەن ھالدا تەسەۋۋۇپ ماھىيىتىنىمۇ چوڭقۇر چۈشەنگەنلىكىگە زور ئىشەنچ پەيدا قىلىدۇ. بابۇر مۇنداق يازىدۇ: «... كەمالىددىن ھۈسەين گازۇرگانىي ئىدى، ئەگەر سۈفىي ئەمەس ئىدى، مۇتەسەۋۋۇپ ئىدى. ئەلىشىر بەگ قېشىدا مۇنداق مۇتەسەۋۋۇپلار يىغىلىپ، ۋەجد ۋە ساما قىلىدىكەندۇر. ئەكسىرىدىن بۇنىڭ ئۈسۈلى ياخ ـ شىراق ئىكەندۇر. غالىبا سەببى رىئايەتى ئۈسۈلى بولۇپتۇر. ئۆزگە دېگۈدەك ھەيسىيەتى يوق ئىدى. بىر تەسنىپى بار: «مەجالىسۇل ـ ئۇششاق» ئاتلىق، سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ ئېتىغا باغلاپ بېتىپتۇر، ناھا ـ يىتى سۈست ۋە ئەكسەر يالغان ۋە بىمەززە ئەدەبسىزلەرچە ھەرپلەر بېتىپتۇر. ئانداقكىم، بەزىسىدىن تەۋەھ ـ ھۈمى كۈفرىدۇر. نېمىشقىدۇر خېلى ئەنبىيانى ۋە ئەۋلىيانى مەجازىي ئاشىقلىققا مەنسۇپ قىلىپ ھەرقايسى ـ سىغا مەشۇق ۋە مەھبۇبە پەيدا قىلىپتۇر ...»

دېمەك، بابۇر چىن سوپىنى ــ مۇتەسەۋۋۇپ ۋە ھەرقانداق مۇتەسەۋۋۇپنى سوپى قاتارىغا قوشمىغان. ۋەجد ۋە ساما قىلىش بىلەنمۇ سوپىلىققا ئېرىشىش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، «مەجازىي ئاشىقلىققا مەنسۇپ» كىشىلەرنىڭ «ھەر قايىسىغا مەشۇق ۋە مەھبۇب» يارىتىشتەك ئەخمىقانە ئىش بولماي ـ دۇ. لېكىن، ئەۋلىيا ۋە ئەنبىيانىڭ ئىشقى ــ ھەقىقىي ئىشق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مەھبۇبىمۇ ــ ھۆسنى مۇتلەقتۇر. بابۇرنىڭ سوپى بولمىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن ئاڭلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭدا مۇتەسەۋۋۇپلۇق دەۋاسى بولغانمۇ؟ ياق، ئۇ تەرىقەتكە كىرىش ئارزۇسى بىلەن ياشىغان ۋە توۋا مەقامىدا بەزى نەتىجىلەرگە يېـ ـ تىشكەن. بابۇرنىڭ دەرۋىشلىكى ــ سىيرەت دەرۋىشلىكى.

«دۇشەنبە كۈنى جامادىيەل ـ ئەۋۋەل ئايىنىڭ يىگىرمە ئۈچىدە سەير قىلا ئاتلاندىم» دەپ يازىدۇ بابۇر «سەير ئەسناسىدا خاتىرىمگە يەتتىكىم، ھەمىشە توۋا داغدۇغىسى خاتىرىمدە بار ئىدى، بۇ نامەشرۇئ ئەمر ئې ـ تىكاپىدىن ئەلەددەۋام كۆڭلۈمدە غۇبار ئىدى دېدىمكىم، ئەي نەفس:

چەند باشى زىمەئاسى مەزەكەش

تەۋبە ھەم بىمەزە نىست بىچەش.①

نېچە ئىسيان بىلە ئالۇدەلىغىك،
نېچە خىرمان ئارا ئاسۇدەلىغىك.

نېچە نەفسىگە بولۇرسەن تابىئ،
نېچە ئۇمرۇگنى قىلۇرسەن زايىئ...

بابۇر بۇ توۋا ئەسناسىدا، بارچە گۇناھىدىن ئۆزىنى پاكلاش نىيىتى بىلەن شارابخورلۇقنىمۇ تاشلايدۇ: «تەۋبە قىلدىم چاغىر ئىچمەكلىكتىن»، مەي ئىدىشلىرىنى توپلاپ سۇندۇرىدۇ ۋە بۇ سۇندۇرۇلغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىۋرىق، جام ۋە قەدەم قاتارلىقلارنى ھاجەتمەنلەر ۋە دەرۋىشلەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بېرىدۇ. توغرا، ئۇزاق يىللىق بۇ توۋا داغدۇغىسى رانا سەنگاغا قارشى ئۇرۇش ھارپىسىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ ـ دە، شائىر ئۇنى ئۆلۈم ئالـ ددىكى تازىلىنىش مەزمۇنىدىمۇ تەلقىن قىلىدۇ:

نىيەتى غەزۋ ئىلە كىم يۇرۇپسەن،
ئۆلمەكنى ئۆزۈڭە كۆرۇپسەن.

كىمكى ئۆلمەك ئۆزىگە جەزم ئېتەر،
ئۇشبۇ ھالەتتە بىلۇرسەنكى نېتەر...

بابۇرنىڭ ئاشۇنداق پۈتۈن مەملىكەتتە مەيخۇرلۇقنى تەھقىلەش ھەقىدە چىقارغان پەرمانىدا مۇنداق سۆزلەر پۈتۈلگەن: «ئىنسانلىق تەقەززاسى، پادىشاھلار رەسىم ـ رۇسۇمى، پادىشاھلىق لەۋازىمى، مەنـ سەپدارلار ئادەتى بويىچە شاھدىن تارتىپ سىپاھىگىچە گۈزەل ياشلىق كۈنلىرىدە شەرىئەت مەنئى قىلغان بەئزى نەرسىلەرگە ۋە ئايرىم ئويۇن ـ كۈلكىلەرگە رۇجۇئ قىلىنارىدى.» شۇنىڭ ئۈچۈن، بابۇرنىڭ جىددىي ھالدا توۋا ئىشىكلىرىنى ئېچىشىنى شەرىئەت تەلىپى ۋە مەنپەئەتلىرى چېگراسىدىكى ئىشتۇر دەپ باھالاشـ مۇ مۇمكىن. مۇنداق باھا بولۇشى شەرت. چۈنكى، بابۇر كامىل مۇسۇلمانلىق يولىنى توۋا ـ ئىستىغپار يوـ لىدىن ئاجراتمىغان. لېكىن، ئۇ بۇنداق تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدا كەڭ يارىتىلغان ئاساسىي بىر مەسىلىگە دىققەتنى تارتىدۇ. بۇ ــ نەپس. ئۇ نەپسىگە تەۋە بولۇشنى ــ ئۆمۈرنى زايە قىلىشقا تەڭ دەپ بىلىدۇ. بابۇر نەپـ سىنى يېڭىشنى ئىنسانىنىڭ ئۆز خاھىش ـ ئىرادىسىگىلا مەنسۇپ دەپ قارىمايدۇ: «...ئىنسان تەبىئىتى ئۆزىـ نىڭ يارىتىلىشى بويىچە نەپس لەززەتلىرىگە مەيلدۇر، زەۋق كەلتۈرگۈچى يېقىملىق نەرسىلەرنى تەرك ئېـ تىش خۇدانىڭ تەۋپىق بېرىشىگە ۋە ساماۋىي يارەمگە باغلىق.» ئۇنىڭچە، «نەپسىكە قارشى ئۇرۇش» ــ «زور ئۇرۇش». شائىر پارسچە رۇبائىيسىدا مۇنداق يازىدۇ:

دەر ھەۋائى نەفسى گۈمراھ ئۇمر زايىئ كەردەئىم،
پېشى ئەھلۇللاھ ئەز ئەفئالى خۇد شەرمەندەئىم.
يەك نەزەر با مۇخلىسانى خەستەدىل فەرما، كى ما،
خاجەگىرا ماندەئىمۇ ھاجەگىرا بەندەئىم.

① مەزمۇنى: قاچانغىچە گۇناھ ئىشلاردىن زوق ئالىسەن، توۋىمۇ بىمەزگە ئەمەس، ئۇنىڭدىن تېتىپ باق.

مەزمۇنى: گۈمراھ نەپس ھەۋىسى بىلەن ئۆمۈرنى زايە قىلدۇق. دىن ئەھلى ئالدىدا ئۆز پېئىلىمىزدىن شەرمەندىمىز. بىر بار خەستە دىل مۇخلىسلارغا ئەمر ئەتكى، بىز خاجىلىقنى تاشلىدۇقۇ ھاجەتمەن بولدۇق.

بابۇر نەپس ئىلكىدە خار بولماقنى ــ پاسىقلىق ۋە ناچارلىق تەلۇنلىكى، ھاۋايۇ ھەۋەس رەزىللىكى، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇ «خاتىرىمنى ساخلار ئېسىلگى، كەل قۇيغىل» سەتىرى بىلەن باشلىنىدىغان مەسنەۋىسىدە «گەي دىل» دەپ تىلغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. بۇ تىل ــ قەلب تىلى، مەرىپەت تىلى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شائىرنىڭ شەرھىھالىنى دىل ئەھلى، يەنى ھەقىقەت ئەھلىگە يەتكۈزمىكى كېرەك:

ئەھلى دىل ئاللىدا سۆرئەت بىلە يەت،
ساڭا ھەرنېكى دېسەم سەن ئەرز ئەت.

مۇشكىلىم ئاللىدا تەقرىر ئەتكىل،
ھالەتىم شەرھىنى بىر ـ بىر ئەتكىل.

ئەسلىي مەقسەت نېمە؟ ھالىتىدىكى مۇشكۈللۈكلەرچۇ؟ شائىر بۇ مەسنەۋىدە ئېتىقاد ۋە ئۇمىد تايانچى توغرىسىدا سۆزلەپ، «رەۋىشۇ تەۋرۇ سۆلۈك» (يوسۇن، ئادەت، مەسلەك) يولىدىن مۇنازىرە قىلىدۇ.

دېگەسەن مۇئتەقىدۇ مەئمۇلۇم،
رەۋىشۇ تەۋرۇ سۆلۈكۈ يولۇم.

سۆلۈك سۆزى ئىككى مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم. بىرىنچىسى ــ ياخشى يولغا كىرىش، رەۋىش تۇ ـ تۇش؛ ئىككىنچىسى ــ خۇداغا يېقىنلىشىش يولى، دەرۋىشلىك ھايات. بابۇر «رەۋىشۇ تەۋرۇ سۆلۈك»تە ھەققە يۇزلىنىش يولىنى نەزەردە تۇتقان. كېيىنكى بېيىتنى ئوقۇيمىز:

باردۇر ئەنداقكى ئەيان ئەيلەپمەن،
مەن «مۇبەييىن»دە بەيان ئەيلەپمەن.

«بابۇرنامە» كاتىپى مۇنداق يازىدۇ: «... مەسنەۋى كىتابى ھەم باركىم، ئاتى «مۇبەييىن»دۇر. تىل بىلۇر دانا خەلق ئاراسىدا ئانىڭدەك لەتايىف يوقتۇر. ۋە خاجە ئەھرار ئايتقان رىسالەكىم، ئانىڭ ئاتى «ۋالىدىيە»دۇر، ئۇشال پادشاھ (يەنى بابۇر ــ ئى . ھ) نەزم قىلىپتۇر.»

«ۋالىدىيە»نىڭ تەسەۋۋۇپ ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغانلىقى ئىلىمدە قەيت قىلىنغان. «مۇبەيىن» بولسا زاكات توغرىسىدا مەلۇماتلار بەرگۈچى ئەسەر بولۇپ، ئۇ بابۇرشۇناس ئالىمىمىز س. ئەزىمجانوۋا تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنغان. «مۇبەييىن»دە ئاساسەن باج ـ سېلىقلار ھەققىدە سۆز يورۇتۇلسا، ئۇنىڭدا بابۇرنىڭ شەرئىەت، شۇنىڭدەك تەسەۋۋۇپ ئەھلىگە ئائىت قاراشلىرىمۇ ئىپادىسىنى تاپقان، خۇددى تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىدىكى باش قەھرىمان ــ غېرىب خاراكتېرى ۋە ئەھۋالىغا دائىر شەرھلىرى مۇھىم بولغىنىغا ئوخشاش:

بىل، غەرىب، ئولدۇركى غۇربەتتە
كۇن كەچۇرگەي ئەزابۇ شىددەتتە.

ۋەتەنىدە نېچەكى بولسا غەنى،

مۇستەھكەم زەكات بىلگىل ئانى.

گەپ شۇنىڭدىكى، «مۇبەييەن»دە بايان قىلىنغان «رەۋىشۇ تەۋرۈ سۆلۈك»كە ئالاقىدار پىكىرنى شائىر «دەردى دىل چارەسى» ئۇچۇن كۆپايە دەپ ھېسابلىمايدۇ:

بىر ئانىڭ بىرلە ئىش ئاچىلماس ئېمىش،
دەردى دىل چارەسى قىلماس ئېمىش.

نېتەيىن، نې قىلايىن دەردىم ئۇچۇن،
چارە كىمدىن تىلەيىن دەردىم ئۇچۇن؟

ئەنە شۇنداق ئۇ پىر مەدىتىگە ئېھتىياج ھېس قىلىدۇ. پىر يولباشچىلارنىڭ يولىغا كىرسە، چارىسىز دەردىگە چارە تېپىلىدىغاندەك تۇيۇلىدۇ:

چارەسىز دەردىمغە مەگەر پىر ئەتگەي،
چارەسىز ئىشىم تەدبىر ئەتگەي.

ئەمما، پىر ئېتىكىنى تۇتۇپ، ھەق يوللىرىغا چىقماق ۋە ئىلگىرىلىمەك ئۇچۇنمۇ قابىلىيەت كېرەك. فەقـ ـرۇ فانالىق ئىستېداتى زۆرۈر. لېكىن، بابۇر قابىلىيەت ۋە ئىستېداتىغا قانداقتۇر ئىشەنچسىزلىك بىلدۈرىدۇ.

نەيلەيىن مۇرشىدۇ نېتەي ئىرشاد،
قابىلىيەت قانىيۇ ئىستېداد.

بىراق، شائىر ئۆزىنى باشقا بىر ئىشتا ئىستېداتلىق بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. بۇ ــ «غەيب ئىلھامچىـ ـسى»دىن روھلىنىش ۋە ئىلاھىي پەيزلەرگە ۋاسىل بولماقتا قابىلىقتۇر:

مۇستەئىد بولۇ قىل ئۆزنى قابىل،
فەيزلەر تا ساڭا بولغاي ۋاسىل.

كاتتا پەيز ۋە خۇشاللىققا ئېرىشىشنىڭ شەرتلىرى نېمە؟ بىرىنچى نۆۋەتتە، تەكرى مەرىپىتىنى ھېس قىلىشتۇر. ئاندىن ئېتىقادنى راست تۇتۇش. ئەسلىگە نېمە، ئاخىرىگە نېمە بولىدۇ ــ بۇلارنى بىلىش:

راست قىلغايسەن ئېئتىقادىڭنى،
بىلگەسەن مەبدەئۇ مەئادىڭنى.

خۇددى شۇ مەنىلەردە شائىر ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىق ۋە ھەرىكەتلىرى، تەلەپ ۋە تەجرىبىلىرىدە كۆپ نا ـ قىسلىق كۆرىدۇ. ھەتتا تەكرى ئالدىدىكى گۇناھلىرىنى «بىلمەككە بىلمەك» يەتمىگەنلىكىنى تەن ئېلىپ، غەپلەت بىلەن كەچكەن ئۆمۈر سەھىپىلىرىنى ۋاراقلاپ، ئۆزىگە قارىتا مۇنداق دەيدۇ:

شەھۋەتۈ نەفس گىرىفتارىسەن،
داد بىلە دېۋ نامۇدارىسەن.

شەھۋەتۈ نەفس قەۋرىي دۈشمەندۇر،
مىلكى سېنىڭدەكنى زەبۇن قىلغاندۇر.

ئەمدى شائىر شاھ بابۇرنىڭ غەزەللىرىنى ئايىماستىن پاش قىلىشقا ئۆتىدۇ:

تۈند رەخشىگىنى مىنىپ ئىلدۇرۇبان،
ئەلگە ئۆزنى تانىتىپ، بىلدۇرۇبان.

ھۆكمۈڭ ئولماق بارى ئەلگە جارى،
سۆزۈڭ ئولماق ــ بارى يەردە كارى.

تابىئىڭ مۈلكى خۇراسان بولماق،
ھىندۇ چىن ئالماغىڭ ئاسان بولماق.

قۇللۇقۇ خىزمەتىڭ ئەتمەك يىلۇ ئاي،
نەسلى جۇجىيۇ ئۇرۇغى چاغاتاي.

بارچە ئىشگە بولۇبان دەستۇرەسىڭ،
كېلىپ ئېلكىڭگە نېكىم بار ھەۋەسىڭ.

نەپسىنىڭ «تۈند» ئېتىغا مىنگەن كىشى بارکى، ئىمكانىيەتىنىڭ بارچە ئۆزىنى ئەلگە تونۇتۇپ ئابرۇي قا-زىنىشنى ئىستەيدۇ. ھۆكۈمدار بولسا ئەل ۋە يۇرتتا گېپى گەپ، سۆزى سۆزگە ئايلىنىپ قېلىشنى، يەل-ئاي ئادەملەر ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇشىنى خالايدۇ. ئىشق ۋە ئىزگۈلۈك، ھەقپەرەسلىك ۋە خاكسارلىقتىن بۆلەك «ھەممىسى يوقلۇق، ھەممىسى ھېچنەرسە ئەمەسقۇ، ئاخىرا! نېمىشقا شۇنى بىلىپ تۇرۇپ، ئادەم ئۆزىنى غەپلەتكە ئۇرىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن نەپس دۈشمىنىنى مەغلۇپ قىلماق شۇ قەدەر قىيىن؟ نېمىشقا ئۆزىنى باش-قىلاردىن يۇقىرى كۆرۈش خاھىشى ئىنسان قېنىدا شۇ قەدەر كۈچلۈك؟ ئۇ قىلغۇلۇقنى قىلىپ، كېيىن نېمە ئۈچۈن غەم - غۇسسە، ئۇمىدسىزلىك ۋە خارلىق پاتقىقىغا پېتىپ ياشايدۇ؟ نېمىشقا؟ چۈنكى، ئۇ تەكىرى ئىرادىسىدىن ئۆزىنىڭ ئاجىز ئىرادىسىنى ئارتۇق قەدىرلەيدۇ. بابۇر مەسنەۋىدە ئەنە شۇ نادانلىق ۋە قارىغۇ-لۇقنى قارىلاپ، شېئىرخانىمۇ ھەق مەدىتى بىلەن شۇم نەپستىن غالىب چىقىشقا دەۋەت قىلىدۇ:

تەكىرى تەۋفىقى مەگەر يار ئولغاي،
تا كىشى ھەققە تەلەبكار ئولغاي.

تەكىرى تەۋفىقۇ دەيۇ تىك تۇرايىن،
نە قىلاي، چارەنى كىمدىن سورايىن؟

تۇت قۇلاقكىم، بۇدۇرۇر تەھقىقى،
تەكرىنىڭ بولماغۇچە تەۋپىقى.

مۇمكىن ئەرمەس بۇلا ئالماق ھېچ ئىش،
نېگە كېرەك ساڭا مۇنچە پىيچىش!

كىردىگارا، ماڭا تەۋپىقى بەر،
يۇرۇمەككە راھى تەھقىقى بەر...

گۈشۇ ھوشۇمنى سۆزۈڭ ساری قىل،
جانۇ كۆڭلۈمنى ئۆزۈڭ ساری قىل.

غەملەرىڭ بىرلە ئاۋۇت كۆڭلۈمنى
مەئرىفەت بىرلە ياروت كۆڭلۈمنى...

«گۈشۇ ھوشۇمنى سۆزۈڭ ساری قىل، جانۇ كۆڭلۈمنى ئۆزۈڭ ساری قىل» — بۇ ئىلتىجالار ھۈسنى مۇتلەق-قە قارىتىلغان. شائىرنىڭ «ئەي، سەبا، يەلمەكنى قويغىل، ھەزم قىل» مىسرالىق شېئىرىي مەكتۇپىدىكى مەجازىي تەسۋىرلەرنىڭ ئىچىدىمۇ ئىلاھىي ماھىيەت يوشۇرۇنغاندۇر. بۇنى قانداق ئىلغاش مۇمكىن؟

ئايتگىل ئول ھۈسن مۇلكى خانىغا،
دېمەيىن خان، بەلكى جانلار جانىغا.

كۆرمەيىن يۈزۈڭنى بىمار ئولمىشەم،
غايىبانە ئاشىقى زار بولمىشەم.

ئاخىرقى مىسرا — غايىب سىرلاردىن ئاگاھلىققا ئىشارەت. شۇنىڭدەك، «جانلار جانى» ئىبارىسىگە ئالا-ھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئاشىق:

ياخشى پەيغامىڭنى يەتكۈردى رەسۇل،
لۇتفۇ ئىكرامىڭنى يەتكۈردى رەسۇل.

دېگەن مىسرالىردا يارغا يەتكۈز دەپ ساباغا بۇيرۇيدۇ. يارنىڭ «ياخشى پەيغامىنى» ۋە «لۇتفۇ ئىكرامىنى» يەتكۈزگەن رەسۇل كىم؟ ئاللانىڭ رەسۇلى، يەنى مۇھەممەد پەيغەمبەردۇر. رەسۇلنى ئاددىي ئەلچى مەنسىدە ئاڭلاش قاتمالىق بولاتتى. مەلۇمكى، تەسەۋۋۇپتا ئۆزىنى بىلمەكلىك ئۇچۇن ئۆزلۈكتىن كەچمەك كېرەك. تۆۋەندىكى بەيىتلاردا فەنالىقتىكى يېڭى ئۆزلۈك، يەنى ئۆلگەندىمۇ تىرىلمەكلىك نەزەردە تۇتۇلغان:

گەر سېنىڭ ۋەسلىڭ ئۈمىدى بولماسا،
ۋەسلىڭغە يەتمەك نەۋىدى بولماسا.

ئۆزگە بولماس، ئۆزنى بىلمەكلىك مانىڭا،
بەلكى مۇشكىلدۇر تىرىلمەكلىك مانىڭا.

«بابۇرنى مىستىتىك مەقسەت ۋە مەۋھۇم دۇنياغا ئىنتىلىش قىزىقتۇرمىغان. ئۇ ھەر ۋاقىت رېئال بار-لىق ھەققىدە ئويلىغان» ــ دېگەن قەتئىي پىكىر ئىلگىرى سۈرۈلگەن. مىستىتىك مەقسەتلەرگە قىزىقمىغان ئىجادكارنىڭ ياخشى شائىر بولمىقى قىيىن. ھەممە ئۇلۇغ شائىرلاردا مىستىتىك كىچىنمىلەر بولىدۇ. بۇ ئالدى بىلەن شېئىرىيەتنىڭ تەبىئىتى ۋە تەلىپىدىن كېلىپ چىقىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، «ھەر ۋاقىت رېئال بارلىق ھەققىدە ئويلىغان» شائىر ئۆزىنى ئۆزى سىر ۋە سېھىر ئالىمىدىن مەھرۇم قىلىدۇ؛ بۇنداق شائىر-نىڭ خىيالى ساماۋى كەڭلىكلەردىن ئايرىلىدۇ. چىن شائىرنىڭ روھى «مەۋھۇمىي دۇنيا»دىن رېئاللىق ئاخ-تۇرۇش بىلەن ئىبرەتلىكتۇر؛ ئۇچىنچىدىن، رېئال بارلىق تا ھازىرغىچە بىرەر بۇيۇك سەنئەتكارنى غايىب ئالەمگە بولغان سایاھەتتىن توختىتالمىغان. بابۇر غەزەللىرىدىن بىرىدە:

ئۆلكى، يىللار، ئايلار ئۆتكۈرەي غەمۇ ماتەم بىلە،
شادۇ خۇررەم بولماغاي نەۋرۇز ئىلە، بەيرەم ئىلە.

دەيدۇ. ئاي ۋە يىللارنى «غەمۇ ماتەم» بىلەن ئۆتكۈزگەن ئادەمنىڭ كۆڭۈل تارىخىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ كۆرۈڭ! ئۇ ئالەم ئەھلىدىنلا ئەمەس، مەۋجۇت ئالەمدىنمۇ ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ، يەنى دۇنيانى تەرك ئېتىدۇ. مانا بۇ-نىڭ ئۆزى مىستېتىك ھاياتنىڭ يۆكسىلىشىدۇر. ئۇنداق بولمىغاندا بابۇر:

دېمە، ئەي ھەمدەم، دىيارۇ يار سۆزىنكىم، مېنىڭ
ئولفەتىم ئالەم ئەھلى بىرلە، بەل ئالەم بىلە.

دەپ يازمىغان بۇلاتتى.

بابۇر 1502 ــ 1503 - يىل ۋەقەلىرىنى بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «... بۇ مۇددەتكىم، تاشكەنتتە ئى-دىم، خېلى قەللاشلىق ۋە خارلىق تارتىلدى؛ ۋىلايەت يوق، ۋىلايەت ئۈمىدۋارلىقى يوق، نەۋكەر - ئەسكەر تار-قىدى...» مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك ۋە خارلىقلار ئۇنى ياقا يۇرتلارغا باش ئېلىپ كەتمەككە ئۇندەيدۇ. ئۇ ئاياغ يەتكەن يەرگىچە كېتىشنىڭ، ئۆزىنى ئۇلۇس نەزىرىدە خار ئەتمەسلىكنىڭ، ھەتتا «ئەزىز ئەلگە»مۇ كۆرۈنۈ-مەسلىكنىڭ ۋاقتى يەتكەن بولسا كېرەك ۋە بۇ تەخىرنىڭ ئەمرى ئەمەسمۇ؟ دەپ مۇلاھىزە قىلىدۇ:

كەلدى ئول ۋەقتكى باشىمنى ئالىپ كەتكەيمەن،
ئالەم ئىچرە ئاياغىم يەتكۈنچە ئېلىكەيمەن.

ئىستەرەم ئۆزنى ئەزىز ئەلگە كۆرۈنمەسلىكتىن،
نېچە ئۆزۈمنى ئۇلۇس كۆزىدە خار ئەتكەيمەن؟

خەلق يۈز جەۋر ئىلە ئىشلار بۇيۇرۇر، كاش ئەلنىڭ
نې يۈزىن كۆرگەمەنۇ نې سۆزىن ئىشىتكەيمەن...

دېمە بابۇرغا نېتەرسەن باش ئالىپ كەتمەكلىكنى،

تەكرىنىڭ خاستى مۇنداق ئىسە مەن نېتكەيمەن؟

بىز يۇقىرىدا شائىرنىڭ ئۆلۈمگە تەييار تۇرغانلىقى مەنىسىدىكى مىسرالىرىنى كەلتۈرگەنىدۇق. مۇنداق هالەتنى بابۇر بۇرۇنمۇ كەچۈرگەن. ئىلگىرىمۇ ئۆلۈمنىڭ يېقىنلىقىنى ئويلىغان: «ئالەمدە جان ۋەھمىدىن ياماندۇر بىلمەس ئىمىش... ئۆزۈمدە بىتاقەتلىكى فەهم قىلدىم. قوپتۇم، باغ گۈشەسىغە باردىم. ئۆزۈم بىلەن ئەندىشە قىلدىم. دېدىمكىم، كىشى ئەگەر يۈز، ئەگەر مىڭ ياشىسا ئاخىر ئۆلمەك كېرەك.

ئەگەر سەد سال مانى ۋەر يەك رۇز،
بىمايەد رەفت ئەزىن كاهى دىلئەفرۇز.»

مەزمۇنى: ئەگەر يۈز يىل ۋە ئەگەر بىرلا كۈن ياشىساڭمۇ، كۆڭۈل ئاچقۇچى بۇ قەسىردىن كېتىش كېرەك بولۇر.

«ئۆزۈمنى ئۆلۈمگە قارار بەردىم. شۇ باغدا بىر سۇ ئېقىپ تۇراتتى، ۋۇزۇ قىلدىم، ئىككى رەكئەت نامازئوقۇدۇم، بېشىمنى مۇناجاتقا قويۇپ تىلەك تىلىدىمكى، كۆزۈم ئۇيقۇغا باردى. كۆردۈمكى، خاجە يەئقۇب خاجە يەهيانىڭ ئۇلۇغ هەزرەتى ئۇبەيدۇللانىڭ نەۋرىلىرى ئۇدۇلۇمدىن ئەبلەق ئات مىنىپ كۆپ جامائەتى ئەبلەق سەۋار بىلەن كەلدى. دېدىلەركى، بىز ئۇلارغا كۆمەك تۇگۇپ پادىشاهلىق مەسنەدىغە ئولتۇرغۇزغانمىز. هەر يەردە مۇشكۈل ئىش يولۇقسا، بىزنى نەزەرگە ئېلىپ ياد ئەتسۇن، بىز شۇئان هازىر بولىمىز. هالا ئۇشبۇ سائەت فەتھ ۋە نۇسرەت سىزگە تەۋەدۇر. باش كۆتۈرۈڭ، ئويغانىڭ، ئاشۇ هالدا خۇشال بولۇپ ئويغاندىم...»

مۇنداق دەلىللەر شائىر بابۇرنىڭ روهىي تەرجىمهالىنى ئۆگىنىش ئۇچۇنمۇ چوڭ ئەهمىيەتكە ئىگە. بابۇرنىڭ «باغ گۈشەسىغە» (باغىنىڭ بۇلۇڭىغا) بېرىپ ئۆزى بىلەن «ئەندىشە» (پىكىر) قىلىشى، هازىرقى ئىلمىي تىلدا ئېيتقاندا، پىسىخىك ئانالىزدۇر، ئۇ پىسىخىك ئەهۋالىنى هېچ شۇبهىسىزكى، تەپتىش قىلغان. بۇ «تەهلىل» جەريانى ئاسان كەچمىگەن، ئەلۋەتتە. مەهزۇنلۇق بولغان. قورقۇنچلۇق تۇيغۇلار باش كۆتۈرگەن. نېمىلەردۇر جۇرئەتكە ئەرك بەرمىگەن، ۋاهاكازالار . ئاخىر، «جان ۋەھمىدىن يامانراق نېمە بولماس» دېگەن كىشى، ئارقىدىنلا «ئۆزۈمنى ئۆلۈمگە قەرار بەردىم» دېمەيدۇغۇ!

باشنى «مۇناجاتقا قويۇپ» تىلەك تىلەش هالىتىنى بىز تەخمىنەن تەسەۋۋۇر قىلىمىز. لېكىن، شائىر روهىنىڭ خۇداغا، خۇدانىڭ شائىر كۆڭلىگە نەقەدەر يېقىنلاشقانلىقىنى ئېنىق بىلىمەيمىز. شۇنىڭدەك، بابۇر خاجە يەهيانىڭ ئوغلى چۇشۇمگە كىرىپ خاجە ئەهرارنىڭ سۆزلىرىنى ماڭا يەتكۈزدۇ دەپ ئۇيقۇغا كۆز يۇمغان ئەمەس.

بابۇر رۇبائىيلىرىدىن بىرىدە ياراتقۇچىغا ئىلتىجا قىلىپ:

روهۇمنى ياراتىپ ئىدىڭ لەتافەت بىرلە،
قىلدىڭ ئاڭا تەننى هەمراه ئافەت بىرلە.
روهىمنى چۇ تەن ئەۋىگە كەلتۈردۈڭ پاك،
مۇندىن بارى ئېيلىتمە كەسافەت بىرلە.

دېگەنىدى. ئۇ روهىنىڭ لاتاپىتىگە ئىشىنەتتى. ئۇ روهىنىڭ ئۇلۇغ غەمخورى ئىدى. ئۇ روهىنىڭ «تەن ئۆيى»دە ئاپەتسىز، كاساپەتكە يولۇقماستىن هۆر هەربكەتتە بولۇشنى خالايتتى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈم ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك ئۇيقۇسىغا ئوخشاپ قالغانىدى. هەمە ـ هەمىسى بۇ ئىلاهىي خاتىرجەملىك قارشىسىدا ئەرزىمەس ۋە بەھۇدىلىكنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنىدى:

ئۆلۈم ئۈيقۇسىغا بارىپ جەھاندىن بولدۇم ئاسۇدە،
مېنى ئىستەسەڭىز، ئەي دوستلار، كۆرگەيسىز ئۈيقۇدە.

نېكىم تەقدىر بولسا ئول بولۇر، تەھقىق بىلگەيسىز،
ئېرۇر جەنگۇ جەدەل، رەنجۇ رىيازەت بارچە بىھۇدە.

ئۆزۈڭنى شاد تۇتقىل، غەم يېمە دۇنيا ئۈچۈن زىنھار،
كى بىر دەم غەم يېمەككە ئەرزىمەس دۇنيايى فەرسۇدە.

فەرىدىددىن ئەتتارنىڭ «تەزكىرەتۇل ـ ئەۋلىيا»سىدا شۇنداق نەقىل بار: مەلىك دىنار ھەسەن بەسرىيـ
ىدىن «بۇ دۇنيانىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتى نېدۇر؟» دەپ سورايدۇ. ھەسەن بەسرىي «قەلب ھالاكىتى» دېگەنىكەن.
ئەنە شۇ پەلسەپە، تەسەۋۋۇپىي ئېتىقاد بابۇر شېئىرىيىتىنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ كەتكەندۇر. ئۇ شۇنىڭ ئۈـ
چۈن دۇنيانى «بىر دەم»لىك غەمگىمۇ ئەرزىتمىگەن ھەم «ۋەفاسى يوق زالىم» دۇنيادىن كۆپ شىكايەتلەر
يازغانىدى.

بابۇر ئۆزىچە دۇنيادىن ئېتەك سىلكىپ، ئۆزىنى دالدىغا ئالغان پۇرسەتلىرىنى، «دەۋلەتۇ تەختۇ ئىززۇ جاھ»قا ئېرىشكەن ۋاقىتلارغا مۇتلەق قارىمۇ قارشى قويىدۇ:

كۈنجۇ ئۆزلەتتە رۇ قىلىپ ئەردىم،
غەمۇ مىھنەتتە خۇ قىلىپ ئەردىم.

ئەي خوش ئولكىم، جەمئى ھەمدەمدىن،
دېمە ھەمدەمكى، جۇملە ئالەمدىن؛

فارىغ ئەردىم، قانائەتىم بار ئىدى،
قانىئ ئەردىم، فەراغەتىم بار ئىدى.

گۈشەئى ئىختىيار قىلغان ئىدىم،
غەفلەت ئويقۇسىدىن ئايىلغان ئىدىم.

بۇلار بابۇر شېئىرلىرىدىكى ئارىفانە ئاھاڭلار. بىز شائىر شېئىرىيىتىنىڭ تەسەۋۋۇپقا ئالاقىدار ئايرىم جەھەتلىرىنى بايان قىلدۇق. ئويلايمىزكى، بۇ مەسىلە بابۇرشۇناسلىقتا يەنە تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە شۇ تەرىقىدە بۇيۇك شائىر ئىجادىيىتىنىڭ قەلبىگە يەنمۇ چوڭقۇرراق كىرىپ بېرىشقا ئىمكانلار ئېچىلىدۇ.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

مىلادىيەنىڭ 10 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە بولغان 500 يىل ئىچىدە دۇنياداا «شېئىرىيەت ئېـ لى»، «ئەجەم دۆلىتى» دەپ ئاتالغان پارس مەملىكىتى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىڭ شائىر ئۆتكەن. ما ـ قالىمىزدە مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان ئەسەدي تۇسي (1010 ــ 1072) ئەنە شۇ مىڭ شائىرنىڭ بىرسى. ئۇ خۇراسانىنىڭ تۇس شەھىرى (كېيىن بۇ شەھەرنىڭ نامى فىردەۋسى شەھىرى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) دە تۇغۇلغان. ئەسەدي تۇسي ئەبۇلقاسىم فىردەۋسي (934 ــ 1025) نىڭ يۇرتداشى، شۇنداقلا ئۇ يەنە شېئىرىيەت مەنزىلىدە «شائىرلار شاھى» فىردەۋسىنى بىسىپ چۈشمەكچى بولغان تەقۋادار شائىر. لې ـ كىن، ئۇ مۇراد ـ مەقسىتىگە ۋە شېرىن ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن شائىر. ئەسەدي تۇسي يەنە مەشھۇر تىلشۇناس، ئۇنىڭ ھازىرقى دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن «پارس تىلى لۇغىتى» ناملىق قورال خاراكتېرلىك ئەسىرى بار.

ئەسەدي تۇسي مەھمۇد غەزنەۋى (997 ــ 1030) نىڭ غەزنەۋى تۈرك سۇلالىسى (962 ــ 1186 ـ يىللار) زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، سالجۇق تۈرك سۇلالىسى (مىلادىيە 1037 ــ 1094ـ يىللار) خۇراسانغا كىرگەن چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەڭ ۋەكىل خاراكتېرلىگە ئىگە ئەسىرى «گەرشەسپنامە» («گەرشەسپ ھېكايىلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)مۇ دەل مۇشۇ دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

شائىر ئەسەدي تۇسىنىڭ يىرىك ئېپىك داستانى «گەرشەسپنامە» جەمئىي 145 بابتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئالدىنقى 12 باب مۇقەددىمە قىسمى ھېسابلىنىپ، ئەينى دەۋر داستانچىلىق ئۇسلۇبى بويـ چە يېزىلغان، بۇ قىسىمدا شائىر ئاللاتائالاغا مەدھىيە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈپەت ـ تەسۋىرى، شائىر ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھايات ھەققىدىكى ئەقىدە ـ قاراشلىرى ۋە مەزكۇر داستاننى يېزىشتىكى نىيەت ـ ئىقبالى تەسۋىرلەنگەن.

داستاننىڭ رەسمىي قىسمىدا باش پېرسوناژ گەرشەسپنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ـ پائالىيەتلىرى، ۋە ـ تەنپەرۋەرلىك روھىي دۇنياسى تەسۋىرلەنگەن، گەرشەسپ بولسا پارس شاھى جەمشىدنىڭ 6 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى، پارس ـ تاجىك خەلقلىرىنىڭ روھى ۋە مەنىۋى تۇۋرۇكى رۇستەم پالۋاننىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى (چوڭ بوۋىسىنىڭ دادىسى). شۇنداق بولغاندا، گەرشەسپ ھەققىدىكى ھېكايە ـ قىسسەلەر رۇستەم پالۋان ھېكايەتلىرىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالىدۇ. ھەزرىتى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسي «شاھنامە» ئې ـ پوسىدا گەرشەسپنىڭ مۇبارەك نام ـ زاتىنى تىلغا ئالغانۇ، لېكىن سۈپەت تەسۋىرىنى بەرمىگەن. چۈن ـ كى، «شاھنامە»نىڭ مەركىزي تېمىسى رۇستەم پالۋان داستانى ئىدى. ئەسەدي تۇسىنىڭ قارىشىچە، گەرشەسپنىڭ قەھرىمانلىق ئىش پائالىيەتلىرى رۇستەم پالۋاننىڭ ئىش ئىزلىرىدىن تېخىمۇ ئۇلۇغ،

تېخىمۇ تەسىرلىكتۇر. پارس روھىنى رۇستەم پالۋان ئوبرازى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى گەرشەسىپ ئوبرازى ئارقىلىق يارىتىش كېرەك. شائىر ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيەسىنى داستاننىڭ بېشىدىلا مۇنداق بايان قىلغان:

فىردەۋسىي دۇر تۆكۈپ يېزىپتۇ نەزمە،
پۈتۈپتۇ شاھ كىتاب، نامى «شاھنامە».

ھېچكىشى پۈتمىگەن ئۇنىڭدەك داستان،
داستاندا يازغان ئۇ سانسىز قەھرىمان.

لېكىن بار بىر قىسسە يېزىپتۇ ئازراق،
بىر قىسسە شۇ دەرەخ شېخىدىن بىراق.

بۈگۈن بۇ شاخلاردا سۈلىشىپ ياپراق،
مەي باغلاپ مېۋىگە كىرمەستىن يىراق.

شۇڭا، مەن سۆز باشلاپ قىلاي ھېكايەت،
يېڭىدىن كۆكلەنسۇن بۇ دەرەخ ھەيۋەت[1].

داستاندا ئەسەدىي تۇسىي گەرشەسىپ بىلەن رۇستەم پالۋاننى كۆپ سېلىشتۇرۇپ، گەرشەسىپنى رۇستەمدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، رۇستەم گەرچە قەھرىمان، پالۋان، باتۇر بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن جەڭلەردە مەغلۇپ بولغان. ئەمما، گەرشەسىپ بولسا زادىلا يېڭىلمىپ باقمىغان. ئۇ دۇنيادا تەڭدىشى يوق ئۇلۇغ قەھرىمان ۋە پالۋان:

گەرشەسىپ ئات سالسا گەر جەڭگاھ ئارا،
چىقمايدۇ دۇنيادا ھېچ تەڭداش ئاڭا.

ئۇ بارغان ھىندى، رىم تاكى چىن تامان،
مۇنچە جەڭ كۆرمىگەن رۇستەمى پالۋان[2].

گەرشەسىپ ھەقىقەتەنمۇ پارس تارىخىدا رېئاليەت ـ ھېكايەتلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان بىر پالۋان. ئۇنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى زەردۇشت دىنى (ئاتەشپەرەسلىك دىنى ياكى ياۋروپالىقلارنىڭ تىلى بە-لەن ئېيتقاندا زوروئاستىرزم دىنى) نىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «ئاۋىستا»دىمۇ تىلغا ئېلىنغان.

پارس ئەدەبىياتى تارىخىدا يازغۇچى ئەبۇ مۇئىدىي نەسرىي ئۇسلۇبتا «شاھلار تارىخى» ۋە «سىيىستان تارىخى» دەپ ئىككى كىتاب يازغان. ئۇ بۇ ئىككى كىتابتا گەرشەسىپ ھەققىدىكى ھېكايە ـ رېئاليەتلەرنى

①② جالۇ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، كۇئىنلۇن نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى، 87 ـ بەت.

كۆپ يەردە تىلغا ئالغان. سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئەسەدىي تۇسىينىڭ گەرشەسىپ ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى ئەبۇ مۇئىدىينىڭ «شاھلار تارىخى»دىكى گەرشەسىپ ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش ئىكەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، بەزىلەر ئەسەدىي تۇسىينىڭ داستان ۋەقەلىكى ئەبۇ مۇئىدىينىڭ «شاھلار تارىخى»دىن ئېلىنغان بولۇشى مۇمكىن، پەرق شۇ يەردىكى، بىرسى پىروزا، يەنە بىرسى پوئېزىيە، دەپ قارىغان.

مەزمۇن جەھەتتە، ئەسەدىي تۇسىينىڭ گەرشەسىپ داستانىنىڭ قىسقىچە ئىدىيەۋى مەزمۇنى مۇنداق: پىشادىيان (پىشادىيلار) سۇلالىسى زامانىسىدىكى جەمشىد پادىشاھنىڭ سەلتەنەت دەۋرى ئىكەنلىكى. ئەل تىنچ ـ ئاسايىش، خەلق خاتىرجەم كۈن كەچۈرىدىكەن. كېيىنكى چاغلاردا جەمشىد شاھ مەغرۇرلىنىپ تەكەببۇرلۇق، ھاكاۋۇرلۇق قىلىدىغان، قانائەتلىنىپ ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغان بولۇپ قاپتۇ. بۇنى كۆرگەن پەرۋەردىگار ئۇنىڭغا مەدەت بەرمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئەرەب شاھى زەھھاك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىرانغا لەشكەر تارتىپ، جەمشىد خانىنى ھالاك قىپتۇ. ئامالسىز قالغان جەمشىد شاھ زەبەردىستان دېگەن يەرگە قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ يەردە ئۇ يەرلىك شاھنىڭ مەلىكىسى بىلەن توي قىپتۇ. مەلىكە ئوغۇل تۇغۇپ ئۇنىڭغا تور دەپ نام قويۇپتۇ. زەھھاك جەمشىدنىڭ رەسمىنى ھەممە يەرگە چاپلاپ، ئۇنى تۇتۇشنى بۇيرۇق قىپتۇ. جەمشىد ئەنەتكەك (ھىندىستان) ۋە چىنغا قېچىپ بېرىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جەمشىد كېيىنكى چاغلاردا زەھھاك ئەۋەتكەن پايلاقچىلار تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ، زەھھاك قېشىغا ئېلىپ بېرىلىپتۇ. زەھھاك ئۇنى ھەرە بىلەن قاق ئوتتۇرىدىن ئىككى بۆلەك قىلىپ، قاغا ـ قۇزغۇنلارغا تاشلاپ بېرىپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى تورمۇ خېلىلا بالاغەتكە يېتىپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا 6 ـ ئەۋلادقا كەلگەندە گەرشەسىپ دۇنياغا كەپتۇ. ھېكايەت قىلىنىشىچە، ئۇ 700 يىل ئۆمۈر كۆرۈپتۇ. ئۇ كىچىكىدىن ئەقىل ـ پاراسەتلىك بولۇپ، 14 ياشقا كىرگەندە پالۋان بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. يىراق مۇساپىدە گەرشەسىپ سان ـ ساناقسىز جەڭلەرگە كىرىپ، ئاجايىپ پاراسەتلىك ۋە باتۇرلۇق كۆرسىتىپتۇ. ئۇ دەسلەپتە زەھھاك شاھنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپتۇ. زەھھاك ئۇنى يىراق تاغ ئارىسىدىكى زور بوغما يىلاننى يوقىتىشقا بۇيرۇغانىكەن. گەرشەسىپ بوغما يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، ئاجايىپ شۆھرەتكە ئېرىشىپتۇ. ئارقىسىدىن ئۇ ھازىرقى سىرىلانكا ۋە ئافغانغا بېرىپ جەڭ قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى بېسىۋاپتۇ. فەرىدۇن شاھ دەۋرىگە كەلگەندە، گەرشەسىپ ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىكەن. زالىم شاھ زەھھاك يوقىتىلىدىكەن. فەرىدۇننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، گەرشەسىپ تۇران، سىرىلانكا، چىنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، كۆرمىگەن جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى كۆرۈپ، بارغانلا يەردە نۇسرەت قازىنىدىكەن. گەرشەسىپ پالۋان ھەققىدىكى تۇرلۇك قىسسە ـ ھېكايەتلەر ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا، قۇلاقتىن ـ قۇلاققا، ماكانىدىن ـ ماكانغا تارقىلىپ، سۇرلۇك ھېكايەتلەر كۇللىياتسىيەسىنى شەكىللەندۈرىدىكەن. گەرشەسىپ ئۆلگەندىن كېيىن، فەرىدۇن شاھ ئۇنىڭ نەۋرىسى سامىنى ئىران لەشكەرلىرى سەردارىغا تەينىلەيدىكەن. سام زال پالۋاننىڭ دادىسى، زال پالۋان بولسا رۇستەم پالۋاننىڭ دادىسى. دېمەك، گەرشەسىپ پالۋان بىلەن رۇستەم پالۋاننىڭ ئارىسىدا نەچچە زامان، نەچچە ماكان پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر ئۇرۇق، بىر نەسەپتىن چىققان تۇغقان پالۋانلاردۇر.

ئەسەدىي تۇسىي كۆپ يەرلەردە ئۆزىنىڭ داستاندىكى باش پېرسوناژ گەرشەسىپنىڭ فىرەۋسىينىڭ «شاھنامە» ئېپوسىدىكى باش پېرسوناژ رۇستەم پالۋاندىن ئېشىپ كېتىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ يەنە مەزكۇر داستاننى ئىككى ۋەزىرنىڭ تەلەپ ـ ئارزۇسى بويىچە يازغانلىقىنىمۇ نۇرغۇن يەردە كۆرسەتكەن. بۇنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى مىسرالىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

بىركۈنى ئىككى زات قىلىپ زىياپەت،

زىياپەت بەزمىسىدە تۇزۇشۇپ سۆھبەت.

سۆھبەتتە قىزىدى بەزمە سورۇنى،
سۆزلەشكەچ نەزمە ھەم قىسسە ھەممىنى.

فىردەۋسىي نەزمىدىن دۇرلار تىزىپتۇ،
ئالەمدە تەڭداشسىز داستان يېزىپتۇ.

جاھاندا «شاھنامە» شەرەپ ـ شان قۇچتى،
ھەر سۆزى ئالەمدە ھەر يەرگە كۆچتى.

دېدى: سەن ئۇنىڭغا ئەسلىدىن يۇتداش،
قەلەمكەش سۇخەندان ئۇنىڭغا ئوخشاش.

قەلەمنى يۇگۇرتۇپ نەزمىگە راۋان،
پۇتسەكچۇ قىسسەدىن سەنمۇ ئۆز داستان①.

يۇقىرىدىكى شېئىردىن ئەسەدىي تۇسىنىڭ «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى»نى نېمە ئۈچۈن يازغانلىق مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى بىلەن بەسكە چۈشكەن. تەتقىقاتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئەسەدىي تۇسىنىڭ «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» داستانى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ئېپوسىدىن كېيىن ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان قەھرىمانلىق داستانى ئىكەن. لېكىن، ئۇ-نى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، خۇددى رۇس ئالىمى، پروفېسسور ئى. ئە.بىرتېلىسنىڭ كۆرسەتمىسىدە ئېيتقىنىدەك، «10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردىكى پوئېزىيە قانچىلىك پارلاق بولسۇن، ئۇ گېنىئال شائىر فىردەۋسىنىڭ ‹شاھنامە› ئېپوسى ئالدىدا خىرەلىشىپ قالىدۇ.» تۆۋەندىكى سېلىشتۇر-مىدىنمۇ «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى»نىڭ «شاھنامە» ئېپوسىغا يەتمەيدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بى-رىنچىدىن، ھەجىم جەھەتتىن ئېيتقاندا، «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» داستانى «شاھنامە» ئېپوسىنىڭ ئوندىن بىرىگە ئاران توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، «شاھنامە» ئېپوسى 120 مىڭ مىسرالىق شېئىر قەسىدىسى، «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» داستانى بولسا ئاران 10 مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، گەرشەسىپ گەرچە ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئوبراز بولسىمۇ، لېكىن ئۇ «شاھنامە» ئېپوسىدىكى تەڭداشسىز ئوبراز رۇس-تەم پالۋانغا يەتمەيدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، گەرشەسىپ بىلەن رۇستەم ئىككى پالۋاندىن كىم ئۇلۇغ، كىم نوچى، بۇ مەسىلە مۇھىم ئەمەس. بەلكىم گەرشەسىپ ئەسەدىي تۇسىنىڭ ئېيتقىنىدەك، رۇستەم پالۋاننى بېسىپ چۈشۈشى مۇمكىن. لېكىن، بىزگە كېرىكى بۇ ئەمەس②. بىزگە كېرىكى بولسا، ئەسەدىي تۇسىي بىلەن

① جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، كۈنلۈن نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى، 89 ـ بەت.
② شېرىن قۇربان، مەدەلىخان بالۇن، ئاتىكەم زامىرى: «تاجىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 290 ـ بەت.

ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىينىڭ بۇ ئىككى قەھرىمان ئوبرازى ئارقىلىق پارسلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ۋە روھىنى قانداق تەسۋىرلىگەنلىكىدۇر. بۇ جەھەتتە ئەسەدىي تۇسىينىڭ «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» داستانى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىينىڭ «شاھنامە» ئېپوسىدىن كۆپ كېيىن تۇرىدۇ. «شاھنامە»نى 5000 يىللىق پارس تارىخىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى دېيىشكە بولىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، بىز ئەسەدىي تۇسىي بىلەن ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى گەرشەسىپ بىلەن رۇستەمنى ئازراق سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى. گەرشەسىپ ناھايىتى باتۇر، قورقماس ۋە غالىب بولسىمۇ، لېكىن ئۇ رۇستەم پالۋاندەك يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىگە ئەمەس. گەرشەسىپ بىر مەزگىل زالىم شاھ زەھھاك تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلىگەن. بىر مەھەل يەنە فەرىدۇن پادىشاھ ئۈچۈن يىراق - يىراقلارغا يۈرۈش قىلغان. ئۇ رۇستەمدەك غۇرۇر-لۇق ئوبراز ئەمەس. ئۇنىڭ غايىسىدىن، سۆز - سۆخەنىدىن، ھەرىكىتىدىن كىشىنىڭ يۈرەك - تارىنى تىترىتىدىغان تەسىرلىك يەرلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. فىردەۋسىينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى باش پەرسوناژ رۇستەم پالۋان ئۇنىڭغا زادىلا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ غايە - ئىستىكى، ئارزۇ - ئۈمىدى، تەقدىر - قىسمىتى ۋەتەن بىلەن بىر جان - بىرتەن بولۇپ كەتكەن، ئۇنىڭدىكى قەھرىمانلىق بولسا باتۇرلۇق، پالۋانلىق، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئادالەتپەرۋەرلىك ئىدىيەسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. رۇستەم داستانىدىن پارس خەلقىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخي قىسمەتلىرىنى، رەڭدار مەدەنىيىتىنى ۋە ۋەتەن ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاش روھىنى ھەربىر مىسرا - قۇرلاردىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. رۇستەمنىڭ نەزىرىدە پارس (ئىران) دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. دېمەك، ئۇستا، دانىشمەن شائىر ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي رۇستەم پالۋان ئوبرازىنى ئاشۇنداق ئۇلۇغ، ئاشۇنداق تەسىرلىك ۋە ئاشۇنداق سۆيۈملۈك قىلىپ ياراتقان. ئەپسۇسكى، ئەسەدىي تۇسىي گەرشەسىپ پالۋان ئوبرازىنى ئۇ دەرىجىدە يارىتالمىغان. ئوبرازنىڭ ئۇجۇدى ۋە روھى ئانچە جەلپكار ئەمەس. گەپنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىساق، مەسىلە گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى بىلەن رۇستەم ھېكايەتلىرىنىڭ قانداق - قانداقلىقىدا ئەمەس، بەلكى بۇ ئىككى ئوبرازنى قانداق يارىتىشتا. مانا بۇ مەسىلىنىڭ ئاچقۇچى. بىر ئېغىز گەپ، فىردەۋسىي بىلەن ئەسەدىي تۇسىينىڭ قەلەم ماھارىتى بىر سەۋىيە - تەكشىلىكتە ئەمەس. ئەمما، ئېيتىش كېرەككى، گەرچە نىيىتىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەسەدىي تۇسىينىڭ «شاھنامە» ئېپوسىدىن بەكرەك بەدىئىي تارىخ يارىتىش روھى مەدھىيەگە ئەرزىيدۇ. ئەپسۇس، ئەسەدىي تۇسىيدا ئارمانغا تۇشلۇق دەرمان بولمىغان. مانا بۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتى.

ئەسەدىي تۇسىي گەرشەسىپ ھېچقاچان مەغلۇب بولمىغان، ئۇ تەڭدىشى يوق غالىب پالۋان، رۇستەم بولسا كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولغان، دەپ قارىغان. بۇ راست بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولغانلىقى رۇستەم پالۋان ئوبرازىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق قەھرىمان، ھەر-قانداق پالۋاندا ھېچقانداق نۇقسان بولمايدۇ، دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبە - ساۋاقلار، رەڭگارەڭ قىسمەت - سەرگۈزەشتىلەرلا قەھرىمان باتۇرنى تېخىمۇ ئۇلۇغ، تېخىمۇ پاراسەتلىك، تېخىمۇ تەسىرلىك قىلىدۇ. مانا بۇ ھەقىقەت! ئەگەر بىز، ھەرقانداق بىر قەھرىمان، ھەرقانداق بىر پالۋان جۈملىدىن ئەسەدىي تۇسىي تىلغا ئالغان گەرشەسىپنىڭ ئادەمزات ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلساقلا، ئادەم بالىسىنىڭ مۇكەممەل بولمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ توققۇزىنىڭ تەل بولمايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز لازىم. مەيلى گەرشەسىپ پالۋان بولسۇن ياكى رۇستەم پالۋان بولسۇن، ئۇلارمۇ بۇ قانۇنىيەتنىڭ سىرتىدا بولمايدۇ. رۇستەم پالۋانىنىڭ يەتتە چوڭ مۇشكۈلاتنى يېڭىش جەريانىدىكى كەچۈرمىش - سەرگۈزەشتىسى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى. سۇن ۋۇكۇڭ قاتارلىقلارمۇ 81 تۈرلۈك مۇشكۈلاتنى يېڭىپ ئاندىن بۇددا نوملىرىنى ئەنەتكەكتىن چاڭئەنگە ئېلىپ كەلگەن. ئىزچىل غالىب كېلىش جەڭ - ئۇرۇش لو-

گىكىسىغا ئۇيغۇن ئەمەس. جەڭ ـ ئۇرۇش لوگىكىسى شۇكى، ئۇرۇش ـ جەڭلەردە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي شۇنداق ئۇلۇغكى، ئۇ بىر تەرەپتىن رۇستەم پالۋان بىلەن رەقىبلىرىگە جەڭ سەھنىسى ئورۇنلاشتۇرغان، يەنە بىرتەرەپتىن، جەڭ ئارىلىقىدا رۇستەم پالۋان بىلەن تۇران مەلىكىسىگە سۆيگۈ ـ مۇھەببەت پۇرسىتى يارىتىپ بەرگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسان مۇناسىۋىتى مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ماقالىمىزدىن قىسقىچە يەكۈن چىقارساق، پارس شائىرى ئەسەدىي تۇسىي ۋە ئۇنىڭ «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» ناملىق ئەسىرى پارس كىلاسسىك پوئېزىيەسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆز يۇرتدىشى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىي بىلەن بەس ـ بەيگىگە چۈشۈپ، «شاھنامە» ئېپوسىدىنمۇ ئۆتەر ئەسەر يازماقچى بولغانلىقىمۇ يامان ئىش ئەمەس، لېكىن خىيال باشقا، رېئاللىق باشقا دېگەندەك، ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى، ئىدىيەۋى مەزمۇن، پېرسوناژلار كەچۈرمىشلىرى، ئوبراز يارىتىش، بايان تىلى سەنئىتى، ئىجتىمائىي تەسىر ۋە دۇنياۋى ئورنىدىن ئالغاندا، ئەسەدىي تۇسىي ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىيگە يەتمەيدۇ، «گەرشەسىپ ھېكايەتلىرى» ياكى «گەرشەسپنامە» داستانى «شاھنامە» ئېپوسىغا يەتمەيدۇ. مانا بۇ ئەڭ ئادىل باھا!

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. «پارس كىلاسسىك خەزىنىسى» (جەمئىي 18تومлۇق)، خۇنەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى 2002 ـ يىلى خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
2. جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، كۇئىنلۇن نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى.
3. ئابدۇۋەلى خەلپەتۇف تەرجىمىسى: «دانالار خەزىنىسىدىن»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەشرى.
4. باباخان غاپۇروف: «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1985 ـ يىلى خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
5. شېرىن قۇربان، مەدەلىخان بالۇن، ئاتىكەم زامىرى: «تاجىك ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

(ئاپتورلاردىن شېرىن قۇربان شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا، مەدەلىخان بالۇن تاشقورغان ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش خىزمەت كومىتېتىدا)

تۇرسۇنجان مەخمۇت

شېئىرىيەتنىڭ تەخمىس شېئىر شەكلى توغرىسىدا

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئانىسى ۋە ئاساسى ھېسابلىنىدىغان شېئىرىيەت قەدىمدىن تارتىپ خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا ئىزگۈلۈك، لەززەت ۋە تەڭداشسىز مەنىۋى قىممەت بېغىشلاپ، مەنىۋى ھاياتنى تېخىمۇ رەڭدارلىققا ئىگە قىلىپ كەلدى.

بولۇپمۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمىزنى تېخىمۇ بېيىتىشتا ۋە رەڭدارلىققا ئىگە قىلىشتا مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن، كۆچلۈك ئاھاڭدارلىققا ئىگە بولغان، چوڭقۇر ھېس ـ ھاياجانىنى ئىپادىلەيدىغان غەزەل ژانىرى بولسا ئاروز ۋەزنىدە يېزىلىدىغان، شۇنداقلا باشقا شېئىر شەكىللىرى بىلەن ئوخشاشلا تارىخى بىرقەدەر ئۇزاق ۋە كەڭ ئومۇملاشقان شېئىرىي شەكىلدۇر.

شېئىرىيىتىمىزدىكى غەزەلنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ماس ھالدا يەنە غەزەلدىن راۋاجلاندۇرۇلغان بىرقاتار شېئىرىي شەكىللەر مەيدانغا كەلگەن. ئۇلاردىن شېئىرىيىتىمىزدە تەربىئ، تەخمىس، تەسدىس، تەسبىئ، تەسمىن، تەتسىئ، تەئشىر قاتارلىق شەكىللەر بار. ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىدە تەخمىس بەلەن تەسدىس كۆپرەك ئۇچرايدۇ. تۆۋەندە مەن تەخمىس توغرىسىدا بەزى كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن.

تەخمىس ــ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «بەشكە بۆلۈش، بەشلەشتۇرۇش، مۇخەممەسلەشتۇرۇش» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تەخمىس يېزىشتا مەلۇم شائىرنىڭ غەزىلىنى تاللىۋېلىپ، غەزەلنىڭ ھەربىر بەيىتىنىڭ ئالدىغا ئۇچ مىسرا قوشۇپ يېزىلىدۇ، بۇخىل شېئىرلار شەكىل جەھەتتىن تەخمىس بولىدۇ.

تەخمىس يېزىش كىلاسسىكلىرىمىزدىن بىزگىچە داۋاملىشىپ يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ خىل شېئىر شەكلىدە قەلەم تەۋرەتكەنلەر ناھايىتى ئاز. تەخمىس ئادەتتە مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋاللاردا مەيدانغا كېلىدۇ.

بىرىنچى، ئاروز ۋەزنىدە شېئىر يازىدىغان يېتۈك قەلەم ئىگىلىرىگە، ئۇستازلارغا بولغان ھۆرمەت ھېسسىياتىنى بىلدۈرۈش، ئۇلارنىڭ ماھارىتىگە بولغان زوقلىنىشنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تەخمىس يېزىلىدۇ.

ئىككىنچى، پىشقەدەم شائىرلار ئاروز ۋەزنىدە شېئىر يېزىۋاتقان، يېڭىدىن يېتىلىۋاتقان ئۇمىدلىك ھەۋەسكارلارنىڭ ئىجادىيىتىنى قوللاش يۈزىسىدىن تەخمىس يازىدۇ.

ئۈچىنچى، قەلەمكەشلەر، پىكىرداشلار ئۆزئارا دوستلۇقنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن بىر ـ بىرىنىڭ ياخشى چىققان غەزەللىرىگە تەخمىس يېزىشىدۇ.

تۆتىنچى، تەخمىس يېزىش روشەن خاراكتېرگە ئىگە كۈچ سىنىشىش، بەسلىشىش، ئۆز ماھارىتىنى نامايان قىلىش بەيگىسى بولۇپ، شائىرلار بىر ـ بىرىنىڭ غەزەللىرىگە تەخمىس يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئاروز ۋەزندىكى قەلەم قۇۋۋەتىنى، ئىقتىدارىنى، تالانتىنى نامايان قىلىدۇ.

بەشىنچى، شېئىرىي پىكىر جەھەتتە كەڭلىككە، تېرەنلىككە ئىرىشەلمىگەن غەزەللەرگە تەخمىس يې-

نزش ئارقىلىق شېئىرىي پىكىرنى كېڭەيتىش، تولۇقلاش، چوڭقۇرلاشتۇرۇش، يېڭىچە شېئىرىي مۇھىت يا-رىتىش، پىكىرنى ۋايىغا يەتكۈزۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

تۆۋەندە ئوتتۇرا ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن ئەلى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئەدەبىياتشۇناس، جامائەت ئەربابى، شې-ئىرىيەتنىڭ شاھىنشاھى دەپ تەرىپلىنىدىغان نەۋائىنىڭ ئۆز غەزىلىگە يازغان تەخمىسلىرىنى كۆرۈپ ئۆ-تەيلى.

ئەسلىي غەزەل شەكلى:

نە نەۋاساز ئەيلەگەي بۇلبۇل گۈلىستاندىن جۇدا
ئەيلەمەس تۇتى تەكەللۇم شەككەرىستاندىن جۇدا

ئول قۇياش ھەجرىدە قورقارمەن فەلەكنى ئۆرتەگەي
ھەر شەرارىيكىم بولۇر بۇ ئوتلۇغ ئەفغاندىن جۇدا

دېمە ھىجرانىمدا چەكمەيسەن فىغانۇ نالە كۆپ
جىسىم ئەيلەرمۇ فىغان بولغان نەفەس جاندىن جۇدا

ھەجر ئۆلۈمدىن تەلخ ئېمىش مۇندىن سوڭ ئەي دەۋران مېنى
ئەيلەگىل جاندىن جۇدا قىلغۇنچا جاناندىن جۇدا

بولسا يۇز مىڭ جانىم ئال ئەي ھەجر لېكىن قىلماغىل
يارنى مەندىن جۇدا يا خۇد مېنى ئاندىن جۇدا

ۋەسل ئارا پەرۋانە ئۆرتەندى ھەمانا بىلدىكىم
قىلغۇدەكدۇر سۇبھ ئانى شەمئى شەبىستاندىن جۇدا

بىر ئىگەسىز ئىت بولۇپ ئەردى نەۋايى يارسىز
بولماسۇن يا رەبكى ھەرگىز بەندە سۇلتاندىن جۇدا

بۇ غەزەل بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋايىنىڭ «غەرايىبۇس ـ سىغەر» دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئەلىشىر نەۋايى «نەۋادىرۇش ـ شەباب» دىۋانىدا بۇ غەزەلگە تەخمىس يازغان. بۇ «نەۋادىرۇش ـ شەباب» دىۋانىغا كىر-گۈزۈلگەن ئىككىنچى مۇخەممەسىدۇر.

ئاھكىم ۋالىھ مەن ئول سەرۋى خىراماندىن جۇدا
كۆزلەرىم گىريانداۇر ئول گۈل بەرگى خەنداندىن جۇدا
بىنەۋادۇر جان داغى ئول ھۇرى رىزۋاندىن جۇدا
نە نەۋاساز ئەيلەگەي بۇلبۇل گۈلىستاندىن جۇدا
ئەيلەمەس تۇتى تەكەللۇم شەككەرىستاندىن جۇدا

ۋاھ نېچە ئىشق ئوتى جىسىمدا سۆڭەكنى ئۆرتەگەي

كۆڭلەكىم جەيبىغە ئوت سالغاي ئېتەكنى ئۆرتەگەي
تەلبەلىك ئاھىم سەمادىن تا سەمەكنى ئۆرتەگەي
ئول قۇياش ھەجرىدە قورقارمەن فەلەكنى ئۆرتەگەي
ھەر شەرارىيكىم بولۇر بۇ ئوتلۇغ ئەفغاندىن جۇدا

ۋەھكى باغرىم تۆكتى كۆزلەر يولىدىن پەرگاله كۆپ
كۆز ھەم ئول گۈل ھەجرىدىن ياغدۇردى گۈل گۈن ژاله كۆپ
زەئف ئېتىپمەن قانلىغ ئەشكىم بەسكى تۆكتى لاله كۆپ
دېمە ھىجرانىمدا چەكمەيسەن فىغانۇ ناله كۆپ
جىسىم ئەيلەرمۇ فىغان بولغان نەفەس جاندىن جۇدا

قىلغالى مەھرۇم جامى ۋەسلىدىن جانان مېنى
تەلخ كام ئەتمىش تىرىگلىك بادەسىدىن جان مېنى
ھەر زەمانىي ئۆلتۈرۇر غەم زەھرىدىن ھىجران مېنى
ھەجر ئۆلۈمدىن تەلخ ئېمىش مۇندىن سوڭ ئەي دەۋران مېنى
ئەيلەگىل جاندىن جۇدا قىلغۇنچا جاناندىن جۇدا

باغرىما ئەي خارى ھىجران ھەر زەمان سانچىلماغىل
ئەي كۆڭۈل يۈز جەۋر يەتسە كۆزگە غەيرىن ئىلماغىل
مىڭ بەلا يۈزلەنسە ئەي جان ياردىن ئايرىلماغىل
بولسا يۈز مىڭ جانىم ئال ئەي ھەجر لېكىن قىلماغىل
يارنى مەندىن جۇدا يا خۇد مېنى ئاندىن جۇدا

جاننى ئانداق ھۇسنۇڭ ئوتى شۇئلەسى چاقىلدىكىم
جىسىم ئانىڭدەك لەمئەئى رۇخسارىڭا يا قىلدىكىم
شەرھى ھالىغا ئالارنىڭ بۇ رەقەم يازىلدىكىم
ۋەسل ئارا پەرۋانە ئۆرتەندى ھەمانا بىلدىكىم
قىلغۇدەكدۇر سۇبھ ئانى شەمئى شەبىستاندىن جۇدا

ئاشقىيكىم بولغاي ئول بىر شۇخى گۈلرۇخسارسىز
ئۇيله بۇلبۇلدۇركى قالمىشدۇر گۈلۇ گۈلزارسىز
ۋاي ئول بىدىلغاكىم قالغاي تىرىگ دىلدارسىز
بىر ئىگەسىز ئىت بولۇپ ئەردى نەۋايى يارسىز
بولماسۇن يا رەبكى ھەرگىز بەندە سۇلتاندىن جۇدا

ئۇيغۇركلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس شۆھرەتلىك ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن، كلاسسىك ئەدەبىيات گۈلشىنىدە ئاجايىپ رەڭدار گۈللەرنى ئېچىلدۇرغان، نەۋايىنىڭ «خەمسە»چىلىك ئەنئەنىسىگە ۋارىس-

لىق قىلىپ، بىرقاتار يىرىك داستانلارنى يارىتقان نامايەندىلەردىن بىرسى ئابدۇرېھىم نىزارىيەۋ ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «چاھار دىۋان»ىدىكى بىر قىسىم غەزەللىرىگە تەخمىس يازغان.

ئەسلىي غەزەل شەكلى:

ئەشرەقەت مەن ئەكسى شەمسىل- كەئسى ئەنۋارۇل-ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر دەپ جامدىن چىقتى سەدا.

بۇنىڭغا نىزارىي مۇنداق تەخمىس يازغان:

ساغەرى ۋەھدەت بىلە ئەيلەپ تەھارەت، ئابىدا،
قىل مۇھەببەت دەيرىدە پىرى مۇغانغە ئىقتىدا،
ئەيلەگىل باشىڭگە ئولدەم بادەپالادىن رەۋا،
ئەشرەقەت مەن ئەكسى شەمسىل - كەئسى ئەنۋارۇل - ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر دەپ جامدىن چىقتى سەدا.

يۇقىرىقى غەزەل نەۋائىينىڭ «غەرايىبۇس - سىغەر»دىكى بىرىنچى غەزىلى بولۇپ، بۇ غەزەلگە يەنە 19 - ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن موللا قۇربان ئىسمىلىك بىر لىرىك شائىرمۇ تەخمىس يازغان.

ھەمدۇلىللاھ، ئەنتە مەھمۇدا ۋە نەھنۇ ھامىدا،
ئىننە رەببىلئالەمىن لىرزائىكە رۇھى فىدا،
يا ھەببەللاھ، ئەشفەق لىي ۋە ئەرھەم سەييىدا،
ئەشرەقەت مەن ئەكسى شەمسىل- كەئسى ئەنۋارۇل-ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر دەپ جامدىن چىقتى سەدا.

يەنە كىلاسسىكلىرىمىزدىن ئەمىرىينىڭ لۇتفىي غەزىلىگە يازغان تەخمىسنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.
ئەسلىي غەزەل شەكلى:

نارەڭ يانغاقلارىڭ كەبى شامئى ئەنجۇمەندە يوق،
سەرۋى قەدىڭ مەڭىزلى سەنۇبەر چەمەندە يوق.

تىشىڭ دۇرىنى لۇتفى سىفەت قىلغاي بىرى،
بىر دۇر قىيمەتى سۆزى ياڭلىغ ئەدەندە يوق.

بۇ غەزەلگە ئەمىرى مۇنداق تەخمىس يازغان:

كۆردۇم يۇزۇڭنى تاقەت ئىلە سەبىر مەندە يوق،
گۇل غۇنچەسىدە لەبلەرىڭ ئاللىدا خەندە يوق،
سەندەڭ نىگار سىم بەدەن ھېچ قەندە يوق،
نارەڭ يانغاقلارىڭ كەبى شامئى ئەنجۇمەندە يوق،

سەرۇى قەدلىك مەگزىلى سەنۇبەر چىمەندە يوق.

گۈل ئۈزرە شەبنەم ئىجۈسىدۇر يا يۈزۈڭ تىرى،
باردۇر ئەمىر ۋەسىقىدا ئانى سۆز ئەيتۈرى،
يوقتۇر مەھەل بەھىش ئىبرۇر ئافەرىن يىرى،
تىشلىك دۇرىنى لۇتفىي سىفەت قىلغاي بىرى،
بىر دۇر قىيمەتى سۆزى ياگلىغ ئەدەندە يوق.

تۆۋەندە يەنە كىلاسسىك شائىرلاردىن فەزلىينىڭ ئەسىرىي غەزىلىگە يازغان تەخمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.
ئەسلىي غەزەل شەكلى:

سىھى سەرۇى مەزارىم ئۈزرە رەفتار ئەيلەمەيسىزمۇ،
مېنى خاكى ئەدەمدىن ئەمدى بىدار ئەيلەمەسىزمۇ.

نەزاكەت باغىدە ئەي نەۋ نەھالۇ تازە جەۋلانىم،
ئەسىرىي كۈلبەسىنى رەشىك گۈلزار ئەيلەمەيسىزمۇ.

شائىر فەزلىي بۇ غەزەلگە مۇنداق تەخمىس يازغان:

تەجەللى تۇرىدىن بىر ئەرزى دىدار ئەيلەمەيسىزمۇ،
مۇھەببەت ۋادىسى سەرگەشتەسىن يار ئەيلەمەيسىزمۇ،
مەسىھالىق ئىشىن بىر دەمدە ئىزھار ئەيلەمەيسىزمۇ،
سىھى سەرۇى مەزارىم ئۈزرە رەفتار ئەيلەمەيسىزمۇ،
مېنى خاكى ئەدەمدىن ئەمدى بىدار ئەيلەمەسىزمۇ.

زىياد ئولسۇن شۇكۇھۇ شەۋكەتىڭىز، ئەي فەلان خانىم،
قاچان بىر كېچە لۇتف ئەيلەپ بولۇرسىز ياخشى مېھمانىم،
ئىبرۇرسىز ھۇسنى ئەفلاكى ئارا چۈن ماھى تابانىم،
نەزاكەت باغىدە ئەي نەۋ نەھالۇ تازە جەۋلانىم،
ئەسىرىي كۈلبەسىنى رەشكى گۈلزار ئەيلەمەيسىزمۇ.

تەخمىس يېزىش كىلاسسىكلارغا بولغان ھۆرمەتنى، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە بولغان زوقلىنىشنى بىلدۈرىدىغان ئىلمىي ئىجادىيەت بولغاچقا، ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان شائىرلىرىمۇ كىلاسسىكلارنىڭ غەزىلىگە تەخمىس يازغان.
تۆۋەندە تۇرغۇن يىلتىزنىڭ ئەلىشىر نەۋايى غەزىلىگە يازغان تەخمىسىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ئاغرىدى تەن، قىينىلىپ جان بىر گۈزەلنىڭ ئىشقىدا،

بەندۇبەند ئەقلىممۇ، ئەركىمدىن ئەجەب بولدۇم جۇدا،
ساقىيا تەھسىنكى، مەي تۇتتۇڭ تۆكۈپ چىن سىر ئۈدا،
ئەشرەقەت مىن ئەكسى شەمسىل ـ كەئىسى ئەنۋارۇل ـ ھۇدا،
يار ئەكسىن مەيدە كۆر دەپ جامدىن چىقتى سەدا.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ھېلىھەم تەخمىس شېئىر شەكلىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، كىلاسسىكلىرىمىزدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل ئىجادىيەت ئۈسۈلىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلەر بار. بۇ جەھەتتە ئىزدىنىۋاتقان بىر قىسىم شائىرلار كىلاسسىكلىرىمىزنىڭ غەزەللىرىگە تەخمىس يېزىپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر يېقىنقى زامان ۋە بۈگۈنكى زامان ئاتاقلىق شائىرلىرىمىزنىڭ غەزەللىرىگىمۇ تەخمىس يازغان.

تۆۋەندە مىسال ئۈچۈن شائىر تۇرغۇن يىلتىزنىڭ بىرقىسىم شائىرلارنىڭ غەزەللىرىگە يازغان تەخمىسلىرىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر غەزىلىگە يېزىلغان تەخمىس:

باغقا كىرسەڭ مېۋىلەردىن تارقىلار خۇددى ئىپار،
تاغقا چىقساڭ گۈل ـ چېچەككە قۇش ـ ھاشارات دوستۇ يار،
نەگە بارساڭ ئوت چېچىپ تۇرغان قۇياش ئۈستۈڭدە بار،
ياز كۈنى كۈندۈر قىزىق، بولغاي ھاۋا ئىسسىقتا تار،
ھەركۈنى ئاخشامنى كۆپ جان خالىغاي بىئىختىيار.

نىمشېھىت غەزىلىگە يېزىلغان تەخمىس:

ئەزىز دوستۇم، بىلىمنى سۆي، بىلىمسىزلەرگە ئىش ـ كار يوق،
ۋۇجۇدۇڭنى بېزەشكە پەن ـ بىلىمدەك كاتتا زۇننار يوق،
قۇلاق سالغىن، بىلىمسىزلەر ئىچىدە چىن ۋاپادار يوق،
جاھان رەنالىرى ئىچرە بىلىمدەك بىر گۈزەل يار يوق،
بىلىمدىن ئۆزگە تۇتقان يار بولۇر ئۇ گاھىدا بار ـ يوق .

تېيىپجان ئېلىيوف غەزىلىگە يېزىلغان تەخمىس:

ئايان، سۆيگۈ تەمە قىلدىڭ، كۆزۈمدە كۆپ جۇلا قىلدىڭ،
كۆڭۈل بەردىم، سىرىم سۆيگۈمنى دەردىڭگە داۋا قىلدىڭ،
شىپا تاپتىڭ، يىراقلاشتىڭ، شۇ كۆڭلۈڭنى ئالا قىلدىڭ،
مېنى سەن بىۋاپا دەيسەن، ئۆزۈڭ قانچە ۋاپا قىلدىڭ،
ئەجەب گەپقۇ، نېمىشقا بۇ ئاھانەتنى ماڭا قىلدىڭ؟

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر غەزىلىگە يېزىلغان تەخمىس:

كىشىگە سەنمۇ ھەمكار بول، ئەگەر ھەمكار كېرەك بولسا،
بىراۋغا سەنمۇ خۇشتار بول، ئەگەر خۇشتار كېرەك بولسا،
ئېگىز تاغ باغرىنى كەزگىن، ئەگەر مۇز ـ قار كېرەك بولسا!...
كۆيۈكنى دىلغا جا ئەيلە، ئەگەر دىلدار كېرەك بولسا،

ۋاپا لەۋزىنى ۋىجدان بىل، ۋاپادار يار كېرەك بولسا.

تەخمىس يېزىش بىرخىل ئىلمىي بولغان ئىجادىيەت جەريانى بولغاچقا، ئۇ قەلەم ئىگىلىرىدىن تۆۋەندە-كى نۇقتىلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ:

بىرىنچى، تەخمىس يېزىش ئەسلىي ئاپتورنىڭ غەزىلىگە ئۇچ مىسرا قوشۇپ مۇخەممەس شەكلىگە كەل-تۈرۈلىدىغان بولغاچقا، يېزىلغان تەخمىسلەر ئەسلىي غەزەلنىڭ شەكلى بىلەن بىردەكلىكنى ھاسىل قىلىش كېرەك.

ئىككىنچى، يېزىلغان تەخمىستە، مەزمۇن ۋە پىكىر ئىزچىللىقىدا ئەسلىي غەزەل بىلەن بىر پۈتۈنلۈك ھاسىل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. غەزەللەرگە زورمۇ زور مىسرالارنى قوشۇپ ئۇنى قۇرۇق سۆز دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتىن قاتتىق ساقلىنىش لازىم.

ئۈچىنچى، شائىرلار تەخمىس يازغاندا، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا تۇ-رۇپ، ئوخشاش بىر مەزمۇن، ئوخشاش بىر تېما ئۈستىدە قەلەم تەۋرىتىدىغان بولغاچقا، ئەسلىي غەزەل بىلەن كېيىن يېزىلغان مىسرالار ئۆزئارا گىرەلىشىپ، بىردەكلىك ھاسىل قىلىشى، خۇددى بىر ئاپتور قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن ئەسەردەك تۇيغۇ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

تۆتىنچى، شائىرلار تەخمىس يېزىشتىن ئاۋۋال ئەسلىي غەزەلنىڭ قاپىيە، ۋەزىنلىرىنى ئەتراپلىق ئۆ-گىنىشى، يېزىلغان تەخمىس بىلەن ئەسلىي غەزەلنىڭ ۋەزنى ئوخشاش بولۇشى كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، تەخمىستىن ئىبارەت ئۆزگىچە كىلاسسىك شېئىرىي شەكلىگە قويۇلىدىغان تەلەپ ئىنتايىن قاتتىق بولغانلىقتىن، بۇخىل شېئىرىي شەكلىدە قەلەم تەۋرەتكەنلەر ناھايىتى ئاز بولغان. تەخ-مىس يېزىش ئادەتتىكى شېئىر ئىجادىيىتىدىن ھەم مۇخەممەستىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇرېھىم نىزارى: «نىزارى لىرىكىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 9 ـ ئاي نەشرى. مۇھەم-مەتتۇرسۇن باھاۋىدىن نەشرگە تەييارلىغان.

2. ئەلىشىر نەۋايى: «غەزەللەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى. تېيىپجان ئېلىيوف نەشرگە تەييارلىغان.

3. تۇرغۇن يىلتىز: «جانان كېلىدۇ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى.

4. موللا قۇربان: «مەسنەۋى ۋە مۇخەممەسلەر»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1988 ـ يىللىق 4 ـ سان. مۇھەممەتتۇردى مىرزە-ئەخمەت نەشرگە تەييارلىغان.

5. مەمتىمىن يۇسۇپ، مۇھەممەت ئوسمان، بارات رەجەپ قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان: «بايات (2)»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى.

(ئاپتورى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى
2009 ـ يىللىق 2 ـ سانىدىن ئوقۇغۇچىسى)

ئابلىز مۇھەممەت سايرامي

مېڭىنى ئوزۇقلاندۇرىدىغان ئاسان تەسىرلىك ئۇسۇل*

8. قاتلىملار

كۈنجۈت قاتلىمىسى

بۇغداي ئۇنىدىن بەش جىڭ، كالا سۈتى تۆت جىڭ، سېرىق ماي بىر جىڭ، سۇس قورۇلغان قارا كۈنجۈت بىر سەر. بۇلارغا تۇز، ئازراق سودا ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر يۇغۇرۇپ، قاتلىما ياسىغاندىن كېيىن، قاتلىمىنىڭ ئۈستىگە قارا كۈنجۈت سېپىلىپ ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ.

سۈت قاتلىمىسى

بۇغداي ئۇنىدىن بەش جىڭ، كالا سۈتى ئىككى كىلوگىرام، سېرىق ماي بىر جىڭ، سۇس قورۇلغان ئارپابەدىيان بىر سەر. بۇلارغا تۇز ۋە ئازراق سودا ئارىلاشتۇرۇپ قاتلىما پىشۇرۇلىدۇ.

9. تالقانلار

ئەنبىيا تالقىنى

بارلىق كېسەللىك ئىللەتلىرىنى تازىلايدۇ. تال، ئاشقازاننى ئىللىتىپ، ئىشتىهانى ئاچىدۇ. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن ساقلايدۇ، هۆل سوغۇقنى هەيدەيدۇ.

جۇڭگو باينىقى بىر جىڭ (گۈرۈچ شىرنىسىگە ئۇچ كۈن چىلاپ، يۇمشىغاندىن كېيىن بامبۇك پىچاقتا يالپاقلاپ ئوتقا قاقلاپ قۇرۇتۇپ تالقان قىلىنىدۇ)، قۇرۇتۇلغان ئارپابەدىيان تالقىنى ئىككى سەر، چۇچۇكبۇ - يا تالقىنى ئىككى سەر، قورۇلغان بۇغداي ئۇنى بىر جىڭ، قۇرۇتۇپ تالقان قىلىنغان چىلان 200 گىرام، قو - رۇلغان تۇز تۆت سەر. بۇلارنى تەكشى ئارىلاشتۇرۇپ، هەر كۈنى شېكەر بىلەن ئاچ قورساققا كاپ ئېتىلىدۇ.

ئۆرۈك تالقىنى

ئۆپكىنىڭ قۇۋۇتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، كۆكرەك پەردىسىنىڭ خىزمىتىنى نورماللاشتۇرىدۇ، يۆتەلنى داۋالايدۇ.

قورۇپ تالقان قىلىنغان تېرىق 500 گىرام، پوستى ئېلىۋېتىلگەن ئۆرۈك مېغىزى 200 گىرام، بۇغداي كېپىكى بىلەن قورۇپ يانجىلىدۇ، قورۇلغان تۇز ئۇچ سەر، تەكشى ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاچ قورساققا بىر مىسقالدىن قاينىق سۇغا سېلىپ ئىچىلىدۇ. ئازراق سېرىق ماي سالسا تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ.

پىچەككۈل تالقىنى

ماغدۇرسىزلىقنى داۋالاپ، قۇۋۇتىنى ئاشۇرىدۇ. تال، ئاشقازاننى ئىللىتىپ، ئۆپكىنى نەمخۇش قىلىدۇ.

---

* بېشى ئالدىنقى سانda.

پىچەكگۈل بىر جىلىك پىشۇرۇلىدۇ، تېرىق 500 گىرام قورۇپ تالقان قىلىنىدۇ، ئۆرۈك مېغىزى ئىككى جىلىك، ئوتتا قورۇپ پوستى ئېلىۋېتىلىپ، گۈرۈچچىلىك چوڭلۇقتا ئۇۋىتىلىدۇ. ھەر كۈنى ئىككى مىسقال ئېلىپ، ئازراق سېرىق ماي سېلىپ قايناق سۇ بىلەن ئىچىلىدۇ.

تۆت تەركىبلىك تالقان

سوغۇقتىن بولغان سانجىق، تال، ئاشقازانلىنىڭ خىزمىتى نورمالسىزلىشىشقا مەنپەئەت قىلىدۇ.

بۇغداي ئۈنى بىر جىلىك، كۈنجۈت بىر جىلىك، ئارپابەدىيان ئىككى سەر، قورۇلغان تۇز بىر سەر، بۇلار-نى تالقان قىلىپ، ھەر كۈنى قايناق سۇ بىلەن ئاچ قورساققا ئىچىلىدۇ.

يەلراۋان تالقىنى

ئىچكى ئەزالارنىڭ ئاجىزلىقى، قورساق ئاغرىقى، كۆكرەك چىڭقىلىپ بىئارام‌لىشىشنى داۋالايدۇ.

ئۆرۈك مېغىزى بىر جىلىك، پوستى ئېلىنىپ تالقانلىنىدۇ، ئارپابەدىياندىن تۆت سەر ئېلىپ قورۇلـ-دۇ، خولىنجان بىر سەر، كاكابە ئىككى سەر، ئاپېلسىن پوستى ئىككى سەر (ئاق يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلـ-دۇ)، گۈلدارچىن يېرىم جىلىك، زەرچىۋە بىر سەر، قۇستە بىر سەر، قەلەمپۇر بىر سەر، چۇچۇكبۇيا يېرىم جىلىك، تۇز يېرىم جىلىك. بۇلار تالقان قىلىنىپ ھەر كۈنى قايناق سۇغا سېلىپ ئاچ قورساققا ئىچىلىدۇ.

شورلانغان قارىئۆرۈك تالقىنى

تال، ئاشقازاندىكى ئىسسىقنى ئالىدۇ، ئىچ بەدەن ئىسسىقلىقىدىن ئالقان، تاپان قىزىش، خولېرا كېسىلىدىكى ئىچ سۇرۇش ۋە قۇسۇش، خىلىتلار توسۇلۇشتىن بولغان تولا ئۇسساش قاتارلىقلارغا داۋا بو-لىدۇ.

شورلانغان خام قارىئۆرۈك بىر جىلىك، ئاق سەندەل تۆت سەر، چۇچۇكبۇيا تۆت سەر، تۇز يېرىم جىلىك. بۇلار تالقان قىلىنىپ ھەر كۈنى بىر مىسقالدىن ئازراق زەنجىۋىل شىرنىسى قوشۇپ قايناق سۇ بىلەن ئىچىلىدۇ[18].

10. قاينىتمىلار

زىچ يوپۇرماقلىق ئاپېلسىن قاينىتمىسى

زىچ يوپۇرماقلىق ئاپېلسىن ئۇرۇقىدىن 50 دانە، پوستى ئېلىۋېتىلىپ ئۇچ جىلىك ئاق شېكەر بىلەن بىللە قاينىتىلىدۇ.

گىلاس قاينىتمىسى

گىلاستىن 50 جىلىك ئېلىپ سىقىپ شىرنىسى ئېلىنىدۇ، ئاندىن 25 جىلىك ئاق شېكەر بىلەن بىللە قاي-نىتىلىدۇ.

شاپتۇل قاينىتمىسى

چوڭ شاپتۇلدىن 100 تال ئاقلاپ، نېپىز كېسىلىپ سىقىپ شىرنىسى ئېلىنىپ، چەككىلەنگەن 20 جىلىك ھەسەل بىلەن بىللە قاينىتىلىدۇ.

تاغ ئانىرى قاينىتمىسى

تاغ ئانىرىدىن 20 كىلوگىرامنى دۆملەپ پىشۇرۇپ، ئۇرۇقىنى چىقىرىۋېتىپ قېيام قىلىغاندىن كې-يىن، 10 جىلىك چەككىلەنگەن ھەسەل بىلەن بىللە قاينىتىلىدۇ.

كۆلى بېھىسى قاينىتمىسى

10 دانە كۆلى بېھىسىنىڭ ئۇرۇقى ۋە پوستى ئېلىۋېتىلىپ، سىقىپ شىرنىسى چىقىرىلىپ سۈيى

تۇگىگۈچە قاينىتىلغاندىن كېيىن، چەككىلەنگەن ئاق شېكەردىن 10 جىك سېلىپ قايتا قاينىتىلىدۇ.

لىمان قاياناتمىسى

لىمان مېۋىسى 20 دانە، چەككىلەنگەن ئاق شېكەر 10 جىك، بىللە قاينىتىلىدۇ.

تاغ گىلاس قاياناتمىسى

تاغ گىلاسىدىن 100 دانە ئېلىپ، ئۈرۈقى ئېلىۋېتىلىپ، چەككىلەنگەن بەش جىك شېكەر بىلەن قايناتمىسى قايناتقاندىن كېيىن، باشقا تالقان دورىلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چەككىلەپ توقاچ ياساپ، ھەر كۈنى بىر تالدىن ئىستېمال قىلىنىدۇ.

رەيھان (زۈلفا) قاياناتمىسى

رەيھان (زۈلفا) يوپۇرمىقىدىن بەش جىك، قۇرۇتۇلغان كۈلى بېھىسىدىن بەش جىك، چەككىلەنگەن ئاق شېكەردىن 10 جىك ئېلىپ بىللە قاينىتىلىدۇ[19].

11. توقاچلار

كات ھىندى چاي توقىچى

خىلىت ھاسىل قىلىپ، ئۈسسۈزلۈقنى باسىدۇ، يۆتەلنى داۋالايدۇ.

كات ھىندى بىر سەر ئىككى مىسقال، چاۋشىيەن مېھرىگىياھى بىر سەر (يىلتىز تۈكچىلىرى ئېلىۋېتىلىدۇ)، ئېگىر بىر مىسقال، ھەرقايسىسى سوقۇپ تالقان قىلىنىدۇ. بەينابا (شېكەر) ئۈچ سەر، يانجىپ تەييارلىنىدۇ. كات ھىندى ئۈزۈم ھارىقىدا چەككىلىنىپ، رىشالە ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، باشقا تالقان دورىلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چەككىلەپ توقاچ ياساپ، ھەر كۈنى بىر تالدىن ئىستېمال قىلىنىدۇ.

بېخ دارچىن ـ كات ھىندى چاي توقىچى

خىلىت ھاسىل قىلىدۇ، سوغۇق يۆتەلنى توختىتىدۇ.

بېخ دارچىن تالقىنى ئىككى مىسقال، كات ھىندى بىر سەر ئىككى مىسقال، چاۋشىيەن مېھرىگىياھى بىر سەر ئىككى مىسقال (يىلتىز يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلىپ تالقان قىلىنىدۇ)، بەينابا (شېكەر) ئۈچ مىسقال ئېلىپ يانجىلىدۇ. كات ھىندى قىزىلگۈل سۈيىدە چەككىلىنىپ، رىشالە ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن باشقا دورىلار بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چەككىلەپ، ھېلىلە مېيىدا توقاچ ياساپ، ھەر كۈنى بىر تالدىن شۇمۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

جىنتىيانا توقىچى

كۆزنى روشەنلەشتۇرۇپ، مېڭىنى سەگىتىدۇ. كېكىرەكنى سىلىقلايدۇ، خىلىت ھاسىل قىلىپ، ئۈسسۈزلۈقنى باسىدۇ، يۆتەلنى توختىتىدۇ.

جىنتىيانا تالقىنى ئىككى مىسقال، چاۋشىيەن مېھرىگىياھى بىر سەر ئىككى مىسقال (يىلتىز يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلىپ تالقان قىلىنىدۇ)، بەينابا (شېكەر) بەش سەر سوقۇلىدۇ. جىغان مېۋىسىنى قايناتىپ قىيام قىلغاندىن كېيىن باشقا دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، چەككىلەپ توقاچ ياساپ، ھەر كۈنى بىر تالدىن شۇمۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

پۇراقلىق ئاپېلسىن توقىچى

كۆزنى روشەنلەشتۇرۇپ، مېڭىنى سەگىتىدۇ. يەلنى يۇرۇشتۇرۇپ، مەيدىنى بوشىتىدۇ.

قۇرۇتۇلغان يېڭى ئاپېلسىن پوستى (ئاق يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلىدۇ) بىر سەر، قۇستە بەش مىسقال، ئاق سەندەل بەش مىسقال، تۆكلۈك قاقىلە بەش مىسقال، لاچىندانە مېغىزى بەش مىسقال، كاۋابە ئۈچ

مسقال، دانكار ئۇچ مسقال (ئايرىم ئۇۋتىلىدۇ)، ئەنبەر (بورنېئول) ئىككى مسقال (ئايرىم ئۇۋتىلىدۇ)، ئىپار ئىككى مسقال (ئايرىم ئۇۋتىلىدۇ)، يۇقىرىقىلارنى تالقان قىلىپ، چۇچۇكبۇيا مەلھىمى بىلەن يۇغۇرۇپ توقاچ تەييارلاپ، ھەر كۈنى بىر تالدىن ئىستېمال قىلىنىدۇ[21].

«شپالىق تائاملار دەستۇرى» دا پايدىلىنىلغان دورا ـ دەرمەكلەر ۋە ئۇلارنىڭ شپالىق رولى ھەققىدە

قوسقوي ئۆزىنىڭ «شېپالىق تائاملار دەستۇرى» ناملىق بۇ تېببىي كىتابىدا قەدىمدىن ئۇيغۇر تېبابەتتە كۆپ ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن دورا ـ دەرمەكلەرنى ئاساس قىلغان. ئۇ پايدىلانغان دورىلار ئۇيغۇر تېبابىتى دوريگەرلىكىگە ئوخشاشلا ئۇچ مەنبەدىن كەلگەن. مەسىلەن، بىرىنچىدىن، ئۆسۈملۈك دورىلاردىن تۇرلۇك دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پۈتۈن تېنى (غولى)، يىلتىزى، گۈل ۋە چېچىكى، قوۋزىقى، يېھلىمى، سۈتى، مېۋىسى، ئۇرۇقى، مېغىزى ئايرىم ھالدا دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن.

ئىككىنچىدىن، ھايۋانى دورىلاردىن قۇندۇز قەھرى، بۇغا مۆڭگۈزى، بۇقا چۈسى، سەقەنقۇر، كىرپە، يىلان، چايان، سەدەپ، مارجان ھەمدە ئات، قوي، كالا، ئۆچكە، ئېشەك، بۆرە، ئېيىق، ئىت، تۆگە... قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشى، قېنى، شورپىسى، تېرىسى، سۆڭىكى، سۈتى، ھەتتاكى سۈيدۈكى بىلەن پوق ـ تېزەكلىرىمۇ دورا ئورنىدا پايدىلىنىلغان.

ئۈچىنچىدىن، مەدەن دورىلاردىن ئالتۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، قەلەي، تۆمۈر، مىس، گۈڭگۇرت، نۆشادۇر، ياقۇت ۋە باشقىلاردىن دورا ئورنىدا پايدىلانغان.

قوسقوي پايدىلانغان ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى مىسالغا ئالساق، ئۇ دېيارىمىزدىن چىقىدىغان نۇرغۇن دورىلارنى شپالىق تائاملارغا رېتسېپ بويىچە كىرگۈزگەن.

كۈنجۈت

كۈنجۈت دېيارىمىزدا ئۆسىدۇ، ئۇنىڭ تەبئىتى 1 ـ دەرىجىلىك ئاخىرىدا ھۆل ئىسسىق، شىلىمشىق ھۆللۈكى بار.

خۇسۇسىيىتى: تۇتاشتۇرۇش، توسالغۇلارنى ئېچىش، جىگەردە ئوبدان ھەزىم بولۇش، بەدەننى سەمرىتىش، ئاۋازنى ساز قىلىش، كۆيگەن خىلىتلارنى، سەۋدا ماددىلىرىنى ئىسلاھ قىلىش، ئۇچەيلەرنى، مەقئەتنى يۇمشىتىش، ئىسسىقتىن بولغان ئىششىقلارنى تارقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: كۈنجۈتنى شاراب بىلەن قوشۇپ چايان چاققان، يىلان چاققان كىشىگە ئىچۈرۈلسە مەنپەئەت قىلىدۇ. باراۋەر مىقداردا شېكەر، خەشخاش، يېرىم مىقداردا پوستى ئېلىنغان بادام مېغىزى، 110 بىخ ئەبىيەس قوشۇپ ھەر كۈنى 30 گىرام يېسە بەدەننى سەمرىتىدۇ، باھنى كۆچلەندۈرىدۇ، بۆرەككە ياغ پەيدا قىلىدۇ.

قاپاق

قاپاق دېيارىمىزدا ئۆسىدىغان بىر خىل دورىلىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇنىڭ تەبئىتى ھەمىسى 2 ـ دەرىجىدە ھۆل سوغۇق.

خۇسۇسىيىتى: سوۋۇتۇش، ھۆللۈك پەيدا قىلىش، توسالغۇلارنى ئېچىش، سۈيدۈك ماڭدۇرۇش، قۇرساقنى يۇمشىتىش ۋە سېرىق كېسەللىكنى يوقىتىش، ئىسسىقتىن بولغان تەپلەرنى پەسەيتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. پىشۇرۇلغىنىنىڭ غىزالىق تەرىپى ئاز، ئەمما ئوڭاي سىڭىدۇ. ئىسسىق مىجەز، سەپرا مە-

جەز كىشىلەرگە توغرا كېلىدۇ، قان پەيدا قىلىدۇ.

قاپاق يېغىنىڭ تەبىئىتى ھۆل سوغۇق. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بەدەن ۋە مېڭىنىڭ قۇرۇقلۇقىنى يوقىتىدۇ، ئۇيقۇ كەلتۈرىدۇ. مالىخۇلىيا ۋە قۇرۇقلۇقتىن بەدەنلەرنىڭ يىغىلىپ قېلىش كېسەللىكى، ئىسسىقتىن بولغان قۇلاق ئاغرىقى، ئىسسىقتىن بولغان يۆتەل ھەم تەبدىقلەرگە مەنپەئەت قىلىدۇ. قاتتىقلىقلارنى يۇمشىتىدۇ. ئىچسە، تېمىتىلسا ياكى ياغلانسا ئوخشاش مەنپەئەت قىلىدۇ[21].

قاپاق ئۇرۇقىنىڭ تەبىئىتى 2 ـ دەرىجىدە سوغۇق، 1 ـ دەرىجىدە ھۆل. ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بەدەننى سەمرىتىدۇ، كۆكرەكنىڭ قۇرۇقلۇقىنى يوقىتىدۇ. ئۆپكىدىن كېلىدىغان قاننى توسىدۇ. ئىسسىق يۆتەلگە مەنپەئەت قىلىدۇ. ئىسسىق تەپلەرنى پەسەيتىدۇ، ئۇسسۇزلۇقنى يوقىتىدۇ، ئۇچەينىڭ ۋە دوۋسۇننىڭ خەلىتىن پەيدا بولغان جاراھەتلىرىگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

چامغۇر

چامغۇر دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان ئەلا سۈپەتلىك دورىلىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، رەسمىي چامغۇرنىڭ تەبىئىتى: 2 ـ دەرىجىنىڭ ئاۋۇلىدا ئىسسىق، بىرىنچىنىڭ ئاخىرىدا ھۆل.

خۇسۇسىيىتى: ئوزۇقلۇق خۇسۇسىيىتى ئارتۇق، يۆتەلنى يوقىتىش، كۆكرەكنى، قورساقنى بوشىتىش، كۆزنى قۇۋۇەتلەش، ئىشتىهانى ئېچىش، باھنى قوزغاش، مەنىنى كۆپەيتىش، سۈيدۈكنى ھەيدەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

چامغۇر ئۇرۇقى

تەبىئىتى: ئىسسىق، زەھەرسىز، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ، بەدەننى سەمرىتىدۇ (بولۇپمۇ ئاياللارغا ياخشى مەنپەئەت قىلىدۇ).

سۈيدۈك ھەيدەش ۋە سېرىقلىق كېسىلىنى داۋالاش ئۈچۈن قاينىتىپ شىرنىسى ئىچىلىدۇ. توپلانغان خىلىتلارنى ھەيدەش ۋە تاماق ھەزىم قىلىش ئۈچۈن قاينىتىپ سۈيى بېرىلىدۇ. تالقانلاپ ئىچۈرۈلسە، ئىچ سۈرۈشنى، قورساق ئاغرىقى ۋە قورساق كۆپۈشلەرنى داۋالايدۇ. سوقۇپ ياغ بىلەن مەلھەم قىلىپ يۈزگە سۈرتسە، داغنى، قورۇقنى يوقىتىدۇ. مەلھەمنى تاڭسا، دۆنىڭ زەھەرىنى قايتۇرىدۇ. ياغ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ باشقا چاپسا، چاچنى چىڭىتىدۇ، ھەب ياساپ ياكى ئۆزىنى مۇۋاپىق تۇردە ئىچسە، بەدەننى كۈچەيتىدۇ، سەمرىتىدۇ، ھاراق بىلەن ئىچسە، دۆ چاقىقان زەھەرنى قايتۇرىدۇ، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ. ئازراق قورۇپ ياغ تارتىپ يېسە بەدەننى قۇۋۇەتلەيدۇ[22].

چامغۇر گۈلى

تەبىئىتى: مۆتىدىل، زەھەرسىز، چېچەكلىگەندە يىغىۋېلىپ، سايىدا قۇرۇتۇپ، سوقۇپ ئىشلىتىلىدۇ. ئاجىزلاپ كەتكەن سىل (تۇبېركۇلىيۇز) كېسەللەرنى داۋالايدۇ، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ، ئۇزاق ئىستېمال قىلىنسا، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ.

تۇرۇپ قەدىمدىن دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان دورىلىق ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى ئۇرۇقىنىڭ 3 ـ دەرىجىدە ئىسسىق، 2 ـ دەرىجىدە قۇرۇق. تائاملارغا ئىشلىتىدىغان بېشىنىڭ تەبىئىتى 1 ـ دەرىجىدە ئىسسىق، 2 ـ دەرىجىدە ھۆل.

خۇسۇسىيىتى مادداللارنى يۇمشىتىش ۋە تارقىتىش، كېكەرتىش، ئېغىر تاماقلارنى ھەزىم قىلىش، سۈيدۈك ماڭدۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

تۇرۇپ

تۇرۇپ ئۇرۇقى ئاشقازاننى كۈچلەندۈرىدۇ، بەلغەم بوشىتىدۇ، شۇ خۇسۇسىيەتلەر بىلەن ھەزىم قى-

لىشىنىڭ بۇزۇلۇشى، ئاشقازاننىڭ كونا كاتارى (سۇلۇق ياللۇغى)، كونا كاناي ياللۇغى، سېسىق پۇراقلىق كاناي ياللۇغى، خىلىت كۆپەيگەن، كۆكرەك چىكىلىش، كېكىرىك كەلمەسلىك، كۆڭۈل ئېلىشىش، قۇسۇشلارنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ، بەزگەككىمۇ بېرىلىدۇ.

تۇرۇپ يوپۇرمىقى قاينىتىمىسى ئىششىق قايتۇرغۇچى دورا قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ. يوپۇرمىقى قورساقنا سۇركەلسە مەيدىدە توپلىنىۋالغان تاماقنىڭ سىكىشىگە يارەم بېرىدۇ. يوپۇرمىقىنى يېسە تولغاقنى داۋالايدۇ ۋە ئالدىنى ئالىدۇ.

تۇرۇپنىڭ قاينىتىلغان سۇيى ئۇششۇكنى داۋالايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن پۇت يۇيۇلسا، پۇت تەرلەشنى ئازايتىدۇ. يېگى تۇرۇپ سالقىنلىتىپ، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىدۇ، سۇيدۇك ھەيدەيدۇ، تاماق سىكىشكە يارەم بېرىدۇ. قاينىتىپ ئىچۇرۇلسە، ئاشقازاننى كۈچەيتىدۇ، بەلغەم بوشىتىدۇ، زەھەر قايتۇرىدۇ، سۇيدۇك ھەيدەيدۇ، زىققە (دەم سىقىلىش) نى داۋالايدۇ، قان تولغاقنى توختىتىدۇ، كۆمۈر ئىسىدىن زەھەرلىنىشنى داۋالايدۇ. ئىششىق قايتۇرىدۇ[23].

كاشتان

تەمى تۇزلۇق، تەبىئىتى ئىسسىققا مايىل، زەھەرسىز. كەيپىياتنى ئوڭشايدۇ، ئۇچەي، ئاشقازاننى ساغلاملاشتۇرىدۇ. بۆرەك ئاجىزلىقنى قۇۋۇتلەيدۇ.

گىلاس

تەمى تاتلىق، تال، ئاشقازاننى تەرتىپكە سالىدۇ. چىرايىنى گۈزەللەشتۇرىدۇ. زۇكامدىن بولغان ئىسسىتما، يۆتەل ئاسارىتى قالغانلار يېمەسلىكى كېرەك.

بىستە

تەمى تاتلىق، زەھەرسىز.

تال، ئاشقازان پائالىيىتىنى رەتكە سالىدۇ. بۇ مېۋە ئۇيغۇرلار يۇرتىدىلا ئۆسىدۇ.

تاۋۇز

تەمى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز. ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ. بۇرۇقتۇرمىلىقنى يوقىتىدۇ. ھاراقتىن زەھەرلىنىشنى كېسىدۇ.

دورىلىق چىلان

تەمى چۇچۇمەل تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

يۈرەك، قورساقتىكى ئىسسىقنى ئالىدۇ. كېسەللىك ئىللەتلىرىنىڭ يىغىلىپ قېلىشىدىن بولغان سانجىقنى داۋالايدۇ، خاپىغاننى يوقىتىدۇ.

تاشئالما

تەمى چۇچۇمەل تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز. تولغاققا شىپا بولىدۇ.

بادام مېغىزى

تەمى تاتلىق، زەھەرسىز. يۆتەلنى توختىتىپ، يەلنى يۈرۈشتۇرىدۇ. يۈرەك، قورساقتىكى سىقىلىشنى تارقىتىدۇ. بۇ مېۋە ئۇيغۇرلار يۇرتىدا ئۆسىدۇ[24].

چىلان

چىلان دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان مۇھىم دورىلىق مېۋە بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى قويۇق خىلىتلارنى پىشۇرۇش، سۇيۇق خىلىتلارنى سۇرۇش، كۆكرەك ۋە گالنى سېلىقلايدۇ، ئاۋازنىڭ ئىسسىقتىن پۈتۈپ قېلىشى ھەم غاراڭ ـ غۇرۇڭلارنى تۈزىتىش، قاننىڭ سۈزۈش، قاننىڭ تېزلىكىنى پەسەيتىش خۇسۇسىيـ-

تىنگە ئىگە.

ئىشلىتىلىشى: ئۆپكىنىڭ، گالىنىڭ يىرىكلىكىگە، يۆتەلگە، ھاسىراشقا، ئاۋازنىڭ پۈتۈپ قېلىشىغا ھۆللىنى (يېڭىسىنى) ئىشلىتىمىز. جىگەر، مەقئەتنىڭ كېسەللىرىگە، قان بۇزۇلغانغا، ئۇچەي جاراھەتلىرىگە بېرىلىدۇ. ئۇرۇقىنى يۇمشاق سوقۇپ، سوۋۇتۇلغان قايناق سۇ بىلەن ئېلەشتۇرۇپ بېرىلسە، ئىچ سۇرۇشنى توختىتىدۇ. ئۆزى كاسىنا ئەرەقى، سىركەنجۈبىل بىلەن قاينىتىپ بېرىلسە، يەل تاشقانغا، تېرىدە پەيدا بولىدىغان ھەرخىل مۇدۇرلارغا، سەپرانى پەسلىتىشكە پايدا قىلىدۇ.

ئۆرۈك

ئۆرۈك دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان دورىلىق مېۋىلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى 2 ـ دەرىجىدە ھۆل سوغۇق.

خۇسۇسىيىتى: توسالغۇلارنى ئېچىش، بەدەندىكى قاتتىقلارنى يۇمشىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: ئوبدان پىشقان، تاتلىق ئۆرۈكنى مۇڭاپىق ھالدا يېسە، تەبىئەتنى (ئىچنى) يۇمشىتىدۇ. قۇرۇقىنىڭ قاينىتىلغان سۈيىنى مۇڭاپىق ھالدا ئىچسە سەپرانى سۈرىدۇ، تەبئىتىنى يۇمشىتىدۇ. ئۇسسۇزلۇقنى، قاننى، سەپرانى پەسەيتىدۇ. بۇ جەھەتتە ئاچچىق ـ چۇچۇكنىڭ تەسىرى تېخىمۇ ياخشى. ئۆرۈكنىڭ يېڭى پىشقان ھۆللىنى سەپرا خاراكتېرلىك قىزىق تەپ كېسەلگە يېگۈزۈلۈپ، ئۇستىدىن قايناق سۇ، بىرئاز ھەسەل ئىچۈرۈپ قۇستۇرسا، ئاشقازان زەھەرلىك بۇزۇق خىلىتلاردىن تازىلىنىپ تەپنى يوقىتىدۇ[25].

شاپتۇل

شاپتۇل دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان دورىلىق مېۋىلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى 2 ـ دەرىجىدە ھۆل سوغۇق.

خۇسۇسىيىتى: تەبىئەتنى يۇمشىتىش، ئىسسىق، قۇرۇق تەپلەرنى، تەشنالىقنى، قاننىڭ، سەپرانىڭ قاينىشىنى پەسەيتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىش ئورنى: مېڭىسى، مىجەزى قۇرۇق كىشىلەرگە مۇڭاپىق ھالدا بېرىلسە، مېڭىنى سوۋۇتىدۇ، مىجەزنى ھۆللەشتۇرىدۇ. سەپرا ۋە قان خاراكتېرلىك تەپلەرنى پەسەيتىدۇ، ئېغىز سېسىقلىقىنى يوقىتىدۇ. مىجەزى ئىسسىق كىشىلەرنىڭ باھ قۇۋۋىتىگە ياردەم بېرىدۇ. ئەگەر بۇنىڭ ئوبدان پىشقىنىنى سقىپ سۈيىنى ئېلىپ بىر كېچە قويۇلسا، دۇغى تېگىگە ئولتۇرىدۇ. ئاندىن ئەتىگەنده 200 گرامنى شېكەر ياكى تەرەنجىبىن، شەرخىستەر بىلەن ئىچسە، سەپرانى ھەيدەيدۇ، كۆيگەن تېز خىلىتلارنى يوق قىلىدۇ.

ئانار

ئانار دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان دورىلىق مېۋىلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى ھۆل سوغۇق، ئاۋۋالقى دەرىجىدە ھۆل، 2 ـ دەرىجىدە سوغۇق.

خۇسۇسىيىتى: ئوزۇق بولۇش، قاننى كۆپەيتىش، ئورگانىزمنى قۇۋۋەتلەش، باھنى قۇۋۋەتلەش، ئىچ توختىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

ئىشلىتىلىشى: جىگەر كېسەللىرىگە، ئىستىسقا، زىققە كېسەللىرىگە، يۇرەك، تال كېسەللىرىگە، ئىسسىقتىن بولغان يۆتەلگە، ئورۇق كىشىلەرگە بېرىلىدۇ.

ئارپابەدىيان

ئارپابەدىيان دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان مۇھىم بىر خىل دورا بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى 3 ـ دەرىجىنىڭ

ئاۋۇلىدا ئىسسىق، ئاۋۇالقى دەرىجىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇق، يوپۇرماق، شاخلىرى ئۇرۇقىدىن تۆۋەنرەك، يىلتىزى هەممىسىدىن كۇچلۇك ئىسسىقراق بولىدۇ.

خۇسۇسىيىتى: سۇيىدۇك ماكىدۇرۇش، هەيز ماكىدۇرۇش، سۇت كۆپەيتىش، ئاشقازانىنى قۇۋۇەتلەش، كۆزنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇ يەنە بەزىدە سوغۇقلۇقنى هەيدەيدۇ، سائەجىقنى داۋالايدۇ، تال هەم ئاشقازاننى ياخشىلايدۇ. قۇسۇشنى توختىتىشقا، قورساق كۆپۈشنى يوقىتىشقا، سوغۇقتىن بولغان سانجىق، قورساق ئاغرىقلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ. شۇنىڭدەك بېلىق گۆشىنىڭ زەھىرىنى قايتۇرىدۇ[26].

جىنتىيانا

جىنتىيانا بىر خىل ئۆسۈملۈك يىلتىزى بولۇپ، ئىسسىق بەلباغ رايونلىرىدىن كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ تەبىئىتى 3 ـ دەرىجىنىڭ ئاۋۇلىدا قۇرۇق ئىسسىق.

خۇسۇسىيىتى: ئىچ توختىتىش، ماددىلارنى يۇمشىتىش، بەدەننى پارقىرىتىش، ئىششىق يەللەرنى تارقىتىش، توسالغۇلارنى ئېچىش، سوغۇقتىن بولغان ئاغرىقلارنى پەسەيتىش.

يۇرەكنى زەھەرلەرنىڭ تەسىرىدىن ساقلاش، سۇيدۇك ماكىدۇرۇش، تۇغۇتنى تېزلىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. ئۇ يەنە بەزىدە ئاشقازاننى كۇچەيتكۇچى دورا قىلىپ، تاماق هەزىم قىلىشى بۇزۇلغانلارغا بېرىلىدۇ. قىزىتما قايتۇرغۇچى دورا قىلىپ ئاشقازان يالليۇغى، ئۆت يولى يالليۇغى، سېرىقلىق كېسىلى، قاپاق (كۆز) نىڭ ئىچكى پەردىلىرىنىڭ يالليۇغلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ هەمدە ئىشتىها ئاچقۇچى ۋە بەدەن چىڭىتقۇچى ئاچچىق ـ چۇچۇك دورىلار قاتارىدا ئىشلىتىلىدۇ.

كات

كات هىندى قەدىمدىن ئۇيغۇر تېۋىپلار هىندىستاندىن كىرگۈزۈپ ئىشلىتىدىغان بىر خىل دەرەخ يېلىمى ياكى سۇتى بولۇپ، ئۇ قەۋزىيەت، رۇتۇبەتلەرنى (هۆللۈكلەرنى) قۇرۇتۇش ۋە توختىتىش خۇسۇسىيەتلىرىدىن تاشقىرى، قىزىتما پەسەيتىش، بەلغەم بوشىتىش، قان توختىتىش، يارىلارنى قۇرۇتۇپ قورۇش، گۆش ئۇندۇرۇش، ئاغرىق توختىتىش تەسىرىگە ئىگە. قان توختىتىشقا ۋە ئاغرىق پەسەيتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. قان تولغاق، سۇيدۇك يوللىرىنىڭ كېسەللىكلىرى داۋالىنىدۇ. سىرتقا ئىشلىتىلىپ تېرىدىكى تەمرەتكىنى، ئېغىز ئىچىدىكى جاراھەتلەرنى، بوۋاسىر ۋە باشقىلارنى داۋالىغىلى بولىدۇ.

كات هىندىدىن سۇنۇن تەييارلاپ چىشنىڭ تۇۋۈلىرىگە سۇركىسە چىشنى چىڭىتىدۇ، چىشنىڭ تۇۋۈدىن كېلىدىغان هۆللۈكلەرنى قۇرۇتىدۇ. ئېغىز ئىچىگە چىققان مونەكچىلەرنى يوقىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئېغىزنى چايقىسا ياكى غار ـ غار قىلسا هەم شۇ تەسىرنى بېرىدۇ. ئېزىپ ئىسسىقتىن بولغان جاراھەتلەرگە سېپىلسا ياكى خېمىر قىلىپ چېپىلسا مەنپەئەت قىلىدۇ. قاينىتىپ ئىچسە، قورساقتىكى قۇرتلارنى ئۆلتۈرىدۇ. سېرىق كېسەل، ماخاۋ، قاننىڭ بۇزۇقلۇقى، مەنىي تۇتالماسلىق، تولا ئېھتىلام بولۇش كېسەللىكى ۋە ئۇچەيلەردىكى يىرىڭلىق جاراھەتلەر، سۇيدۇك يوللىرىدىكى جاراھەتلەر، سۇيدۇكنىڭ كۆپ يۇپ كېلىشى ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. ئاقكېسەل، قىزىق تەپلەر ۋە تېرىگە چىققان مودۇر، دانىخورەكلەر ئۇچۇن مەنپەئەت قىلىدۇ. بۇنى ئىچىشكە ۋە چېپىشقا بولىدۇ[27].

كەندىر

كەندىر دىيارىمىزدا كۆپ ئەسرلەردىن بېرى ئۆستۇرۇلگەن هەم دورىلىققا ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن ئۆسۈملۈك بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تېبابىتىدە قاينىتىپ ئىچۇرۇلسە بىهوش ۋە مەست قىلىدۇ، ئاغرىق پەسەيتىدۇ، نېرۋىنى تىنچلاندۇرىدۇ دەپ قارىلىدۇ. كۆپىنچە، قوزغىلىشچان سارائىلارغا، نېرۋىسىدىن ئاداشقان كىشىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرۇقىنى ئىچىش ئۇسۇلى ئاساسەن ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ئۇرۇقىنى ئۇۋۇلاپ ئۇنىنى ئىچىش، يەنە بىرى ئۇرۇقىنى ئۇۋۇلاپ ئۇنىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش.

قانلارغا ۋە تۆتقاقلىق، يۆتەللەرگە، زىققە، نېرۋا ئاغرىشلارغا بېرىلىدۇ.

ئۇرۇقنى سوقۇپ خالتىغا ئېلىپ ئۈستىگە سوۋۇتۇلغان قاينىق سۇ قۇيۇپ ئەزسە، سۈتتەك ئاق شىرنىسى چىقىدۇ. بۇنىڭدىن 30 مىللىلىتىرنى مائۇل - ئەسەل (سۇ بىلەن ھەسەلنىڭ قاينىتىلمىسى) بىلەن ئىچۈرسە، بەدەندىكى بەلغەمنى چىقىرىدۇ. شىرنىسىنى ئۇن، بادام يېغى، سۇ، شېكەر قوشۇپ قايناتىپ ھەر بىرە (ئاتىلىغا ئوخشاش يۇمشاق تاماق)، پالۇدە (ھالۋىغا ئوخشاش تاماق) قىلىپ، مەزولىن (كېسەلدىن يېگى قوپقان) كىشىلەرگە، سوغۇق مىزاجلارغا بەرسە سەمرىتىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قوسقوي ئۆز ئەسىرىدە نەچچە يۈز خىلدىن ئارتۇق ئۆسۈملۈك دورىلاردىن ناھايىتى ئۇنۇملۈك پايدىلانغان.

قوسقوي يەنە ھايۋانى دورىلاردىن دىيارىمىزدا ۋە ئىچكىرىدە ياشايدىغان نۇرغۇن ھايۋانلارنىڭ گۆشى، قېنى، تېرىسى، سۆڭىكى ھەمدە ئىچكى ئەزالىرىنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپالىق رولىدىن تولۇق پايدىلانغان. مەسىلەن، قوي دىيارىمىزدا زور تۇركۈمدە بېقىلىدىغان ھايۋان بولۇپ، گۆشى ۋە شورپىسى تەبىئىتى قۇرۇق، زور دەرىجىدە ئىسسىق، زەھەرسىز، بەدەننى سەمرىتىدۇ، تەبىئىي ھارارەتنى كۈچەيتىدۇ، ئاجىزلىقلارنى داۋالايدۇ. باشتىكى يەلدىن بولغان ئاجىزلىقلارنى، كۆپ تەرلەشنى يوقىتىدۇ. باھنى كۈچەيتىدۇ، مەنىنى كۆپەيتىدۇ، يۇرەكنى تىنچلاندۇرىدۇ، تۇغۇتتىن كېيىنكى بەدەن ئاجىزلىققا، كېسەلدىن كېيىنكى ماغدۇرسىزلىقلارغا ئەڭ ئەلا دورا ھېسابلىنىدۇ. قوينىڭ يۇرىكى، جىگىرى، ئۆپكىسى، قېنى، ھەمراھى، يېغى، يىلىكى، ئۆتى، مېڭىسى، سۈتى قاتارلىقلار باشقا نۇرغۇن كېسەللەرگە دورا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

كالا گۆشى

كالىنىڭ گۆشى، تېرىسى، يىلىكى، قېنى، سۆڭىكى ۋە ئىچكى ئەزالىرى دورىلىقتا ئىشلىتىلىپ قالماي، كالا سۈتى ئەڭ ئەلا دورا ھېسابلىنىدۇ.

كالا سۈتى

كالا سۈتىنىڭ تەبىئىتى مۆتىدىل، ئازراق سوغۇق، زەھەرسىز.

ئوزۇقلاندۇرۇش، ئۈسسۈزلۇقنى قاندۇرۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. ئاجىزلاپ كەتكەن، ئوزۇقلىنىشى بۇزۇلغان، قىزىتمىلىق كېسەللەر بىلەن ئاغرىغانلارغا سامساق بىلەن قاينىتىپ ئىچۈرۈلىدۇ. زەنجۈل، پىياز قوشۇپ قاينىتىپ ئىچۈرۈلسە، بالىلارنىڭ سۈتنى قۇسۇشلىرىنى داۋالايدۇ، ئاجىزلىقنى تۈگىتىدۇ. سۈت يۇرەككە، ئۆپكىگە پايدا قىلىدۇ. قىزىتما زەھەرلىرىنى يېشىلدۇرىدۇ، تېرىنى سىلىقلاشتۇرىدۇ. چوڭ ئۇچەينى نەملەندۇرۇپ، ئىچنى بوشىتىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كالا سۈتى ئىچنى يۇمشىتىش، بەدەننى پارقىرىتىش ۋە بەدەنگە مول ئوزۇق بولۇش خۇسۇسىيىتىگىمۇ ئىگە، دەپ قارىلىدۇ.

ئات گۆشى

ئات گۆشى 2 - دەرىجىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇق ئىسسىق بولۇپ، ئۇ غەيرەتلىك قىلىش، يۇرەك كېسەللىكلىرىنى يوقىتىش، سوغۇق مىزاج كىشىلەر ئۈچۈن باھنى قۇۋۋەتلەش، مۇپاسىل، لەقۋا، ئەزا تىترەش قاتارلىق كېسەللىكلەرنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاندىن باشقا، سوغۇقتىن بولغان ئىشقلارنى يوقىتىش، پەينى چىكىتىش، بەل - تىزنى ماغدۇرلاندۇرۇش، بەدەننى كۈچەيتىش، ئەرلىكنى كۈچەيتىش رولىغىمۇ ئىگە، دەپ قارىلىدۇ.

بۇغا گۆشى

بۇغا گۆشى قۇرۇق ئىسسىق تەبىئەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى باھنى قۇۋۋەتلەش، ئىچ ئۆتكۈ-

نى توختىتىش، ھەرخىل ئەزالاردىن كەلگەن قاننى توختىتىش، پەيلەرنى قوۋۇقلاش، ئاغرىق توختىتىش، زەھەر قايتۇروش، ئاشقازاننى قوۋۇقلاش، تاماق سىڭدۈرۈش خۇسۇسىيىتى بار.

بۇغا مۇڭگۈزىنى بەدەننى قوۋۇقلىگۈچى دورا سۈپىتىدە بەدىنى ئاجىزلارغا، نېرۋىسى ئاجىزلارغا، يەرنىڭلىق جاراھەتلىرى بارلارغا ئىشلىتىلىدۇ. جىنسىي بەزلەرنى كۈچەيتىش ئۈچۈن نېرۋىسى ئاجىزلىغان، مەنىي ئېقىپ تۇرىدىغان، ئەرلىك قابىلىيىتى تۆۋەنلەشكەنلەرگە بېرىلىدۇ. پانتوكرىن ئوكۇل قىلىنسا، روھىي بىسەرەمجانلىق، يۈرەك چارچاش، يېرىڭلىق جاراھەتلەرنى تېزلىكتە داۋالىغىلى بولىدۇ.

ئېيىق

ئېيىق ئۇيغۇر تېبابىتىدە مۇھىم ھايۋانى دورا بولۇپ، ئۇنىڭ تەبىئىتى 1 ـ ھۆل ئىسسىق، لېكىن ھۆللۈك تەرىپى كۆپرەك. گۆشى شىلىمشىق كېلىدۇ.

خۇسۇسىيىتى: توسالغۇلارنى ئېچىش، كونا چوڭ بوغۇملار ئاغرىقىنى پەسەيتىش، قېتىپ قالغان پەيلەرنى يۇمشىتىش، بەدەننى سەمرىتىش، باھنى قوۋۇقلاش، سوغۇق يەلنى ھەيدەش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە.

2. ئېيىق يېغى: تەبىئىتى قۇرۇق، ئازراق سوغۇق، زەھەرسىز.

پەي تارتىشىپ قېلىش، قورساقتا مونەك ھاسىل بولۇش، سوغۇقتىن ھاسىل بولغان ئورۇقلاش، باش ئاغرىقى، چاچ چۈشۈش، يۈزگە داغ چۈشۈش ھادىسىلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزاق ئىستېمال قىلسا غەيرەتلىك قىلىدۇ، بەدەننى چىڭىتىپ، ئۆمۈرنى ئۇزارتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. كۆپ يېسە قۇستۇرىدۇ. سىرتتىن مايلىسا، چاچنى ئۆستۈرىدۇ، قارايتىدۇ، يۈزنى پارقىرىتىدۇ، ھاراق بىلەن ئىچۈرۈلسە، باھنى قوۋۇقلەيدۇ.

3. ئېيىق ئۆتى: تەبىئىتى سوغۇق.

تەركىبى گلىكو ـ ئۈرزودېزوكسىخولىك ئاتسىد، تاۋرىن ۋە باشقا ماددىلارنى تۇتىدۇ. ھارارەتنى پەسەيتىش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش، ھاشارات ئۆلتۈرۈش خۇسۇسىيىتى بار. قىزارغان، گۆش ئۈنگەن كۆز كېسەللىكىنى، سېرىقكېسەل، ئىسسىقتىن بولغان تۇتقاقلىق كېسەل، بالىلارنىڭ تۇتقاقلىق ئاغرىقىنى، يامان جاراھەت ۋە كودۇمبا جاراھەتلەرنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ[29].

4. ئېيىق سۆڭىكى: قاينىتىپ سۈيىدە ۋاننا قىلىپ بوغۇم ئاغرىقلىرىنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ.

5. ئېيىق ئالقىنى: ھاراق، سىركە، سۇ بىلەن قاينىتىپ، بوغۇم ئاغرىقلىرىنى داۋالاشقا، ماغدۇرلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

6. ئېيىق قېنى: بالىلارنىڭ دۆلىنىپ كېتىشىگە مەنپەئەت قىلىدۇ.

ئۆي كەپتىرى

گۆشى تۇزلۇق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

مەنىنى كۆپەيتىدۇ، قوۋۇقتنى تولۇقلايدۇ. ھەرخىل دورىلارنىڭ زەھىرىنى قايتۇرىدۇ.

تۇرۇلغا

گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

ئىچكى ئەزالارنى تىنچلاندۇرىدۇ، بەدەننى قوۋۇقتلەپ، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ. غەلۋىرەك ئىششىقنى ساقايتىدۇ، يېرىڭلىق قاننى ھەيدەيدۇ.

دوغداق

گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

بەدەننى قۇۋۇەتلەيدۇ. گۆشى قاتتىق بولسىمۇ، تەمى ئېسىل.

ئاق قۇ

ئاق قۇنىڭ گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى ئىسسىق، زەھەرسىز.

تال، ئاشقازانىنى قۇۋۇەتلەيدۇ، ئاق قۇنىڭ ئۈچ ـ تۆت خىلى بار. ئالتۇن باشلىق ئاق قۇ ئەڭ ئېسىلى. ئۇنىڭدىن قالسا كىچىك ئالتۇن باشلىق ئاق قۇ، ئۇلاردىن باشقا، گۈللۈك ئاق قۇ دېگەن تۈرلىرى بار. يەنە بىر خىل ئاق قۇ سايرىيالمايدۇ، ئۇچقاندا قانات ـ پەيلىرىدىن چىققان ئاۋاز كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. گۆشىنىڭ پۇرىقى بار، ھەممىسى ئالتۇن باشلىق ئاق قۇغا يەتمەيدۇ.

زاغچە (ئالا قاغا)

گۆشى تۇزلۇق، چۈچۈمەل، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

زىيادە ئورۇقلۇقنى داۋالايدۇ. يۆتەل، ئۇستىخان قىزىشنى توختىتىدۇ، ماغدۇرسىزلارغا ياقىدۇ.

بۆدۈنە

گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى ئىسسىقا مايىل، مۆتىدىل، زەھەرسىز.

ئىچكى ئەزالارنى قۇۋۇەتلەندۈرىدۇ، پەي، سۆڭەكنى چىڭىتىدۇ. سوغۇق ـ ئىسسىقا چىداشلىق قىلىدۇ. يىغىلغان ئىسسىقنى تارقىتىدۇ. سېرىق ماي بىلەن قورۇپ يېسە، بۆرەك، دوۋسۇنغا مەنپەئەت قىلىدۇ. تۆت ئايلىق بولمىغان بۆدۈنىنىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولمايدۇ[30].

قۇشقاچ

گۆشى تاتلىق، زەھەرسىز.

تەبىئىتى ئىسسىق، باھنى قۇۋۇەتلەپ پەرزەنتلىك قىلىدۇ، قىش پەسلىدىكىسى ياخشى.

ياۋا غاز

گۆشىنىڭ تەمى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

زۇكامدىن بولغان مۇسكۇللار كىرىشىپ ئاغرىشنى، يارتا پالەچنى داۋالايدۇ. پەي، سۆڭەكنى چىڭىتىدۇ، ھارغىنلىقنى ئۆتىشايدۇ. ياۋا غازنىڭ ئۇستىخىنىنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى گۈرۈچ سۈيى بىلەن ئىرىلاشتۇرۇپ، باشنى يۇسا چاچ ئۆسىدۇ.

ياۋا غاز مەلھىمى گاسلىقنى ساقايتىدۇ، چاچنى ئۆستۈرىدۇ.

ياۋا غاز مېيى ماغدۇرسىزلىقنى قۇۋۇەتلەيدۇ، سەمرىتىدۇ، ئاقارتىدۇ.

ياۋا قوڭغارچا (مولۇن)

گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

چاشقان يارىسى، يامان يارىلارنى ساقايتىدۇ، باش سۆڭكى ئەڭ ياخشى.

ئاغمىخان

گۆشى تاتلىق، تەبىئىتى مۆتىدىل، زەھەرسىز.

گۆشىنى جىق يېسە، يارا چىقىدۇ.

مايمۇن

گۆشى چۈچۈمەل، زەھەرسىز.

شامالداش، چارچاشلارغا شىپا بولىدۇ. ھاراق ئېچىتسا ياخشى بولىدۇ[31].

قوسقوي ھايۋانى دورىلاردىن يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندىن باشقا، يەنە جەرەن، ئۆچكە، قوچقار، ياۋا ئات، پىل، تۆگە، ياۋا تۆگە، ئېشەك، ياۋا ئېشەك، قانداغاي، بۆكەن (ئاققۇيرۇق)، ئىت، چوشقا، ياۋا چوش-

قا، دەريا دېلفىنى، قاما (سۆسەر)، يولۇاس، يىلپىز، ئىلىك، تىتىجاك بۇغىسى، ئىپار بۇغا، تۆلكە، كەر-كىدان، بۆرە، توشقان، سۇغۇر، بورسۇق، ياۋا قوڭغارچا (مولۇن)، ئاغمىخان، مايمۇن قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي بايان قىلىغان ھەمدە ئۇ ھايۋانلارنىڭ گۆشلىرى، قېنى، تېرىسى، سۆڭىكى، ئىچكى ئەزالىرىنىڭ ساقلىق ساقلاش، كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىشتىكى خۇسۇسىيەت، روللىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن.

دورىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ئۇچار قاناتلاردىن ئاق قۇ، غاز، ياۋا غاز، لەيلەك قۇش، يېكەن توخۇسى، توخۇ، قىرغاۋۇل، تاغ توخۇسى، ئۆردەك، سوقسۇر، سۆسۇن سوقسۇر، تاغ كەپتىرى، ئۆي كەپتىرى، تۇ-رۇلغا، دوغداق، زاغچە (ئالا قاغا)، بۆدۈنە، قۇشقاچ، سىبىرىيە قۇشقىچى قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇ-سىيىتى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى، تەسىرى، ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنى ناھايىتى مۇپەسسەل تونۇشتۇرغان.

دورىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان بېلىقلاردىن سازاڭبېلىق، تاپانبېلىق، قارا لېش بېلىقى، ئاق بېلىق، سېرىق گوربېل بېلىقى، كۆك بېلىق، ئامۇرسۇم بېلىقى، قاسراقسىز كۈمۇش رەڭ بېلىق، يىلانبېلىق، سەدەپ بېلىقى، فۇگۇ بېلىقى، سېرىق كرۇئاكېرىس بېلىقى، كالوگا بېلىقى، جۇڭخۇا ئۇستېر بېلىقى، دېڭىز چوڭ تاشپاقىسى، قىسقۇچپاقا، راك، ماكتىرا قۇلۇلىسى، كىرپىسىمان قۇلۇلە، سەدەپ قۇلۇلىسى، ئوكۇن بېلىقى قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپا بولىدىغان كېسەللىكلىرى، تەسىرى، ئىس-تېمال قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنىمۇ ناھايىتى مۇپەسسەل تونۇشتۇرغان.

قوسقوي تېبابەتتە دورىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان مېۋە ـ چۈمىلەردىن شاپتۇل، نەشپۈت، ھالۋىدىت، بېھى، قارىئۆرۈك، ئالۇچا، ئالما، نەي (ئالمىنىڭ بىر تۈرى)، ئانار، قۇمئالما، ئۆرۈك، تاتلىق ئاپېلسىن، ماندارىن، ئاپېلسىن، كاشتان، چىلان، گىلاس، ئۇزۇم، ياڭاق، قارىغاي ئۇرۇقى، نېلۇپەر، سۇ لەيلىسى، سۇ ياڭىقى، لويلا (لىجى)، لونگان، كۇمۇشئۆرۈك، زەيتۇن، قوي بۆلدۇرگىنى، ئورمان ياڭىقى، تورىيى ئۇرۇ-قى، قوغۇن، قۇمشېكەر، تاۋۇز، چىلان، سوقا چىلان، تاشئالما، لىمان دەرىخى مېۋىسى، ئالۇچا مېۋىسى، ئاق ئالما، بادام مېغىزى، پىستە قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى، تەسىرى ۋە ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان.

قوسقوي تېبابەتتە دورىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان كۆكتاتلاردىن گۈلخەيرى، چامغۇر، ئاشكۆكى، قىچا، پىياز، غولپىياز، سامساق، كۇدە، كاۋا، تەكىيە كاۋا، شېكەر كاۋىسى، تەرخەمەك، تۇرۇپ، سەۋزە، ياۋا بوز تىكەن، تەرخەمەك كاۋا، سەي كاۋىسى، قاپاق، ئېشەكمەدىكى (موگۇ)، كىچىك موگۇ، ساڭراۋ قۇلاق (مور) ياكى ياغاچ زەمبۇرۇغى، بامبۇك نوتىسى، يېكەن نوتىسى، نېلۇپەر غولى، پىچەككۈل (تاغنىڭ تاتلىق بە-رەڭگىسى)، تارۇ، ئوسۇڭ، يېسسۇېلەك، ئەركەك ئەمەن (قامغاق)، پېدىگەن، قىزىلبۇغداش (قىزىل بە-جەش)، فەردەك، پالەك، كۆكتات قىزىلچىسى، پۇراقلىق كۆكتات، سۇ قامچىئوتى ئۇرۇقى (سۇ مۇچى)، سېمىز ئوت، تاتلىق ئېشەكمەدىكى، باش پىياز، ماننا ئۇرۇقى (سۇ رەيھىنى)، قارىياغاچ ئۇرۇقى، ساچمو (چامغۇر)، قىزىلچا، قىزىل گۈلسامساق يىلتىزى، دېڭىز سېيى، سارچى (پاپۇرۇتىنىك)، ياۋا ئاشپۇرچاق، چار ئوت (ئېتىز تىكىنى)، تىزناپ (سۇ سەۋزىسى) قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى، تەسىرى ۋە ئۇنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرغان.

قوسقوي غىزايى تائاملارغا ئىشلىتىلىدىغان ۋە تەم تەڭشەيدىغان دورىلىق خۇرۇچلاردىن قارىمۇچ، كاۋاۋىچىن، خولىنجان، ئارپابەدىيان، قاراكۆز بەدىيان، ئاپېلسىن پوستى، قاقىلە، دارچىن، زەرچۆە، پىلپىل، تۆكلۈك قاقىلە، ھىندىستان پىلپىلى، چۈچۈكبۇيا، ئاشكۆكى ئۇرۇقى، قۇرۇق زەنجىۋىل، خام

زەنجۈبىل، شازاندىر، شۇمشا، قىزىل زەمبۇرۇغ، قارا كۈنجۈت، مەستەكى، زەپەر، ھىلىلەي يېلىمى، ھىلىلەي يېلتىزى، ئازدان، شاتارى، ئۇزۇن پۇپۇكلۇك يېكەن قاتارلىق دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپالىق رولى، شىپا بولىدىغان كېسەللەر، تەسىرى ۋە ئۇلارنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلىنى تېبابەتچىلىك قائىدىسى بويىچە تونۇشتۇرغان.

قوسقوي تېبابەتتە پايدىلىنىدىغان شىپالىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە زىرائەتلەردىن قىسقا غوللۇق شال (گۈرۈچ)، شال، تېرىق، يېشىل سۆك، ئاق سۆلە، سېرىق سۆك، تېرىقسىمان گۈرۈچ، قىزىل تېرىق، داندان تېرىق، خېشى گۈرۈچى، يېشىل ماش، ئاق پۇرچاق، كاللا ماش، قىزىل پۇرچاق، نوقۇت، قىزىل ماش، كۆك پۇرچاق، يېسسى پۇرچاق، بۇغداي، ئارپا، قارا بۇغداي، ئاق كۈنجۈت، زىغىر، قەنتلەر، ھەسەل، ئېچىتقۇ، سىركە ـ ئاچچىقسۇ، قىيام، ئېچىتىلغان پۇرچاق، تۇز قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپالىق رولى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى، ئۇلارنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ئۆيغۇر تېبابەتچىلىكى قائىدىسى بويىچە تونۇشتۇرغان.

تېبابەتتە پايدىلىنىدىغان ھاراق ـ شارابلاردىن يولۇاس سۆكىكى ھارىقى، ئالقات ھارىقى، ئەگىرسۇناي ھارىقى، قارىغاي يېلىمى ھارىقى، پالما مەرزى ھارىقى، قارىغاي يىلتىزى ھارىقى، قوي قوزىسى ھارىقى، ۋۇجىياچى ھارىقى، قايماق ھارىقى، بۇغا مۇڭگۈزى ھارىقى، تېيولىن ھارىقى، تېرىق ھارىقى، ئۇزۇم ھارىقى، ئاراق، سۇرما ھارىقى، بۇغداي ھارىقى، قوشاق ھارىقى، گۈرۈچ ھارىقى قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، شىپالىق رولى، تەسىرى، شىپا بولىدىغان كېسەللىرى ۋە ھاراقلارنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى تېبابەتچىلىك نۇقتىسىدىن تۇرۇپ بايان قىلغان.

«شىپالىق تائاملار دەستۇرى» ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، يەنى قوسقوي «شىپالىق تائاملار دەستۇرى» دا بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، يېمەك ـ ئىچمەك (ئوزۇقلۇق) ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ۋە كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىش ھازىرقى زامان تېبابەتچىلىكى بارلىققا كېلىشتىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئەمەلىيەت ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن بىر خىل مىللىي داۋالاش شەكلى بولۇپ كەلگەنىدى.

مەلۇمكى، خىمىيەۋى تەركىبلىك دورىلار كەشىپ قىلىنىشتىن بۇرۇن يېمەك ـ ئىچمەك تەركىبىگە كىرىدىغان ئوزۇقلۇق ماتېرىياللارنى دورا ئورنىدا ئىشلىتىپ كېسەل داۋالاش مىللىي تېبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشىگە تۇپ ئاساس بولغانىدى. بولۇپمۇ 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش تەلىماتلار سىستېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوزۇقلۇقنىڭ شىپالىق رولى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى نەزەرىيەۋى ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل، سىستېمىلىق نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە، يەنى تۆت چوڭ ماددا (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق) نەزەرىيىسى، مىزاج (مۆتىدىل مىزاج ـــ ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق ۋە غەيرىي مۆتىدىل ـــ قۇرۇق ئىسسىق، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق سوغۇق) نەزەرىيىسى، تۆت خىلت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) نەزەرىيىسى، ئەزالار نەزەرىيىسى، قۇۋۋەت نەزەرىيىسى، داۋالاش قائىدە ـ پىرىنسىپلىرى، غىزالىنىشنىڭ كېسەللىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئوزۇقلۇق ۋە ياسالما دورا نۇسخىلىرى ئىلمى ھەققىدە بىر يۇرۇش تەلىماتلىرى بار. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەللىكنىڭ مەنبەسى مىزاجنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە تۆت خىلىتنىڭ زىددىيىتى دەپ قارىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن مىزاجنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتا يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ مۇھىم ئامىل ئىكەنلىكى تەكىتلىنىدۇ.

غىزا بىلەن داۋالاش ــ كېسەل كىشىنى ئوزۇقلۇقلار بىلەن مۇئاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش ۋە بەزى ئوزۇقلۇقلاردىن پەرھېز قىلدۇرۇشقا قارىتىلغان. ئۇ، كېسەل كىشىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، مۇئاپىق ئوزۇقلىنىش تەرتىپلىرىنى بېكىتىش، يېمەك ـ ئىچمەكنى مۇئاپىق تەڭشەش، پەرھېز بۇيرۇش ئارقىلىق كېسەللىكنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەرخىل شىپالىق يېمەك ـ ئىچمەكلىكلەرنى بۇيرۇش ئارقىلىق ئومۇمىي بەدەن ۋە ئەزالارنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، نورمال خىزمىتىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ياردەم بېرىش، كېسەلنىڭ تېزرەك ساقىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، كېسەل كىشىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتىنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قېلىش ۋە ھەرخىل تەبىئىي قۇۋۋەتلەرنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە كېسەلگە مۇئاپىق غىزالار ئۇچ خىلغا بۆلۈنىدۇ:

1. غىزايى مۇتلەق (ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر.)

2. داۋايى غىزا (ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ئويناپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوزۇقلۇق رولىنى ئوينايدىغان داۋالىق يېمەكلىكلەر.)

3. غىزايى داۋا (ئوزۇقلۇق ھەم داۋالىق رولىنى ئوينايدىغان يېمەكلىكلەر.) ئوزۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر قاتارىغا ئادەتتە ئادەم بەدىنىگە قۇۋۋەت بولىدىغان ھەرخىل يېمەك ـ ئىچمەكلەر كىرىدۇ[32].

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى دورىگەرلىك ئىلمى قائىدىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئادەملەرگە كېرەكلىك ئوزۇقلۇقلار ئۇچ تۈرلۈك مەنبەدىن كېلىدۇ. بىرىنچى، ھايۋانلاردىن كېلىدۇ، مەسىلەن، گۆش، ياغ، تۇخۇم، سۈت قاتارلىقلار. ئىككىنچى، ئۆسۈملۈكلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇغداي، گۈرۈچ، قوناق، مايلىق دان، ئۆزۈم، ياڭاق، ھەرخىل پۇرچاق، مېۋە، كۆكتاتلار. ئۈچىنچى، كان ـ مەدەنلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، ھەرخىل تۇزلار، شاخارلار، ھاك، فوسفور قاتارلىقلار. بۇ ئوزۇقلۇق ماددىلىرى مۇئاپىق ئۆسۈللار بىلەن بەدەنگە كىرسە ھەم ئۆزلەشسە، بەدەننى نورمال ھاياتىي پائالىيەتلەر داۋامىدا زۆرۈر بولغان ئوزۇقلۇق مادىدىلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماددىلار بەدەندە گۆش پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى مۇلەھەممە)، ياغ پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى شەھمىيە)، شېكەر ۋە نىشاستە پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى سەكرىيە)، تۇز ۋە مەدەن ماددىلار (مەۋادى ئەرزىيە ۋە نەمكىياتلار)، سۈلار دەپ بەش تارماققا بۆلۈنىدۇ. مانا شۇ مەنبەلەردىن كېلىدىغان ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنىڭ بەدەندە مۇئاپىق مىقداردا بولۇشى ساقلىقنى ساقلاشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرسى دەپ قارىلىدۇ.

قوسقوينىڭ «شىپالىق تائاملار دەستۇرى»دىكى داۋايى غىزالار، يەنى ھەرخىل پايدىلىق گۆشلەر ۋە كۆكتات ـ خۇرۇچلاردىن تەييارلىنىدىغان شورپىلار، ئۇگرىلەر، جۇۋاۋىلار، چۆچۈرىلەر، نان ـ توقاچلار، مانتىلار، قورۇمىلار، تالقانلار، ئۇيۇتمىلار، چۆپلەر، ئۇماچلار، بوتقىلار، كۇمۇلاچلار، مەلھەملەر، كاۋاپلار، مەي ـ شارابلار، چايلار، يەنە ھەرخىل زىرائەتلەر، ھايۋاناتلار، ئۇچار قاناتلار، سۇ ھايۋانلىرى ــ بېلىقلار، ئۆي قۇشلىرى، مېۋە ـ چىۋىلەر ۋە باشقىلارنى خام ئەشيا قىلىپ تەييارلىنىدىغان نەچچە يۈز خىل يېمەك ـ ئىچمەكلەر دەل مانا شۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابىتى قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزىگە قىبلىنىما قىلىنغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ.

قوسقوي گەرچە موڭغۇل ئوردىسىدا ياشاپ، موڭغۇل خان ـ پادىشاھلىرى، خان جەمەتلىرى، ئوردا ـ قەسىر ئەمەلدارلىرىنىڭ سالامەتلىكى، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى، تەنلىرىنىڭ كېسەلدىن خالىي ياشاشلىرى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر خىزمەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇر نەسلىدىن بولغاچقا، ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ تېبا-

بەتچىلىك ـ دورىگەرلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان، ئۇنى بەيمتقان ۋە يەرلىك كىشىلەرگە تارقاتقاندى. قوسقوي ئوردىدا ئوردا داستىخان بېگى ھەم ئوردا تاۋاملىرىنى تەييارلاشقا مەسئۇل ئوستاز بولۇپ ئىشلەۋاتقان دەۋر- دە، پايتەخت خانبالىقتا «ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسى» («回回药物院») بار ئىدى، بۇ جايدا نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر دورىگەر ئوستازلار ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنى تەتقىق قىلىش، دورا يېغىش، دورا ياساش، ئوردىنى دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن تەمىنلەش، ھەتتا كېسەل داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولاتتى[33]. قوسقوي مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل شارائىتتا ئۇيغۇر تېبابىتىنى بەجانىدىل، ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ئۇنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن، بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ «شىپالىق تاۋاملار دەستۇرى»دا ناھايىتى ئېنىق، ئەينەن ئەكس ئەتكەن.

بۇ يەردە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، قوسقوي ئۆزىنىڭ «شىپالىق تاۋاملار دەستۇرى»نىڭ بىرىنچى بابى بولغان «كۇتۇنۇش ۋە پەرھىز» قىسمىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلارنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى كېسەل داۋالاشتا رېئايە قىلىدىغان شەرتلەر ھەم پەرھىزلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كەتكەن.

قەدىمكى ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە غىزا بىلەن (مەيلى داۋايى غىزا بولسۇن ياكى غىزايى داۋا بولسۇن) كېسەل داۋالاشتا، ئۆزىگە خاس رېئايە قىلىدىغان پەرھىز ۋە شەرتلەر بولغان، مەسىلەن:

1. كېسەللەرگە پەرھىز بۇيرۇش، توغرا ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش لازىم.

2. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىشقا ئامال قىلىش لازىم. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلۇپ قېلىشىدا گەرچە كېسەللىك ئاساسىي سەۋەب بولسىمۇ، لېكىن بەزىدە ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرمۇ بولىدۇ. يەنى، تاماقـ- نىڭ كۆرۈنۈشى، رەڭگى، تۇرى، پۇرىقى، تەمى، تازىلىقى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلـ- رى ۋە دىنىي ئېتىقادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك سەۋەبلەرمۇ ئىشتىھاغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3. كېسەلگە تاماقنى پات ـ پات، ئاز مىقداردا بېرىش پايدىلىق، كېسەلنىڭ قورسىقى ئاچقانلىقى ياخشى ئالامەت، ئەمما ئۇنى يالغان ئىشتىھادىن پەرقلەندۇرۇش كېرەك.

4. تاماقلىنىش ئالدىدا كېسەلنىڭ قوللىرىنى يۇيۇش، ئىلمان سۇ بىلەن ئېغىزىنى چايقىتىش، تاماقـ- لىنىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇش ئىشتىھا ئېچىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، باشقا جەھەتلەرگىمۇ پايدىسى كۆپ.

5. قەۋزىيەت كېسەللىك پەيدا قىلغۇچى ئامىللارنىڭ بىرسى. شۇڭا، كەچلىك ئۇخلاش ۋاقتىدا كۆچلۈك غىزانى كۆپ ئىستېمال قىلماسلىق، تاماق ئارىلىقلىرىدا، بولۇپمۇ كەچتە ھۆل مېۋە يېيىش چوڭ تەرەتنى راۋان قىلىش، ئىشتىھا ئېچىش، بەدەننى كېرەكلىك ماددىلار بىلەن تەمىنلەشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. تاماقنى ياخشى پىشۇرۇپ يېيىش، كۆڭلى تارتمىغان تاماقنى زورلاپ يېمەسلىك لازىم[34].

قوسقوي كىتابنىڭ بىرىنچى بابىدا تەكىتلەپ ئوتتۇرىغا قويغان پەرھىز ۋە پىرىنسىپلار ئاساسەن يۇـ- قىرىقىلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قوسقوي مۇنداق يازغان «تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئىسسىق ـ سوغۇق ۋە مەنپي ـ مۇسپىلىكنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنى مۇۋاپىق كۇتۇش، روھىي كەيپىياتنى مۇۋاپىق تەڭشەش، يېمەك ـ ئىچمەك، كۇندىلىك تۇرمۇشنى قانۇنىيەتلىك ئۆتكۈزۈش ۋە مۇۋاـ- پىق چېنىقىش، زىيادە چارچىماسلىق تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ھاياتلىق كۇچىنى ساقلاپ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش»[35]. دېمەك، قوسقوينىڭ كۇتۇنۇش ۋە پەرھىز ھەققىدىكى قارىشى قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتـ- چىلىكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن بىردەكلىككە ۋە ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق مىزاج تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. يۇقىرىقىلار ھازىرقى زامان ئوزۇقشۇناشلىق ئىلمىنىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەنمۇ ئوخشاشلىققا ئىگە بولۇپ، بۇنى ھازىرمۇ ئۆرـ- نەك قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

ئىزاھاتلار:

①② ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ: «يۇەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» («شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشرى») ناملىق كىتابنىڭ 185 ـــ 189 ـ بەتلىرىدىكى قوسقۇي تونۇشتۇرۇلغان ماقالىسىگە قارالسۇن.

③④ قوسقۇي: «شىپالىق تاڭاملار دەستۇرى» (مەريەم ساقىم ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 2006 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى نەشرى)، كىرىش سۆز قىسمى، 3 ـ، 4 ـ ۋە 11 ـ، 21 ـ بەتلەر.

⑤⑥⑦⑧⑨ قوسقۇي: «شىپالىق تاڭاملار دەستۇرى»، ئۇيغۇرچە 2 ـ، 3 ـ، 7 ـ، 8 ـ، 10 ـ، 14 ـ، 15 ـ، 16 ـ بەتلەر.

⑩⑪ يۇقىرىقى كىتاب، 21 ـ، 23 ـ، 26 ـ، 29 ـ بەتلەر.

⑫ تۇتماچ ـــ «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بىرىنچى تۇم 590 ـ، 591 ـ بەتلىرىدە تۇتماچ ھەققىدە مۇھىم بايانلار خاتىرىلەنگەن. ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2005 ـ يىللىق 5 ـ سانىدا ئېلان قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تاڭامى تۇتماچ ۋە ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

⑰⑱⑲⑳ قوسقۇي: «شىپالىق تاڭاملار دەستۇرى»، ئۇيغۇرچە، 41 ـ، 43 ـ، 46 ـ، 49 ـ، 52 ـ، 60 ـ، 61 ـ، 62 ـ، 70 ـ، 71 ـ، 74 ـ، 76 ـ، 77 ـ، 78 ـ بەتلەر.

㉑㉒㉓㉔㉕㉖㉗㉘㉙ قەشقەر شەھەرلىك ئۇيغۇر تېبابىتى شىپاخانىسى «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان دورىلار»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، 292 ـ، 295 ـ، 121 ـ، 123 ـ، 97 ـ، 98 ـ، 475 ـ، 476 ـ، 18 ـ، 347 ـ، 348 ـ، 387 ـ، 394 ـ، 395 ـ بەتلەر.

㉙㉚㉛ قوسقۇي: «شىپالىق تاڭاملار دەستۇرى»، ئۇيغۇرچە، 208 ـ، 214 ـ، 194 ـ، 195 ـ، 186 ـ بەتلەر.

㉜㉞ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى، 207 ـ، 208 ـ، 214 ـ، 213 ـ بەتلەر.

㉝ ئابلىز مۇھەممەت سايرامىنىڭ «خۇي خۇي رېتسېپلىرى، ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىشلىرىم» («شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 1998 ـ يىللىق 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ سانلىرىدا ئېلان قىلىنغان) ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن.

㉟ قوسقۇي: «شىپالىق تاڭاملار دەستۇرى»، ئۇيغۇرچە، 1 ـ بەت.

(ئاپتور ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتە)

گۈلجەننەت ئاتاۋۇللا

توخسۇن ھاجىم ۋە ئۇنىڭ «ھەجنامە» داستانى ھەققىدە

شائىر ۋە تارىخچى، مائارىپچى توخسۇن ھاجىم 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خوتەن ۋىلايىتى چىرا ناھىيەسىنىڭ دامىكۇ يېزىسىدا ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ، «ھەج-نامە» ناملىق داستان ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك يىرىك ئەسىرى. بۇ ئەسەر شائىرنىڭ ھەج سەپىرىگە بېرىش، ھەج قىلىش ۋە قايتىش يولىدىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرى، يول ئۈستىدىكى كۆرگەن ـ بىلگەنلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىقىلغان. شائىر يېزىپ قالدۇرغان ماتېرىياللار ۋە ھايات ياشاۋاتقان ئوغلى ئابدۇقادىر توخسۇن تەمىنلىگەن قىممەتلىك ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، شائىر ھىجرىيە 1276 ـ يىلى (مىلادىيە 1859 ـ يىلى)چىرا ناھىيە دامىكۇ يېزىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ھازىرقى كونا دامىكۇدا تۇغۇلغان. ئالاقىدار شەخسلەرنىڭ تەمىنلىگەن ئۇچۇرلىرىغا ئاساسلانغاندا، توخسۇن ھاجىم بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك مەزگىللىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئاتا ـ ئانىسى بىلەن ھازىرقى دامىكۇ يېزىسىنىڭ پارچە كەنت دېگەن يېرىدە ئۆتكۈزگەن. شۇ مەزگىللەردە مەتنىياز ھاجىئاخۇنلۇقۇم دېگەن كىشى بۇ جايدا مەدرىسە ئاچقان بولۇپ، توخسۇن ھاجىم ئەنە شۇ دەسلەپكى تالىپلاردىن بولۇپ قالغان. مەدرىسەدە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى ئۆگىنىپ، نەۋايى، ھۇۋەيدا، سوپى ئاللايار، خوجا ھافىز شىرازىي، شەيخ سەئدىي، ئەھمەد يەسسەۋىي قاتارلىق شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان.

توخسۇن ھاجىم ئۆسمۈرلۈك دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئاتا ـ ئانىسى بىلەن چوقۇباش كەنتىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇشىنى قامدىغان ۋە بۇ يەردىمۇ ئىلىم تەھسىل قىلىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ئىگىلىگەن بىلىملىرىگە قانائەت قىلماي، قوشنا جايلاردىكى بىر دەرىجە يۇقىرى بولغان مەدرىسەلەردە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەلىم ئېلىپ، دىن، تارىخ، ئەخلاقشۇناسلىق پەنلىرى بويىچە يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. كىچىكىدىنلا جاپالىق تۇرمۇش بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئۆزىدە تىز پۈكمەس ئىرادە ۋە قەيسەر خاراكتېر يېتىلدۈرۈپ چىققان توخسۇن ھاجىم ئائىلىسى ئىنتايىن نامرات ھالەتتىمۇ، بىلىم ئېلىش ئىستىكىدىن يانماي، ئۆز ۋۇجۇدىدا تەبىئىي شەكىللەنگەن خەتتاتلىق، نەققاشلىق قاتارلىق ئىقتىدارلىرىغا تايىنىپ، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئوقۇش چىقىمىنى قامدىغان.

شىمالىي دامىكۇنىڭ قۇملىشىپ كېتىشى تۇپەيلىدىن ئاھالىلەرنىڭ جەنۇبقا كۆچۈپ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، چوقۇباش كەنتىدە قاينىق ھاياتلىق ھۆكۈم سۈرگەن. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى، يۇرتنىڭ ئاۋاتلىشىشى بىلەن ئىلىم ـ مەرىپەتكە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان توخسۇن ھاجىم بۇ يۇرتنىڭ ئىلىم تارقىتىدىغان بىر مەدرىسەگە ئىنتايىن موھتاج بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ۋە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۇ

يۇرتتا ئۆز ئالدىغا مەدرسە ئېچىپ مۇدەررىسلىك قىلىشقا باشلىغان. شۇ تەرىقىدە ئۇ ھاياتىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىلىم تارقىتىشنى توختاتمىغان. بىلگۈچىلەرنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ئون نەچچە پەرزەنتىنىڭ ھەممىسى ئۆز دەۋرىدە ئالىي ئوقۇش مەلۇماتىغا ئىگە بولۇپ، يەرلىك ئاھالە ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇي ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان.

ئىزچىل قەلەم بىلەن قەغەزنى، سىياھ بىلەن دۇۋەتنى دوست تۇتۇپ، خالىس ۋە پاك ياشىغان توخسۇن ھاجىمنىڭ يۇرىكىدە ئۇزاقتىن بۇيان ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىپ، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى، ئاللانىڭ ئۆيى ھېسابلانغان مەككىنى زىيارەت قىلىپ دىنىي پەرزىنى ئادا قىلىش بىلەن بىللە، سىرتقى دۇنيانىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئىستىكى يېنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن تۇرمۇش ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ يار بەرمەسلىكى تۇپەيلىدىن بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمايلا كەلگەن. 70 ياشقا كەلگەندە ئاندىن بۇ تىلىكى ئىجابەت بولغان. بۇ ھەقتە شائىر «ھەجنامە»دە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

بۇ ھالەتتە قولدا دۇنيا قالمىغاندا،
قېرىپ ئەمدى تىزدا قۇۋۋەت قالمىغاندا،
نېسىپ بولدى تەندە ماغدۇر قالمىغاندا،
ئاجىز قۇلغا قىلدىك مەدەت، يا بەيتۇللا.

تۇغۇلمىشىمەن بىر ئانادىن يالغۇز يەككە،
پەرزەنت ئاتا قىلدى خۇدا بىستە يەككە،
ئاخىر ۋاقتتا نېسىپ بولدى ئەزىز مەككە،
نېچۈك شۇكۇر قىلاي ئەمدى، يا بەيتۇللا.

شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 1926 ـ يىلى توخسۇن ھاجىم ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن ھەج سەپىرىگە ئاتلانغاندىن كېيىن، يول بويى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى، ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك داستانى «ھەجنامە»نى يېزىپ چىققان.

توخسۇن ھاجىم بىر ئۆمۈر ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە ئۆز يۇرتىدا مۇدەررىسلىك قىلىش بىلەن ئۆتكەن، مۇدەررىسلىك قىلغان ۋاقىتلىرىدا بىر تەرەپتىن، دەرس ئۆتۈپ، تالىپ تەربىيەلەپ ئۆز يۇرتىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلمىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ھەجنامە»، «سۇلتانۇل ـ ئارىفىن»، «زەيدىن ـ ئەنسارى»، «كاسىپلار رىسالىسى»، «مۇھىمماتۇل ـ مۇسلىمىن» (مۇسۇلمانلار ئۈچۈن مۇھىم ئىشلار)، بىرقىسىم مەشھۇر مازارلارنىڭ تەزكىرىلىرى «سۇلتانۇل ـ ئارىفىن»نىڭ مۇقەددىمىسى سۈپىتىدە ئۆز دۆرىدىكى رېئاللىققا باغلانغان ھېكايە ـ چۆچەكلەردىن ئون نەچچىنى يېزىپ قالدۇرغان ۋە كىلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن «مىر غىياسىدىن» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كۆچۈرۈپ تارقىتىپ، ئىلىم تارقىتىش يولىدا ئەڭ يۇقىرى تىرىشچانلىقىنى كۆرسەتكەن. توخسۇن ھاجىم يەنە ئۆز زامانىسىدا خەتتاتلىق، نەققاشلىق، رەسساملىقنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ، ئۇنۇملۇق ئەجرىسىنى قىلدۇرغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان ۋە ھازىرغىچە ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۇ كۆچۈرگەن قول يازمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بۇ نۇقتىنى بىزگە ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1927 ـ يىلى توخسۇن ھاجىم ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇر-

ئان كەرىم»نى ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىش نىيىتىگە كېلىپ، ئۆز بېغىدىن ئىككى مو يەرنى مەخسۇس ئاجرىتىپ تام سېلىپ قورشاپ چىققاندىن كېيىن، تۇپراقنىڭ پاكىزلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئېقىن سۇ باشلاپ لاي چۈشۈرگەن، قاراقاشتىن ھاپىز ئاخۇن قەغەزچى دېگەن كىشىنى تەكلىپ بىلەن ئېلىپ كېلىپ قەغەز ياسىتىپ، مەخسۇس ياسالغان، يەنى شىلىمدا پاتلاپ، قاشتاش ئارقىلىق سۈركەپ سىلىقلاشتۇرۇلغان كەڭلىكى 57 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 75 سانتىمېتىرلىق خوتەن قەغىزىگە قارائۇجمە، قارا خەت (ئاق تىكەننىڭ مېۋىسى) ۋە ئۇنىڭدىن باشقا سۇيى قارا مېۋىلەرنى خام ئەشيا قىلغان قارا رەڭلىك سىياھ ۋە قومۇش قەلەم بىلەن ھەر بىر پارىنى 13 ۋاراق (26 بەت)، بىر بەتكە 13 قۇر قىلىپ يېزىپ چىققان ۋە بەتنىڭ ئاستى ـ ئۈستى، چۆرىسى، ئايەتلەرنىڭ بېشى، پارىلەرنىڭ بېشىغا ئىشلەنگەن نەقىشلەرنىمۇ ئۆز قولى بىلەن ئىنچىكە سىزىپ چىققان بولۇپ، دادىسىنىڭ بۇ ئەمگىكىنىڭ قەدرىنى بىلگەن ۋە شائىرنىڭ ئىلىمگە بولغان يۈكسەك ھۆرمەت ـ ئىشتىياقىنى چۈشىنىپ يەتكەن ئوغۇللىرىدىن ئابدۇقادىر توخسۇن قاتارلىقلار بۇ كىتابلارنى تارىخنىڭ قۇم ـ بورانلىرىغا كۆمۈۋېتىمەي، بالايىئاپەتلىك يىللاردىمۇ قەدىرلەپ قوغداپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە ئەزىزلەپ ساقلاپ كەلمەكتە. شائىرنىڭ بۇ مېھنىتىنى كۆرگەن كىشى شائىرنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئىستېداتى ۋە چېۋەرلىكىگە قايىل بولماي تۇرالمايدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، گۈللۈك نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن «لەيلى ـ مەجنۇن» ناملىق ئەسەر شائىرنىڭ بىردىنبىر ھايات ياشاۋاتقان پەرزەنتى ئابدۇقادىر توخسۇننىڭ ئۆيىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. شائىر ئۆزى ياسىغان بىر يەلپۈگۈچكە مۇنداق ئىككى مىسرا شېئىرنى ھۆسنىخەتلەپ پۈتۈپ چىققان:

ئەرزى ھالىمغا يېتەركى ھېچ كىمەرسە مەندە يوق،
ئىشقى دەردىمنى ئۇلەشكەي يارى ھەمدەم مەندە يوق.

بۇ شېئىردا شائىر ئۆزىنىڭ يالغۇز پەرزەنت ئىكەنلىكى، دەردىگە دەرمان بولغۇدەك، غەم ـ قايغۇلىرىغا ئورتاق بولغۇدەك ھېچقانداق قېرىندىشى يوق ئىكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن.

پۈتۈن ئۆمرىنى ئىجاد ـ مېھنەت ۋە ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن ئۆتكۈزگەن ھۆرمەتلىك شائىر مىلادىيە 1942 ـ يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن دامىكۇ يېزىسىنىڭ چوقۇرباش كەنتىدە 84 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ۋە ئۆز يۇرتىدىكى لەڭگەر زاراتگاھلىقىغا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، قەبرىسى ھازىرمۇ ئەسلىي ئورنىدا.

شائىرنىڭ «ھەجنامە» ناملىق بۇ چوڭ تېپتىكى شېئىرىي داستانى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، شائىرنىڭ ھەج سەپىرىگە ئىختىيار قىلغاندىن باشلاپ سەپەرنى تۈگىتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋەقەلەر، شائىرنىڭ كۆرگەن ـ بىلگەنلىرى ۋە ئاڭلىغانلىرىنى مەزمۇن قىلغان. ئەسەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادى، دۇنيا قارىشى ۋە مەدەنىيەت قاتلاملىرى ھەققىدە بىزگە ناھايىتى قىممەتلىك ۋە مۇھىم ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈش بىلەن بىللە، يىپەك يولىدىكى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەدەنىيىتى، تۇرمۇشى، ئۆرپ ـ ئادىتى، ئىقتىسادى قاتارلىق ئەھۋالىنى بىلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى مول ماتېرىيال مەنبەسى ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ ئەسەر 1962 ـ يىلىدىكى جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرا توقۇنۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان، يەنى ھىندىستان بىلەن بولغان چېگرا سۆھبىتىدە «ھەجنامە»دە شائىر يېزىپ قالدۇرغان بايانلاردىكى ئەينى ۋاقىتتا پۈل ئالماشتۇرغان ئورۇنلىرى ئېلىمىز ئۇچۇرلىرى مۇھىم ئىسپاتلاردىن بىرى بولغان. شۇڭا، بۇ ئەسەرنىڭ رەتلەپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر دۆلەتلىك مۇزېيدا ساقلانماقتا. كېيىنكى

ۋاقىتلاردا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىن ھاجى نۇرھاجى قاتارلىق رەھبەرلەر كېلىپ، ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ مۇئەييەنلەشتۈرگەندىن كېيىن، توخسۇن ھاجىمنى مەشھۇر تارىخچى دەپ بېكىتىپ ئەنگە ئېلىپ، شائىرنىڭ قەبرىسىنى دۆلەت مەبلەغ سېلىپ ياساپ، زىيارەتگاھ قىلىپ ئۆزگەرتىش پىلانى- غا كىرگۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ پىلان ھازىرغىچە ئەمەلىي- لەشكىنى يوق.

206 بەت، 1102 كۈپلېت، 4408 مىسرادىن تەركىب تاپقان بۇ چوڭ ھەجىملىك داستان ئۇمۇمىي مۇقەددىمە، يەنى مۇناجات قىسمى 16 پارچە ھېكايىدىن تەشكىل تاپقان. پەيغەمبەرلەر، ئەۋلىيا - ئەنبە- يالار ھەققىدىكى قىسسەلەر ۋە شاھ مەشرەپ داستانلىرىدىن بىر قىسىم پارچىلار كىرگۈزلگەن، داستان مۇقەددىمىسى نادامەت نەزملىرى، بەيتۇللا (ئاللانىڭ ئۆيى)نىڭ سۈپەتلىرى، مەدىنە مۇنەۋۋەرنىڭ سۈپەتلە- رى، ئانھەزرەتى سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم، ھەرەم سەپىرىنىڭ تەرىپى، ئەر - مەزلۇملارغا نىكاھ نە- سىپ بولماقلىقى (توغرىسىدا)، ۋاپات بولغان پەرزەنتلەرنىڭ شەرىپىگە ئوقۇلغان نەزملەر، يۇرت كەنتى ئاملار بىلەن ھەممەجلىس بولغانلىرى، يەنى نادامەت، تەلەپ ھەرىمىنىڭ تەرتىپى، شەرەپلىك كەئبىنى زە- يارەت قىلماقنىڭ ئەدەپلىرى، ھەجگە بارغان - كەلگەن ۋەقەلەر، ھەجگە كەتكەنلەرنى ئۇنتۇپ قالماسلىق- نىڭ بايانى، مۇناجاتى بەدەرگاھى قازىيەل - ھاجات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت 14 چوڭ تېما ئاستىدا يېزىل- غان. شائىرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى، ھەج سەپىرىدە كۆرگەن - بىلگەنلىرى تېما قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، دىنىي، ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى كۆز قاراشلىرى ئۆزىگە خاس بەدىئىي يول بىلەن ئوبرازلىق، جانلىق ئەكس ئەتكۈزۈلگەن.

ئەينى دەۋردىكى زامانىنىڭ زۇلمەتلىكلىكى، بايلارنىڭ ئاچ كۆزلۈكى ۋە زالىملىقى، دېھقانلارنىڭ تۇر- مۇش شارائىتىنىڭ ناچارلىقى ۋە ئىلىم ئىگىلەش شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۈپەيلىدىن شائىر ئىچكى - تاشقى جەھەتلەردە ئاز بولمىغان قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن دادىسى توختىباي سوپى ۋە ئانىسى روزى ئاغىچىلارنىڭ يالغۇز ئوغلىنى زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە يېتەكلىشى، شۇنداقلا كىچە- كىدىنلا ۋۇجۇدىدا يېتىلگەن بىلىم ئىگىلەش ئىستىكىنىڭ كۈچلۈكلۈكى سەۋەبلىك توخسۇن ھاجىم ئە- لىم تەھسىل قىلىش ۋە مەدەنىيەت تارقىتىش ئىشلىرىدا توختىماي ئىزدىنىپ، بىزگە قىممەتلىك مەدە- نىيەت مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. بۇ قىممەتلىك ماتېرىياللارنىڭ بىر قىسمى قالايمىقانچىلىق يىللاردا ئىز - دېرەكسىز غايىب بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر قىسمى شائىرنىڭ ئوغلى، ۋارىسى ئابـ- دۇقادىر توخسۇننىڭ قولىدا قەدىرلىنىپ ساقلانماقتا. ئەنە شۇ مىراسلار بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزغا ۋە ئىزدىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

(ئاپتورى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

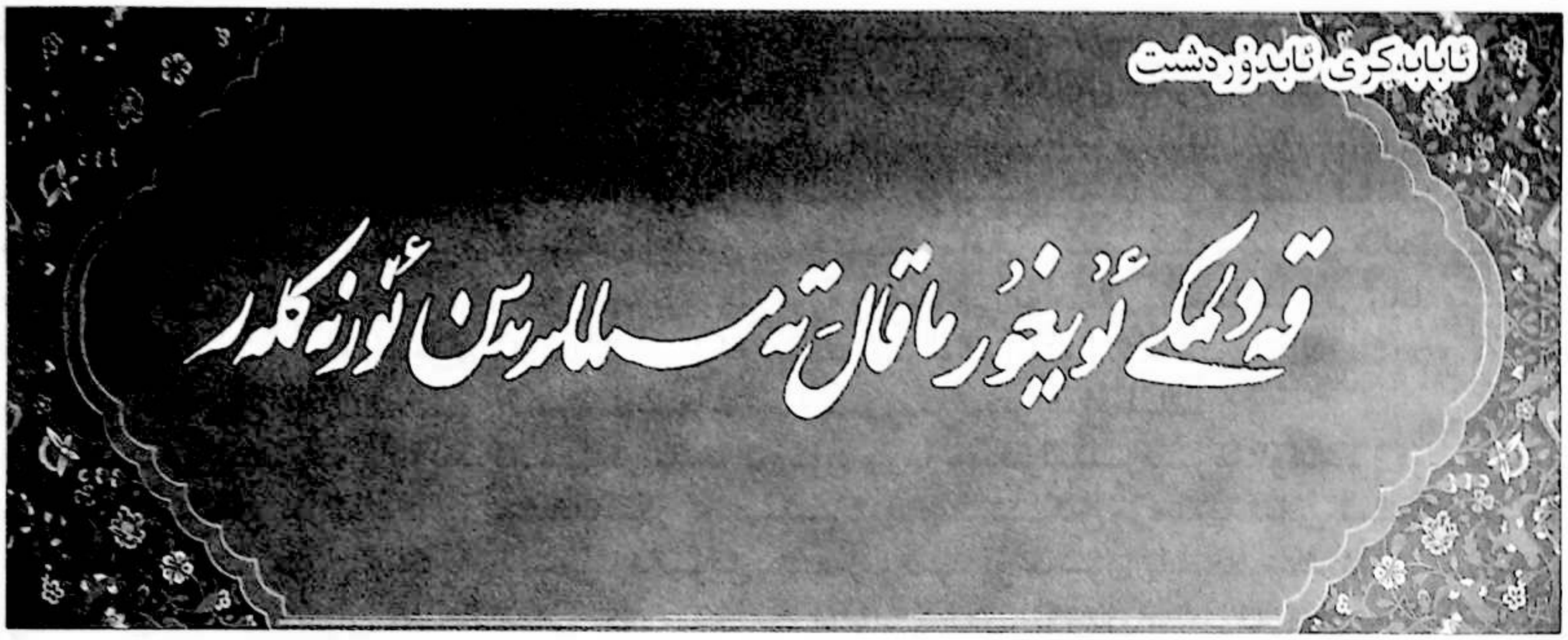

1. تېمىغا كىرىش

ماقال ـ تەمسىلىلەر كىشىلەرنىڭ دۇنيا قاراش ـ ئىدىيەلىرى، تۇرمۇش تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى، ئىب-رەتلىك پەند ـ نەسىھەتلىرىنىڭ ئەڭ ئىخچام ۋە ئاممىباب يول بىلەن ئىپادىلىنىشى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرىنى توپلاپ تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيەتلىرىدىن بىرسى شۇكى، يىراق ئۆتمۈشكە تەۋە بۇ ئەدەبىي مىراسلار ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئاڭ ـ ئىدىيەسى، تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەت توغرىسىدىكى كۆزقاراشلىرى، رېئال تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە ئالاقىدار تەجرىبە ـ ساۋاق، چۈشەنچە ـ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى چوڭقۇرلاپ تەھلىل قىلىش ۋە ئەتراپلىق ئىلمىي تونۇشىمىزنى مۇھىم ماتېرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ماقال ـ تەمسىللەر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، جۈملىدىن يازما ئەدەبىياتىمىزنىڭ مۇھىم تارماقلىرىدىن بىرسى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ كۆپلەپ رەتلىنىپ ئېلان قىلىنىشى كىلاسسىك ئەدەبىيا-تىمىزنى يېڭى مەنبە بىلەن تەمىنلەپ، ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىزنى ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋرلەرگە تەۋە ئەدەبىي مىراسلارغا تەڭ ئەھمىيەت بېرىش ئاساسىدا بىر پۈتۈنلۈك، يىلتىزداشلىق نۇقتىسىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر، ئىلمىي تەتقىق قىلىپ، ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىي ۋارىسلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ پاكىتلىق يورۇتۇپ بېرىشتە زۆرۈر تولۇقلىمىلىق رولىنى ئۆتەيدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تۇرپان، كۇچا، خوتەن، دەشتئاتا (دۇڭ-خۇاڭ) قاتارلىق جايلاردا ئارقا ـ ئارقىدىن بىرقانچە قېتىملىق قىدىرىپ ـ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە ۋە ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى ئون نەچچە خىل تىل ـ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن نەچچە ئون مىڭ پارچە يازما يادىكارلىقلارنى گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فىرانسىيە، رۇسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەت-لەرگە ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن، ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى، سىياسىي ـ ئىقتىسادىي، دىن ۋە ئېتنوگرافىيەسىگە ئالاقىدار يازما يادىكارلىقلار مۇتلەق كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە ئالبېرت فون لېكوك (Albert von Lecoq) قاتارلىقلاردىن تەشكىل-لەنگەن گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ تۆت قېتىملىق قىدىرىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا يىغىپ ئېلىپ كەتكەن يازما يادىكارلىقلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ھازىر ئۇلار گېرمانىيەدىكى بىرقانچە مۇزېي ۋە بېرلىن براندېنبورگ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە «تۇرپان يىغمىلىرى» نامىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ-

دىن باشقا، بۇيۇك برېتانىيە مۇزېيى، پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىمۇ خېلى كۆپ ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى ئالاقىدار كاتولوگلاردىن مەلۇم بولماقتا.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدىن ھازىرغىچە مەخسۇس ماقال ـ تەمسىل، ئىبرەتلىك سۆزلەر خاتىرىلەنگەن بىرەر مۇكەممەل ئەسەر بايقالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىر قىسىم ئۇيغۇرچە يازمىلارنىڭ بوش قالغان ئورۇنلىرى ۋە باشقا مۇڭاپىق بۆلەكلىرىگە ماقال ـ تەمسىلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. بۈگۈنگىچە دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا بىرقانچە تۈركولوگ ۋە تەتقىقاتچى بۇ ماقال ـ تەمسىللەرنى رەتلەپ ئېلان قىلغان ۋە ئالاقىدار تەتقىقاتلارنى ئىشلىگەن. بۇلاردىن تۈركولوگ ئا.فون.گابائىن (A.von Gabain) ۋە رەشىت رەھمەتى ئارات(R.R.Arat)نىڭ تەتقىقات نەتىجىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە ماقال ـ تەمسىللەر باشقا نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلىرىمىزغا ئوخشاش دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى تۈركولوگ ۋە تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئوقۇپ يېشىلگەن، رەتلەپ ئېلان قىلىنىپ يۇقىرى ئىلمىي قىممەت يارىتقان بولسىمۇ، ھالبۇكى، تا ھازىرغىچە بۇ مەنىۋى بايلىقلارنىڭ ئۆز ساھىبلىرى بىلەن يۈز كۆرۈشۈش ئىمكانىيىتى يوق دېيەرلىك بولۇپ كەلدى. بۇخىل بوشلۇقنى يار بەرگەن ئىمكانىيەتلەر ئاساسىدا ئازراق بولسىمۇ تولدۇرۇپ، ئەجدادلار يارىتقان مەنىۋى بايلىقلارنى ئەۋلادلارغا تونۇتۇپ، ئۆتمۈشنى بۈگۈنگە ئۇلاپ، ئەجداد روھى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىدە ئەۋلاد مەنىۋىيىتىنى سۈغىرىشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئەنە شۇ ئوخشىمىغان دەۋرلەرگە تەۋە، پارچە ـ پارچە يېزىپ قالدۇرۇلغان ماقال ـ تەمسىللەرنى توپلاپ، كەڭ ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرى ھۈزۈرىغا سۇنۇشنى بۇرچ سۈپىتىدە مۇھىم دەپ قارىدۇق.

ماقالدە بېرلىن براندېنبورگ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىدە U 05600نومۇردا ساقلىنىۋاتقان تېكىستلەر (تۆۋەندە A تېكىست قىلىپ رەتلەندى)، پارىژ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا P 2969 نومۇردا ساقلىنىۋاتقان تېكىستلەرB (تېكىست قىلىپ رەتلەندى) ۋە بۇيۇك برېتانىيە مۇزېيىدا 8212. Oرنومۇردا ساقلىنىۋاتقان بىر قىسىم يازمىلارC (تېكىست قىلىپ رەتلەندى)غا يېزىپ قالدۇرۇلغان ماقال ـ تەمسىلەر ئەسلىي قول يازما ئاساسىدا قايتىدىن ئوقۇپ يېشىلدى، بەزى تەكرارلىقلارغا نىسبەتەن قىسمەن رەتلەش ئېلىپ بېرىلدى ۋە ئەسلىي يازما ماقالە ئاخىرىغا قوشۇمچە قىلىندى.

2. ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئوقۇلغۇسى ۋە يەشمىسى

A01 buyanlıq kiši burqanl(a)r birlä tüz	A 01 ساۋابلىق قىلغان كىشى بۇرخانلارغا باراۋەر،
A02 ärür buyansız kiši boq baqır birlä	A02 ساۋابلىق قىلمىغان كىشى مىسىنىڭ پۇقىغا.
A03 tüz ärür ärdämlik kiši ärd(i)ni birlä	A03 پەزىلەتلىك كىشى گۆھەر بىلەن تەڭ،
A04 ärdämsiz kiši ätük ičintäki ulyaqbilä tüz ol	A04 پەزىلەتسىز كىشى ئۆتۈك ئىچىدىكى پېتەك بىلەن.
A05 kimning tamırı yoğun bolsar qanağı [yängil]	A05 كىمنىڭ تومۇرى يوغان بولسا، قېنى يەڭگىل ئاقار.
A06 y(ä)mä türk savında bar är	A06 تۈركلەردە يەنە مۇنداق ماقال ـ تەمسىل بار: ئەر
A07 qutı bäling suv qutı täring	A07 قۇتى باتۇرلۇقتا، سۇ كۆچى چوڭقۇرلۇقتا.
A08 bägimsinmäyük bäg bo(l)sar bältir	A08 بەگ بولمىغان بەگ بولسا دوقمۇشمۇ دوقمۇش
A09 sayu bälgä salar ataqımsınmayuq	A09 بەلگە سالار، نام ـ ئاتاقلا لايىق بولمىغان نام ـ
A10 atığ bulsar art sayu mayaqayur	A10 ئاتاقلا ئېرىشسە دۆڭمۇ دۆڭ مايىاق سالار②.

B . P 2969نومۇرلۇق يازما

B01 y(ä)mä savda bar toğan quš
B02 oğlı toquz bolur toquzı[n]
B03 bir tuğun bolur toğanı
B04 üčün tutğan bolur qadırı
B05 üčün qapqan bolur bäglär
B06 oğlı tuğa bilgä bolur
B07 örtäk oğlı tuğa suvu
B08 bulur
B09 sansız tümän yıl boltı
B10 mängigü t(ä)ngri yer yava[š]

01B يەنە مۇنداق ماقال ـ تەمسىل بار: شۇڭقار
02B چۈجىسى توققۇز بولۇر، توققۇزىدىن
03B بىرسى تۇغى (يولباشچى) بولۇر. (ئۇلار) شۇڭقارغا
04B تۇتقۇن بولۇر، ياۋۇز (دۈشمەن)لارغا
05B قاپقان بولۇر. ③بەگ
06B ئوغلى كىچىكىدىن ئاقىل بولۇر،
07B ئۆردەك چۈجىسى تۇغۇلۇپلا سۇنى
08B تاپار
09B سانسىز تۈمەن يىل بولدى
10B قۇتلۇق تەڭرى يەرى ئامان.

C. rO .8212 ـ 74 نومۇرلۇق يازما

C01 tanuqluğ s(a)v tamğalığ
C02 bitig. ešidmištä körü
C03 körmiš yig. ming kiši yü-
C04 zin bilginčä bir kiši at-
C05 ı[n] bilgü. azmazun tep
C06 yerči yaratı yangılmazun t-
C07 ep biligig uratı. azmaz y-
C08 erči yangılmaz bilgä unıt-
C09 maz ötügči yangılmaz bitkä-
C10 či (bolmaz). bilgilig yangılmaz ye-
C11 rčilig azmaz. yangılmasar
C12 bilgä bol[maz] azmasar ye[rči]

01C ئىسپاتلىق سۆز تامغىلىق
02C بىتىگ. ئاڭلىغاندىن كۆرۈپ
03C كۆرگەن ئەلا. مىڭ ئادەمنىڭ يۈزىنى
04C بىلگۈچە بىر ئادەمنىڭ ئېتىنى
05C بىل. ئازمىسۇن دەپ
06C يولچى، خاتالاشمىسۇن دەپ
07C بىلىم ياراتتى. ئازماس
08C يولچى، خاتالاشماس ئالىم، ئۇنتۇماس
09C قەرزدار، خاتالاشماس پۈتۈكچى
10C بولماس. بىلىملىك خاتالاشماس،
11C يولچىسى بار ئازماس. خاتالاشمىسا
12C ئالىم بولماس، ئازمىسا يولچى.

D. rO .8212 ـ 78 نومۇرلۇق يازما

D01 y(ä)mä türk savınta
D02 bar yer üzä yol
D03 budun üzä [bäg]

01D تۈركلەردە يەنە مۇنداق ماقال ـ تەمسىل
02D بار: يەر ئۈستىدە يول،
03D ئاۋام ئۈستىدە بەگ (بولۇر④).

يۇقىرىقى ماقال ـ تەمسىللەردىن باشقا، تۈركولوگ رەشىت رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن ئىشلىنىپ نەشر قىلىنغان «تۈركچە تۈرپان تېكىستلىرى»(Ⅶ) ۋە «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» دېگەن تەتقىقات ئە-

سەرلىرىدە تۆۋەندىكى ماقال ـ تەمسىللەرمۇ بېرىلگەن⑤:

E01 qoču tağınt(a) qaplan yoq, quduğ suvında balıq.	01E قوچۇ تېغىدا قاپلان يوق، قۇدۇق سۈيىدە بېلىق.
E02 tağta uz yoq, say yaẓınta bäl yoq.	02E تاغدا تۈز يوق، تۈزلەڭدە بەل (داۋان) يوق.
E03 ıt qarı bolsar, yatıp ürür.	03E ئىت قېرىسا، يېتىپ ھاۋشار.
E04 tävä qarı bolsar, bunqal⑥ bolur.	04E تۆگە قېرىسا، ئازغۇن⑥ بولۇر.
E05 ud qarı bolsar, murančın⑦ bolur.	05E ئۇي قېرىسا، تېرىككەك⑦ بولۇر.
E06 qız qarı bolsar, qıčın körgü.	06E قىز قېرىسا، قىچىن⑧ كۆرۈر.
E07 qoynčılar qarı bolsar, irčin⑨ bolur.	07E قويچى قېرىسا، غەمكىن⑨ بولۇر.
E08 är qarı bolsar, kärčin⑩ bolur.	08E ئەر قېرىسا، كاج⑩ بولۇر.
E09 yağmur yağsa qapung bolsun yabınğu kärgäk, yavuz kiši yaqın kälsä abınğu kärgäk	09E يامغۇر ياغسا، يېپىنچاڭ بولسۇن، يۆگىنىش كېرەك، ئەسكى ئادەم يېقىن كەلسە، ئىھتىيات كېرەك.

3. ئىزاھاتلار

① (YIIT19) U 5600 نومۇرلۇق بۇ تېكىست U05600 ـ A 01، U05600 ـ A 02، U05600 ـ A 06، U05600 ـ A 07 قاتارلىق تۆت بەت بولۇپ، جەمئىي 17 قۇر. ئەسلىي يازمىدا بەزى ماقال ـ تەمسىللەر تەكرارلانغان، بەزىلىرى تولۇق يېزىلمىغان. مەزكۇر ماقالىدە ئايرىم يازمىلاردىكى ھەممە ماقال ـ تەمسىل مەزمۇن پۈتۈنلۈكى ئاساسىدا بىر نومۇر ئاستىدا رەتلەندى.

② ئەسلىي يازمىدا بۇ قۇردىن كېيىن يەنە ئىككى قۇر يېزىق بولۇپ، «يولۇاس يىلى سەككىزىنچى (ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى)، بۇ بىتىك مەيدانغا كەلدى» دەپ يېزىلغان.

③ تەتقىقاتچى ياڭ فۇشۇنىڭ قارىشىچە، مەزكۇر تەمسىلدىكى توققۇز شۇڭقار چۈجىسى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى توققۇز قەبىلىنى، يولباشچى چۈجە قاغان چىقىدىغان ياغلاقار قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

④ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (1 ـ توم، 609 ـ بەت)دا بۇ ماقال ـ تەمسىل بىلەن مەنسى ئاساسەن ئوخشاش بولغان «يەر تاغلار بىلەن، خەلق بەگلەر بىلەن تىنچ بولىدۇ» دېگەن مەنىدىكى yär basruqı tağ, bodun basruqı bäg دېگەن ماقال كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ خىل ئوخشاشلىق خەلق ئەدەبىياتىمىزنىڭ تارىخىي يىلتىزداشلىق مۇناسىۋىتىنى ناھايىتى روشەن ئەكس ئەتكۈزۈپ بەرگەن.

⑤ بۇ ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ ئەسلىي يازمىسىنى تېپىش ھازىرچە مۇمكىن بولمىغاچقا، ئالاقىدار تەتقىقات ماتېرىياللىرى ئاساسىدا رەتلەندى.

⑥ ئەسلىي يازمىدىكى bunqal سۆزى بۇ يەردە «يولدىن ئازماق» مەنىسىدە تەرجىمە قىلىندى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» (3 ـ توم، 542 ـ بەت)دا «مۇڭقاردى» دېگەن بىر سۆزلۈك بولۇپ، «مۇڭلاندۇردى، قايغۇغا سالدى» دەپ ئىزاھلانغان. تۈركولوگ مارسېل ئېردال «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدىسى» (231 ـ، 323 ـ، 802 ـ بەتلەر)دە «مۇنۇك، مۇندۇز، مۇنتۇر» قاتارلىق سۆزلەرنى چۈشەندۈرۈپ، بۇ سۆز-لەرنىڭ «مۇن ـ» يىلتىزىدىن ياسالغانلىقىنى «ئاداشماق، ئالجىماق» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلغانلىقىنى مىسالار بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن. «ئالتۇن ياروق»تىمۇ «مۇڭقۇل» سۆزى «مەنتىقسىزلىك، قائىدىسىز-لىك» مەنىسىدە قوللىنىلغان. كۆرۈڭلۈشقا بولىدۇكى، ـ bun بىلەن ـ mun ئوخشاش بىر يىلتىز، «ل» ۋە «ر» تاۋۇشى كۆپ ئەھۋاللاردا نۆۋەتلىشىدۇ. بۇنىڭدىن «دىۋان»دىكى «مۇڭقار ـ»، «ئالتۇن ياروق»تىكى

«مۇڭقۇل» سۆزى ۋە مەزكۇر يازمىدىكى «بۇنقال» سۆزلىرىنىڭ كونتېكىست ئاساسىدا يىلتىزداش سۆزلەردىن ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش مۇمكىن. مۇشۇ ئاساستا، ئەسلىي يازمىدىكى «تۆگە قېرىسا، بۇنقال بولۇر» دېگەن جۈملىنى «تۆگە قېرىسا ئازغۇن بولۇر» دەپ تەرجىمە قىلىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

⑦ بۇ جۈملىدىكى murančın سۆزىنىڭ مەنىسى ئېنىقسىز. «قەدىمكى ئۇيغۇرتىلى لۇغىتى» (101 ـ بەت)دە buranč سۆزى «بىئارامليق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان. «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدە-سى» (596 ـ بەت)دە burčın- پېئىلى «تېرىكمەك، ئاچچىقلانماق، غەزەپلەنمەك» دېگەن مەنىلەردە ئىزاھلانغان. بۇلاردىن ئۇ ئىككى سۆز ئوخشاش بىر يىلتىز bur ـ دىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن دېگەن قا-ياسقا كەلگىلى بولىدۇ. مارسىل ئېردال يۇقىرىقى كىتابى (185 ـ ، 321 ـ بەتلەر)دا (burkug قورۇق، پۈر-لىشىش)، (burki تۈرمەك، تۈرۈلمەك) قاتارلىق بىرقانچە سۆزنىڭمۇ *bur ـ پېئىلىدىن ياسالغان بولۇش مۇمكىنچىلىكىنى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن مىساللار كەلتۈرۈپ چۈشەندۈرىدۇ. هالبۇكى، «13 ـ ئەسىر-دىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتمولوگىيە لۇغىتى» (355 ـ بەت)دا، bur ـ پېئىلى پەقەت «پۈرىماق، هورلاڭ-ماق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان بولۇپ، «تۈرۈلمەك» مەنىسىدىكى burkur ـ نىڭ burki ـ دىن ياسالغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن كۇپايىلىنىپ، بۇ پېئىل ئۈستىدە تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەھلىل يۈرگۈزمىگەن. ئەمدى ياسىغۇچى قوشۇمچە čın + غا كەلسەك، كلاۋسون لۇغىتىدە، «بۇ قوشۇمچىنىڭ فۇنكسىيەسى ئېنىق ئەمەس» دەپ كۆرسىتىلگەن. مارسىل ئېردال «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدىسى» (118 ـ بەت)دا، čık/+čın+ قوشۇمچىلىرىنىڭ čI+ قوشۇمچىسىنىڭ كېڭەيتىلگەن شەكلى ئىكەنلى-كىنى (balıkčın بېلىقچى)، (örümčik ئۆمۈچۈك) قاتارلىق ئەمەلىي مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، بۇ قوشۇمچىنىڭ «مەلۇم خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ياكى ئادەتلەنگەن ھەرىكەت خاسلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مەخسۇس قوللىنىلىدىغانلىقىنى» ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۇقىرىقى تىل ماتېرىيالىلىرىغا ئاساسەن، تەمسىلىدە كەلتۈرۈلگەن ud qarı bolsar, murančın bolur دېگەن جۈملىنى «ئۆكۈز قېرىسا تېرىككەك بولۇر» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.

⑧ «قىچىن» سۆزى «دىۋان» ۋە باشقا ئالاقىدار لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلمىگەن. «13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتمولوگىيە لۇغىتى»دە بۇ سۆزگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراشقا بولىدىغان qi (578 ـ بەت) ۋە ـ qir (641 ـ بەت) ئىككى سۆز كىرگۈزۈلگەن. ئالدىنقىسى ئۈندەش سۆز بولۇپ، قاراتما سۆز «هەي» ئورنىدا قوللىنىلغان. مەسىلەن، (qi ber ükel: هەي، بۇياققا كەل!)؛ كېيىنكى سۆز «بوز، كۈل رەڭ» مەنىسىدە.

⑨ «13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتمولوگىيە لۇغىتى» (194 ـ بەت)دە، ir ـ پېئىلى «غەم قىلماق، ئەندىشە قىلماق، مەيۇسلەنمەك» مەنىسىدە ئىزاھلانغان. مەزكۇر سۆز مەنىلىرى، čın + قوشۇمـ-چىسىنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن فۇنكسىيەسى ۋە قويچىلارنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكىگە ئاسا-سەن ırčin نى «غەمكىن» سۆزى بىلەن ئىپادىلىدۇق.

⑩ «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدىسى» (270 ـ بەت)دە، مارسىل ئېردال «ئۈرۈش ـ جېدەل» مەنىسىدىكى käriš سۆزىنى «كەرىمەك، سوزماق» مەنىسىدىكى kär- پېئىلىدىن ياسالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ خىل قىياسقا ئاساسلانغاندا، kär+iš سۆزى بىلەن ئوخشاش يىلتىزدىن يا-سالغان بولۇش مۇمكىنچىلىكى خېلىلا يۇقىرى بولغان kär+čin سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «جاھىل، جاھىلخور» مەنىلىرىدە قوللىنىلغان بولۇشى مۇمكىن.

4. قول يازمىلاردىن ئۆرنەكلەر:

P2969 (B01–B10)

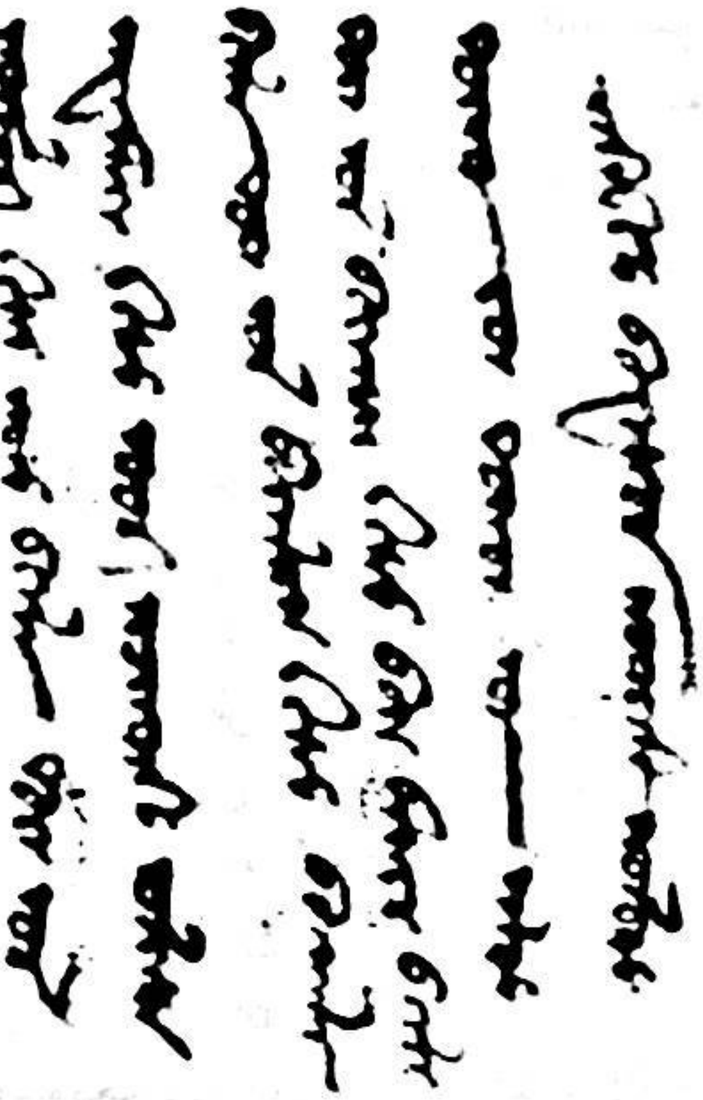

U056002 (A03–A05)

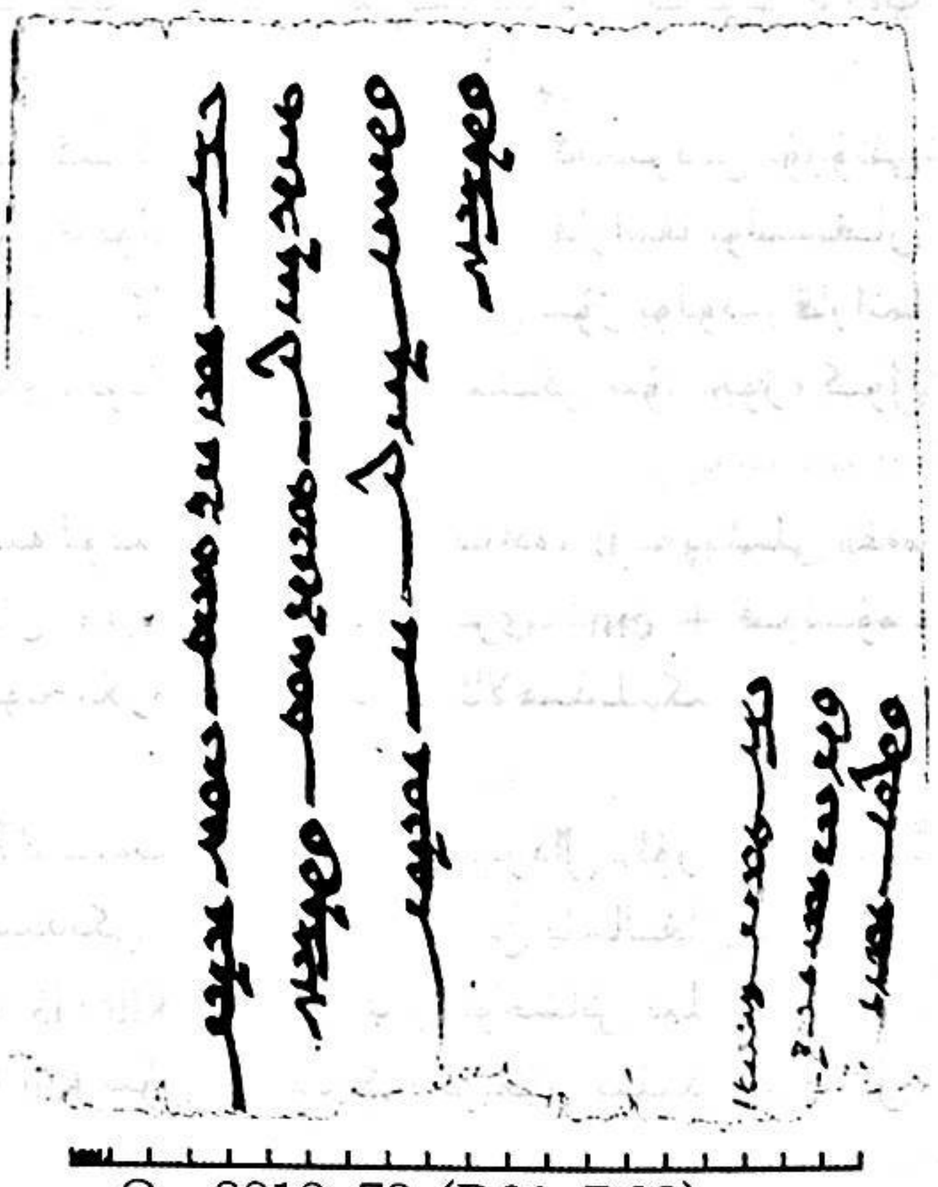

Or.8212–78 (D01–D03)

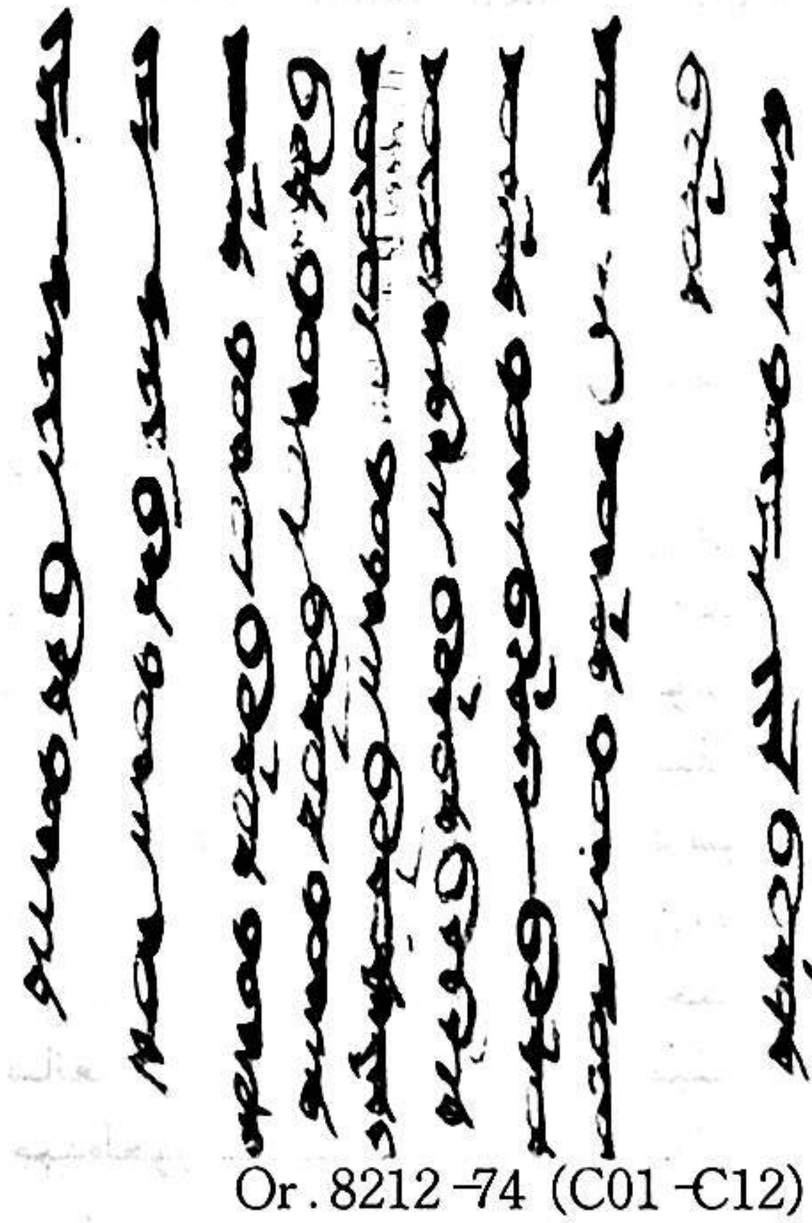

Or.8212–74 (C01–C12)

5. سۆزلۈكلەر

یوشۇرۇنماق	abin –E09
داۋان، تاغ یولی	art, A10
ئىسىم، ئات	at C04
نام ـ ئاتاق	ataq A09, A10
ئازماق، ئاداشماق	az –, C05, C07, C11, C12
ئەر، ئەر كىشى	är, A06,E08
ھۆكۈم باغلامچىسى	är-, A02, A03
گۆھەر، قىممەتلىك بۇيۇم	ärd(i)ni, A03
پەزىلەت، قابىلىيەت	ärdäm,A03,A04
ئۆتۈك، ئاياغ	ätük,A04
بەگ، مۆتىۋەر	bäg, A08
داۋان، دۆڭ، بەل	bäl, E02
بەلگە، نىشان	bälgä, A09
قورقۇنچ، ۋەھىمە	bäling, A07
بېلىق	baliq, E01
دوقمۇش، كوچا ئېغىزى	bältir, A08
مىس	baqir, A2
بار، مەۋجۇت	bar, A6, B01, D02
ئاقىل، دانىشمەن	bilgä, B06,C08,C12
بىلىملىك	bilgilig, C10
بىلىمەك	bil-,C04,C05
ئىلىم، بىلىم	bilig,C07
بىر	bir, C04
بىلەن	birlä, A02,A03
بىتىگ، پۈتۈك، ئەسەر	bitig, C02,
پۈتۈكچى، يازغۇچى	bitkäči, C09
بولماق	bol –, A05, A08, B02, B03, B04 B05, B06, B09, C12, E03, E04, E05, E06, E07, E08, E09
پوق، نىجاسەت	boq, A02
ئاۋام، خەلق	budun, D03
تاپماق، ئېرىشمەك	bul –, A10, B08
ئازغۇن، ئەقىلسىز	bunqal, E04
بۇرخان، بۇددا	burqan, A01
ساۋاب، ياخشى پەزىلەت	buyan, A01, A02
گىشتىمەك، ئاڭلىماق	ešid-,C02
گىت	it, E03
گىچى تەرەپ	ič, A04
غەمكىن، مۇڭلۇق	irčin,E09
كەلمەك	käl-,E09
كاج، جاھىل	kärčin, E08
كېرەك، لازىم	kärgäk, E09
كىم	kim, A05
كىشى، ئادەم	kiši,A01,A02,A03,A04,C03,E09
كۆرمەك	kör-,C02, C03,E06
مەڭگۇ، ئەبەدىي	mängigü,B10
مايماق، ئوغۇت	mayaq, A10
مىڭ	ming, C03
تېرىككەك	murančın, E05
ئوغلى	oğlı,B02,B06,B07
ھۆكۈم باغلامچىسى	ol-, A04
ئۆردەك	örtäk, B07
قەرزدار	ötügči, C09
ۋەھشىي، ياۋۇز	qadır, B04
قان	qan,A05
يېپىنچا، قاپ	qapung,E09
قاپلان، يولۋاس	qaplan, E01
قاپقان	qapqan, B05
قېرى، ياشانغان	qarı, E03,E04,E05,E06,E07,E08
قىچىن	qıčın, E06
قىز	qız, E06
قوچۇ	qoču, E01
قويچى	qoynčı, E07
قۇدۇق	quduğ, E01
قۇش	quš, B01
بەخت، سائادەت	qut, A07
ماقال ـ تەمسىل	s(a)v, A06,B01,C01,D01
سالماق	sal-, A09
سانسىز، ساناقسىز	sansız, B09
ساي، دالا	say, E02
بويلاپ، بويىچە	sayu, A09,A10

سۇ	suv, A07,B07
تەڭرى	t(ä)ngri, B10
تاغ	tağ, E01,E02
تومۇر	tamar, A05
تامغا	tamğa,C01
ئىسپات، گۆۋاھ، گۆۋاھچى	tanuq, C01
چوڭقۇر	täring, A07
تۆگە	tävä,E04
دېمەك	te-, C05
شۇڭقار	toğan, B01
تۇغ، بايراق	tuğ, B03
توققۇز	toquz, B02
تۇغماق	tuğ-, B07
تۇمەن	tümän, B09
تۈرك	türk, A06,D01
تۇتقۇن، ئەسىر	tutğan,B04
تەڭ، باراۋەر	tüz, A01,A03,A04
ئۈچۈن	üčün, B04,B05
ئۇي	ud, E05
ئۇللۇق، پېتەك	ulyaq, A04
ئۇنتۇماق	unıt-, C08
ياراتماق، رەتلىمەك	ura-, C07
ھاۋىسماق	ür-, E03
يول	uz, E02
ئۈستى	üzä, D02,D03
يەنە	y(ä)mä, A06,B01,D01
يېپىنماق	yabın-, E09
يامغۇر	yağmur, E09
ياغماق	yağ-, E09
خاتالاشماق	yangıl-, C06,C08,C09,C10,C1
يېقىن	yaqın, E09
ياراتماق	yarat-, C06
ياتماق	yat-, E03
يۇمشاق، سىلىق	yava[š], B10
ياۋۇز، يامان	yavuz, E09
تۇزلەك	yaz, E02
يەر	yer, B10,D02
يول باشلىغۇچى	yerči, C06,C08,C11,C12
ياخشى	yig,C03
يوغان	yoğun, A05
يول	yol,D02
يوق	yoq, E01
يۈز	yüz, C03

6. پايدىلانمىلار

① ئا . فون. گابائىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك فىلولوگىيەسى: ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى قەدىمكى تۈرك ئەدەبىياتى» (گېرمانچە)، «شەرقشۇناسلىق قوللانمىسى»، كۆلن: برىل نەشرىياتى، 1963 ـ يىلى نەشرى.
② رەشىت رەھمەتى ئارات: «تۈركچە تۈرپان تېكىستلىرى Ⅶ» (گېرمانچە)، بېرلىن، 1936 ـ يىلى نەشرى.
③ رەشىت رەھمەتى ئارات: «قەدىمكى تۈرك شېئىرىيىتى» (تۈركچە)، ئەنقەرە، تۈرك تارىخ قۇرۇمى، 1991 ـ يىلى نەشرى.
④ گ . كلاۋسون: «13 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى تۈرك تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيەلىك لۇغىتى» (ئىنگلىزچە)، ئوكسفورد، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1972 ـ يىلى نەشرى.
⑤ مارسېل ئېردال: «قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ سۆز ياساش قائىدىسى» (ئىنگلىزچە)، ۋىسبادېن، 1991 ـ يىلى نەشرى.
⑥ «قەدىمكى ئۇيغۇرتىلى لۇغىتى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
⑦ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
⑧ ياڭ فۇشۆ: «دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ماقال ـ تەمسىللەر» (خەنزۇچە)، «ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» (社科纵横)، 1994 ـ يىللىق 4 ـ سان.

(ئاپتورى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىنىڭ 2010 ـ يىللىق دوكتورانتى)

توپلاپ رەتلىگۈچى: ھېمىت سامساق

بىلال بىلەن ئالتۇن قاسراقلىق يىلان

(چۆچەك)

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، دۇنياغا مەشھۇر تەكلىماكان ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە دەھشەتلىك قۇم ـ بوران ئۇزۇلمەي يۇز بېرىپ، نۇرغۇن شەھەر ـ يېزىلار، باغۇ بوستانلار قۇم ئاستىدا قاپتۇ. زېمىن خۇددى يىرتىلغان رەختتەك تالا ـ تالا جىرالارغا ئايلىنىپ، دەريا ـ كۆللەر قۇرۇپ كېتىپتۇ. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ۋە قۇشلار ئۆلۈم گىردابىدا جان تالىشىپ، ھاياتلىق يوللىرى ئىزدەپ تەرەپ ـ تەرەپلەرگە كېتىپتۇ. تەبىئەتنىڭ بۇ رەھىمسىز ئاپىتىگە چارىسىز قېلىپ، ئۆز ماكانىنى كۆزى قىيمىغان ھالدا تاشلاپ، ھاياتلىق يولى ئىزدەش ئۈچۈن كېتىۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدا بىلال ئىسىملىك ئىرادىلىك، ئېسىل پەزىلەتلىك بىر يېتىم بالىمۇ بار ئىكەن. بۇ يىگىت باشقىلارغا ئەگىشىپ ماڭماي، ئۆزى يالغۇز بىر چۆللۈككە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئادەمسىز چۆللەردە ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ياۋا توشقان ۋە جەرەنلەرنىڭ گۆشىنى يەپ مېڭىپتۇ. بىر كۈنى بىلالغا كىچىككىنە بىر ئېقىن سۇ ئۇچراپتۇ. بىلال چەكسىز خۇشاللىقىدا چۆمۈپ ئاللاغا يۈزمىڭ شۈكۈر ـ سانالار ئېيتىپ: «سۇ تاپتىم، سۇ تاپتىم، ھاياتلىق تاپتىم» دەپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىراپتۇ. سۇ ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، ھەرھالدا ئىچىشكە ۋە غىزا ئېتىپ يېيىشكە يېتىدىكەن.

بىلال سۇنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەن تەرەپلىرىنى كۆرۈپ، سۇنىڭ يولىنى توسۇپ ئارقىغا يانداۋۇرۇپ، ئېقىنغا تۇغنى ئاز ـ ئازدىن ئېگىزلىتىپ سېلىش ئارقىلىق سۇنى كۆپەيتىپ، شۇ سۇ بىلەن تېرىقچىلىق قىلماقچى بوپتۇ. بىلال ئېقىننىڭ تار ۋە ئىككى قىرغىقى ئېگىزرەك بىر جايىنى تاللاپ، تۇغ ئورنىنى بېكىتىپتۇ. سۇدىن قانغۇچە ئىچىپ، قۇرۇپ قالاي دېگەن توشقانىنىڭ گۆشىنى ئۆتكۈر چىشلىرى بىلەن چاينap يەپ، قورسىقىنى تويدۇرۇپتۇ ـ دە، ئېقىنغا تۇغ سېلىشقا كىرىشىپتۇ. ئۇ ناھايىتى تېزلا ئېقىننىڭ سۇيىنى ئارقىغا ياندۇرۇپتۇ. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز كىرپىك قاقماي ئىشلەپ، تۇغنى ئېگىزلىتىپتۇ. ئاندىن تۇغنىڭ ئۈستىگە گۈلخان يېقىپ، ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. نەچچە كۈن ئۆتمەيلا ئېقىننىڭ سۇيى كۆپىيىپ، كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلاپتۇ. بىلال ھەركۈنى چەكسىز خۇشاللىق بىلەن ئەمگەك قىپتۇ، ئۇ ھېلى شاخ ـ شۇمبا كېسىپ كېلىپ باسسا، ھېلى ئۈستىدىن توپا تاشلاپ ئېقىننىڭ تۇغنى ئېگىزلىتىپتۇ. بىر كۈنى قارىغۇدەك بولسا، سۇ ئىزدەپ يۈرگەن ئۇچار قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ئېقىننىڭ سۈيىنى ئىچىپ، ئېقىن بويىدا يايراپ يۈرگۈدەك. خۇشاللىقىنى باسالمىغان بىلال: «سۇ كەلدى، سۇ كەلدى. كېلىكلار جانۋارلار، سۇ ئىچىكلار، باشقىلارغىمۇ خەۋەر قىلىكلار، ئۇلارمۇ كەلسۇن، ھەممىمىز بىلە ياشايلى» دەپ ۋارقىراپتۇ.

كېيىن بۇ ئېقىن ئاپەتتىن ئامان قالغان جانلىقلارنىڭ پاناھگاھىغا ئايلىنىپتۇ. بۇنىڭدىن بىلال چەكسىز خۇشاللىقا چۆمۈپتۇ. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى بىلالنىڭ مېھمانلىرى بارغانسېرى كۆپىيىپ، گۈر ئاغزىدىن قايتقان بۇ بىر توپ جانلىقلار كىچىككىنە

بىر دۇنيانى ھاسىل قىپتۇ. بىلال ئايلارنى يىللارغا ئۇلاپ توختىماي ئىشلەپ، ئېقىننى بارغانسېرى چوڭايتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، كىچىككىنە بۇ ئېقىن ئەمدى ئەتراپى ياپيېشىل، ھەرخىل قۇشلار ئەگىپ كېتەلمەيدىغان چوڭ بىر كۆلگە ئايلىنىپ، بىر گۈزەل مەنزىرە بەرپا بوپتۇ.

بىر كۈنى چىڭقىچۇشتە بىلال يېقىنلا يەردىكى بىر دۆڭنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، يوغان بىر ئالتۇن قاسراقلىق يىلاننىڭ جىمجىت ياتقىنىنى كۆرۈپ، قورققىنىدىن داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قاپتۇ. پۇت ـ قوللىرى بوشىشىپ، قېچىشقا ماغدۇرىمۇ قالماپتۇ. ئۇ ئۆزىنى توختىتىپ، چوڭقۇر بىر نەپەس ئېلىۋېلىپ، قايتا قاراپتىكەن، تولىمۇ يوغان ھەم ئۇزۇن بىر ئالتۇن قاسراقلىق يىلان قۇمغا يېرىم كۆمۈلۈپ ياتقۇدەك. بىلال بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن بېسىپ يىلاننىڭ يېنىغا يېقىنلىشىپتۇ، يىلان يەنىلا جىمجىت ياتقۇدەك. بىلال كۆڭلىدە: «ئەگەر ئۇ ئۆلۈك بولسا تېرىسىنى سويۇۋېلىپ داپ ياساپ، زېرىكىپ كەنىدە داپ چېلىپ ئويىنىسام بولغۇدەك» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ تېخىمۇ يېقىن كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان مىدىرلىمىغاندەك قىپتۇ. ئەسلىدە يىلان تىرىك ئىكەن. بىلال قاچماقچى بولۇۋېتىپ تۇيۇقسىز يىلاننىڭ قورسىقىدىكى جاراھەتنى كۆرۈپ قاپتۇ. جاراھەت ئۇستىدە چۈمۈلىلەر ئۆمىلەپ يۈرگەنمىش، بىلال كۆڭلىدە: «بۇ بىچارە يىلان يارىلىنىپتۇ، ئۇنى قۇتقۇزۇۋالاي» دەپ ئويلاپتۇ ۋە دەرھال يىلاننىڭ تېرىسىنىڭ قېتىغا كىرىۋالغان چۈمۈلىلەرنى پاكىز تازىلاپتۇ، ئاندىن ئۇچىسىدىكى يىرتىلىپ كەتكەن كۆڭلەكنىڭ بىر قىسمىنى يىرتىپ يىلاننىڭ جاراھىتىنى تېڭىپتۇ. يىلان يەنىلا جىمجىت ياتقۇدەك. بىلال بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كېتىپتۇ.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، بىلال يەنە ئالتۇن قاسراقلىق يىلاننىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، يىلان جاراھىتىنى ئاپتاپقا قاقلاپ ياتقۇدەك. بۇ قېتىم ئۇ قورقماي يىلاننىڭ يېنىغا بېرىپ، يارا ئورنىنى تازىلاپ، قايتىدىن تېڭىپ قويۇپ قايتىپ تۇ. ئۇ شۇ تەرىقىدە يەتتە قېتىم كېلىپ يىلاننىڭ يارىسىنى تېڭىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يىلان ئورنىدىن قوزغىلىپ، بىلال ئىشلەۋاتقان ئېقىن سۈنىڭ يېنىغا كېلىپ، سۇغا شۇڭغۇپتۇ. بىلال يەنە داۋاملىق ئىشلەپ تۇغنى ئېگىزلىتىۋېرىپتۇ. ئۇ كېيىن جەرەن تېرىسىدىن قاپ تىكىپ، توپىنى شۇنىڭدا توشۇپتۇ. بىلال دەم ئالماي ئۇزاق ۋاقىت ئەمگەك قىلىۋەرگەچكە تېنى ئاجىزلاپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى ئۇ بىر قاپ توپىنى يۇدۇپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز يىقىلىپ چۈشۈپ، ھوشىدىن كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا ھېلىقى ئالتۇن قاسراقلىق يىلان ئېقىن سۇدىن شۇڭغۇپ چىقىپ، بىلالنىڭ يېنىغا كەپتۇ ـ دە، بىر تال تۇخۇمنى بىلالنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ. بىلال ناھايىتى تېزلا ھوشىغا كېلىپ، بېشىدا قاراپ تۇرغان يىلاننى كۆرۈپ قورققىنىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قاپتۇ. شۇ ئەسنادا يىلان دەرھال زۇۋانغا كېلىپ:

ـــ ئەي ئادەم بالىسى، مەندىن قورقمىغىن. قانداق ھاجىتىڭ بولسا دېگىن، مېنى قۇتقۇزۇۋالغىنىڭ ئۈچۈن، ھەرقانداق ھاجىتىڭنى راۋا قىلىمەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ ئەي قورقۇنچلۇق يىلان، بۇ يەردىن تېزرەك كەتكىن، ھاجىتىمدىن چىقماقچى بولساڭ مېنى بۇ يەردە خاتىرجەم ئىشلىگىلى قويغىن، ـــ دەپتۇ بىلال ۋە ئورنىدىن قوپۇپ قاپنى كۆتۈرۈپتۇ. لېكىن توپا قاچىلانغان بۇ قاپ ئۇنىڭغا شۇنچىلىك يەڭگىل تۇيۇلۇپتۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ شۇنچە كۈچىتۈڭگۈر بولۇپ كەتكىنىگە ھەيران بوپتۇ. ئۇ توپىنى تۆكۈپ بولۇپ، يەنە توپا ئالماقچى بولۇپ كېينىگە يېنىپ قارىسا ھېلىقى يىلان يوق تۇرغۇدەك. ئۇ قايتىدىن كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە تولۇپ ئېقىننىڭ تۇغىنىنى داۋاملىق ئېگىزلىتىپتۇ.

بىلالنىڭ ئېقىنغا تۇغان توسۇپ يېڭى بىر ھاياتلىق دۇنياسى يارىتىلغىلى توغرىسىدىكى خەۋەر بارا ـ بارا يىراق ـ يېقىندىكى سۇسىزلىقتىن جان تالىشىۋاتقان خەلقلەرگە تارقىلىپتۇ. ئېقىننىڭ سۇيى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، چوڭ كۆلگە ئايلى ـ

نىپتۇ. بىلال بولسا يەنىلا ھاردىم ـ تالدىم دېمەي، داۋاملىق ئىشلەپ، تۇغانلىرىنىڭ ئېگىزلىكىنى ئاشۇرۇپ بېرىپتۇ. بۇ كۆلدە غاز ـ ئۆردەكلەرمۇ كۆپەيىپ، بىلالمۇ ئوزۇق ـ تۇلۇكتىن غەم قىلمايدىغان بوپتۇ. لېكىن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بىلالنىڭ تېنى يەنە ئاجىزلاپ كېتىپتۇ. توپا قاچىلانغان قاپنىمۇ كۆتۈرەلمەي ھە دېسىلا يىقىلىپ چۈشۈپ، ئىشى پەقەتلا ئايىنمايدىغان بولۇپ قاپتۇ.

بىر كۈنى بىلال يىقىلىپ چۈشۈپ، قوپالماي ياتقاندا ئالتۇن قاسراقلىق يىلان يەنە سۈدىن شۇڭغۇپ چىقىپ بىلالنىڭ يېنىغا كەپتۇ ۋە ئۇنىڭغا:

ـــ ئەي ئادەم بالىسى، ئاغزىڭنى ئاچقىن، ـــ دەپتۇ ـ دە، بىر تال تۈخۈمنى ئۇنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئاندىن ئۇنىڭغا:

ـــ قانداق ھاجىتىڭ بولسا ماڭا ئېيتقىن، ھاجىتىڭنى راۋا قىلىمەن، ـــ دەپتۇ.

ـــ ئەي ئالتۇن قاسراقلىق يىلان، ـــ دەپتۇ بىلال، ـــ دەھشەتلىك قۇم ـ بوران ئاپىتى بىزنى ماكانسىز، سۈسىز قالدۇردى. بۇ يەردىكى ئېقىن سۈنى ئۇلغايتىپ، سەن كۆرۈپ تۇرۇۋاتقان مۇشۇ زېمىننى چوڭ كۆلگە ئايلاندۇرسام مۇرادىمغا يېتەمەن، بۇنىڭدىن باشقا ھاجىتىم يوق.

ئالتۇن قاسراقلىق يىلان:

ـــ ئەي ئادەم بالىسى، سىلەر تارتقان قۇم ـ بوران ئاپىتىنىڭ دەردىنى مەنمۇ يەتكۈچە تارتتىم. راستلا باشقا ھاجىتىڭ يوقمۇ؟ ـــ دەپتۇ.

ـــ يوق، ـــ دەپتۇ بىلال بېشىنى چايقاپ. يىلان بىلالنىڭ ئاغزىغا تۈخۈمدىن يەنە بىر تال سېلىپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. ۋاقىت يەنە ئۆتۈۋېرىپتۇ، بىلال توختىماستىن ئىشلەۋېرىپتۇ. كۆلمۇ بارغانسېرى چوڭىيىپتۇ، بۇ زېمىنمۇ سۈغا قېنىپ، ياپيېشىل چىمەنزارغا ئايلىنىپتۇ.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان يەنە بىلالنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭغا:

ـــ ئەي ئادەم بالىسى، مەن سېنى ئۆز ماكانىمغا باشلاپ باراي. سەن ھازىر مېنىڭ قۇيرۇقۇمغا ئېسىلىپ، كۆزۈڭنى چىڭ يۇمغىن، مەن كۆزۈڭنى ئاچ دېگەندە ئاندىن ئاچقىن، ـــ دەپتۇ. بىلال ماقۇل بولۇپ، دەرھال بۇ يوغان يىلاننىڭ قۇيرۇقىنى مەھكەم تۇتۇپ، كۆزىنى يۇمۇپتۇ. بىر بوران بىلەنلا يىلان ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەندەك بوپتۇ. بىلال ئۆزىنى ئاسماندا ئۇچۇۋاتقاندەك ھېس قىپتۇ. خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بوران توختىغاندەك بولۇپ، يىلان بىلالغا:

ـــ كۆزۈڭنى ئاچقىن، ـــ دەپتۇ. بىلال كۆزىنى ئېچىپ، يىلاننىڭ قۇيرۇقىنى قويۇۋېتىپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، كۆز يەتكۈسىز يوغان، ھەيۋەتلىك بىر ساراينىڭ ئىچىدە تۇرغۇدەك. بۇ ساراينىڭ پۈتۈن يېرى ئالتۇن ـ كۈمۈش، ياقۇت ـ جاۋاھىراتلار بىلەن لىق تولغانكەن. بىلال ھەيران بولغىنىدىن كۆزىنى يوغان ئېچىپ قېتىپلا قاپتۇ. قاياققىلا قارىسا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلار نۇر چېچىپ تۇرغۇدەك. ئىچكىرىلەپ ماڭغانكەن، ئۇنىڭغا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھەددى ـ ھېسابسىز ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر دۆۋىلەنگەن كۆز يەتكۈسىز سارايلار ئۇچراپتۇ. ئۇ نېمە قىلىشنى ۋە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ تۇرغاندا، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان ئۇنىڭغا:

ـــ بۇ ساراي بىزنىڭ ئۇستىمىزدىكى كاتتا شاھەرنىڭ پادىشاھى تارمان خانىنىڭ ئىدى، دەھشەتلىك قۇم ـ بوران ئاپىتى زېمىننى ئاستىن ئۇستۇن قىلىپ، بۇ كاتتا شاھەرنى قۇم ئاستىغا كۆمۈۋەتتى. ھازىر ئىككىمىز تۇرغان بۇ ساراي ئەللىك گەز چوڭقۇرلۇقتىكى يەرنىڭ ئاستىدا. تارمان خانىنىڭ مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرى بارلىق نەرسىلىرى بىلەن رەھىمسىز قۇمنىڭ ئاستىدا قالدى. شۇنىڭدىن بۇيان مەن تارمان خانىنىڭ بۇ نەرسىلىرىنى مۇشۇ يەردە ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. سەن مېنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالدىڭ، مەن ساڭا مەڭگۈ قەرزدار. شۇڭا، بۇ نەرسىلەرنى خالىغىنىڭچە ئېلىپ كەت، نېمە ئالساڭ، قانچىلىك ئالساڭ مەيلى. ياكى بولمىسا مەن بىلەن بۇ يەردە قېلىپ، مۇشۇ يەردە بەھۇزۇر ياشىغىن، ـــ دەپتۇ.

بىلال ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ، تىلى گەپكە كەلمەي

قاپتۇ ۋە بىر ھازادىن كېيىن ئەسلىگە كېلىپ:

ــ رەھمەت ساڭا، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان. ماڭا بۇ نەرسىلەرنىڭمۇ، ھەشەمەتلىك سارايىنىڭمۇ كېرىكى يوق. تارمان خانغا ئەسقاتمىغان بۇ نەرسىلەر ماڭا ئەسقاتارمىدى؟ مەن ئۆز ئەمگىكىمگە تايىنىپ ياشاشنى خالايمەن. مېنى پاتراق ئۆز ماكانىمغا ئاپىرىپ قويغىن، ــ دەپتۇ.

ئالتۇن قاسراقلىق يىلان زۇۋان سۇرمەپتۇ، بىلال دەرھال كېلىپ، ئۇنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپ، كۆزىنى يۇمۇپتۇ. بىردىنلا دەھشەتلىك بوران كۆتۈرۈلۈپ، بىلال ئۆزىنى ئۇچۇۋاتقاندەك ھېس قىپتۇ. خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن كېيىن، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان ئۇنىڭغا:

ــ كۆزۈڭنى ئاچ، ــ دەپتۇ. بىلال كۆزىنى ئېچىپ قارىسا، ئۆزى ياسىغان تۇغانىنىڭ ئۈستىدە تۇرغۇدەك. ئالتۇن قاسراقلىق يىلان بىلالغا:

ــ ئەي ئادەم بالىسى، ھەرقانداق چاغدا ئەگەر بېشىڭغا كۈن چۈشكۈدەك بولسا، بۇنى دەرھال ئوتقا قاقلىغىن، شۇ زامان يېنىڭدا پەيدا بولىمەن، ــ دەپ بىر تال مۇڭگۈزنى بىلالغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بىلال يەنە ئىشقا كىرىشىپتۇ.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، كۆلنىڭ سۇيى بارغانسېرى ئۇلغىيىپتۇ. بىلال قان ــ تەرى بەلەن بەرپا قىلغان بۇ كۆلنىڭ داڭقى تېخىمۇ يىراق جايلارغا تارقىلىپ، ھەرخىل جانلىقلار ۋە ئادەملەر تەرەپ ــ تەرەپتىن كۆچۈپ كېلىشكە باشلاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەتراپ ئاۋات بىر زېمىنغا ئايلىنىشقا باشلاپتۇ.

مۇشۇ يەرگە يېقىن بىر ماكاندا، قۇم ــ بوران ئاپىتىدە ۋەيران بولۇپ ئارانلا قالغان بىچارىلەرنىڭ مىڭبىر جاپادا تاپقان نەرسىلىرىنى ئوغرىلاپ، بۇلاپ يەيدىغان يەتتە قاراقچى بار ئىكەن. ئۇلار ھەر تەرەپتە قاتراپ يۈرۈپ، يېتىم ــ يېسىر، ئاجىزلارنى، بولۇپمۇ قىز ــ ئاياللارنى بوزەك قىلىدىكەن. ھېچكىم ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىكەن. بۇ يەتتە قاراقچى كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇ ئىزدەپ يۈرۈپ، بىلال بەرپا قىلغان بۇ چوڭ كۆلنىڭ يېنىغا كېلىپ قاپتۇ. بىلال بىر مەزگىل ئۇلارغا گەپ قىلماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ قاراقچىلار بارا ــ بارا بىلالغا ۋە بۇ يەردىكى كىشىلەرگىمۇ زورلۇق ــ زومبۇلۇق قىلىپ، ئۇلارنى بوزەك قىلىدىغان بولۇۋاپتۇ. كېيىنچە ھەتتا باشقىلارنى كۆلنىڭ يېنىغا يېقىن يولاتمايدىغان بوپتۇ. بىر كۈنى بىلال قاراقچىلارغا نەسىھەت قىلىپ مۇنداق دەپتۇ:

ــ ھەي ئاكىلار، مەن ئۇزۇن يىل جاپا تارتىپ، كىچىككىنە ئېقىن سۈنى بۇ چوڭ كۆلگە ئايلاندۇردۇم. بۇ جەريانda غاز ــ ئۆردەكلەرنىڭ تۇخۇملىرىنى يېگەن بولساممۇ، لېكىن ئۇلارنى تۇتۇپ يېمىدىم. ھايۋانلارغا زىيان يەتكۈزمىدىم، ئۇلارمۇ بىر جانلىق ئەمەسمۇ؟ لېكىن سىلەر...

ــ نېمە؟ بىزنى غاز ــ ئۆردەك، ھايۋانلارنى تۇتۇپ يېمەكچىمۇ سەن؟ ــ قاراقچىلار بىرلىشىپ، بىلالنى ئۇرۇپ ــ دەسسەپ، سۇغا تاشلىۋېتىپتۇ. بىلال تاياقنىڭ زەربىدىن مىدىرلىيالماي، سۇدا تۇنجۇقۇپ ھوشىدىن كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئالتۇن قاسراقلىق يىلان پەيدا بولۇپ، بىلالنى سۇ ئۈستىگە ئېلىپ چىقىپ، ھوشىغا كەلتۈرۈپتۇ. بىلال كۆزىنى ئېچىپ قارىسا، ئالتۇن قاسراقلىق يىلان يېنىدا تۇرغۇدەك. ئۇ بىر تال تۇخۇمنى بىلالنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويۇپتۇ. بىلال تۇخۇمنى يەپ، ناھايىتى تېزلا روھلىنىپ ئەسلىگە كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن قاسراقلىق يىلان بىر بوران بىلەن كۆزدىن غايىب بوپتۇ. بۇ چاغدا يەتتە قاراقچى بىلال ياسىغان تۇغانىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، گۈلخانلارنى يېقىپ تاماشا قىلىپ ئولتۇرغانىكەن. بىلال يەنە ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىپ:

ــ گۈلخاننى ئۆچۈرۈڭلار، بولمىسا ماۋۇ شاخ ــ شۇمبىلارغا ئوت كەتسە چاتاق بولىدۇ، ــ دەپتۇ. يەتتە قاراقچى ئوتنى ئۆچۈرۈش ئۈ يېقتا تۇرسۇن، قەستەنگە شاخ ــ شۇمبىلارغا ئوت يېقىشقا باشلاپتۇ. بىلال قاتتىق غەزەپلىنىپ، ئۆزىگە ئېتىلىپ كەلگەن بىر قاراقچىنى قولىدىن تۇتقىنىچە پىرقىرتىپ كۆلگە تاشلاپتۇ. كەينىدىن كەلگەن قاراقچىنىمۇ خۇددى ئەسكى چاپاننى تاشلىغاندەك

پىرقىراتقىنىچە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ ئۈستىگە تاشلاپتۇ. قالغان قاراقچىلار بۇنى كۆرۈپ بىلالغا چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالماپتۇ. بىلال ئۇلارغا:

— قارىغاندا، سىلەرگە نۇرغۇن بايلىق لازىم ئوخشايدۇ، مەن سىلەرنىڭ باي بولۇشۇڭلارغا ياردەم قىلاي، — دەپتۇ ـ دە، يىلان بەرگەن مۇڭگۈزنى ئوتقا قاقلاپتۇ. شۇ ھامان بىر بوران چىقىپ ئالتۇن قاسراقلىق يىلان بىلالنىڭ يېنىدا پەيدا بوپتۇ.

— ئەي ئالتۇن قاسراقلىق يىلان، — دەپتۇ بىلال، — بۇلارغا ناھايىتى كۆپ مال ـ دۇنيا كېرەك ئىكەن، رەھىم قىلىپ ئۇلارنى ھېلىقى سارايغا ئاپىرىپ مۇرادىغا يەتكۈزۈپ قويغىن.

ئالتۇن قاسراقلىق يىلان ماقۇل بوپتۇ. بىلال قاراقچىلارنى دەرھال يىلاننىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپ كۆزىنى يۇمۇشنى بۇيرۇپتۇ. قورقۇپ تىترەپ تۇرغان قاراقچىلار بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىلالنىڭ پۇتلىرىنى قۇچاقلاپ:

— بىر قوشۇق قېنىمىزدىن كېچىپ، بىزنى قويۇۋەتسەڭ، — دەپ توۋا قىلىپ يىغلىشىپتۇ. بىلال ئۇلارغا:

— دەرھال مەن دېگەندەك قىلىڭلار، بولمىسا بۇ يىلان سىلەرنى چاينىپ پۈركۈۋېتىدۇ، — دەپتۇ. قاراقچىلار ئامالسىز تىترەپ تۇرۇپ، ئالتۇن قاسراقلىق يىلاننىڭ قۇيرۇقىغا بىر ـ بىرلەپ ئېسىلىپ كۆزلىرىنى يۇمۇپتۇ. يىلان قاراقچىلارنى قۇيرۇقىغا مەھكەم يۆگەپ، بىرلا بوران بىلەن كۆزدىن غايىب بوپتۇ. قاراقچىلار ئۆلۈك بىلەن تىرىكىنىڭ ئارىلىقىدا ھاۋايى مۇئەللەقتە بىر ياقلارغا كېتىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشىپتۇ. خېلى ئۇزاق ۋاقىتتىن كېيىن قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈردەك بىر جايدا بۇ قاراقچىلارغا:

— كۆزۈڭنى ئاچ، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇ. ئۇلار كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا، ئالتۇن ـ كۈمۈش، بايلىقلار بىلەن لىق تولغان ھەشەمەتلىك سارايىنىڭ ئىچىدە تۇرغانىمىش. قاراقچىلارنىڭ كۆزلىرى ئالاچەكمەن بولۇپ، قاقىقان قوزۇقتەك جايىدا تۇرۇپلا قاپتۇ. ئالتۇن قاسراقلىق يىلان ئۇلارغا:

— خالىغىنىڭلارچە ئېلىڭلار، — دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان قاراقچىلار ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرگە ئاچ كۆزلۈك بىلەن ئۆزىنى ئېتىپتۇ. ئۇلار قۇچاق ـ قۇچاق ئالتۇنلارنى ئېلىپ بويۇنلىرىغا ئېسىپتۇ، بەللىرىگە باغلاپتۇ، يانچۇقلىرىغا تىقىپتۇ، ئىشقىلىپ، تىققۇدەكلا يېرى بولسا تىقىشتۇرۇپ، ھەممىسى يۇمىلاق توپقا ئوخشاپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن قاسراقلىق يىلان قاراقچىلارنى قۇيرۇقىغا يۆگەمەكچى بوپتۇ، لېكىن ئۇلار توپتەك بولۇپ قالغاچقا يىلاننىڭ قۇيرۇقىغا پاتماپتۇ. ئاخىر ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ پۇتىغا ئېسىلىپتۇ. ئالتۇن قاسراقلىق يىلان بىر بوران بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنىكەن، قاراقچىلار ئېغىرلىقىدىن بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەي، شۇ ھامان قوللىرى بىر ـ بىرىدىن ئاجراپ، تۆۋەنگە قاراپ موللاق ئېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاچ كۆز قاراقچىلار ئېلىۋالغان مال ـ دۇنيا سى بىلەن تارمان خانىنىڭ غارىدا ھالاك بوپتۇ.

— ئەي ئادەم بالىلىرى، — دەپتۇ ئالتۇن قاسراقلىق يىلان، — «نەپسىدىن چوڭ بالا يوق، قىيامەتتىن چوڭ بازار يوق» دەپ بىكار ئېيتمىغان. ئاچ كۆز نەپسىڭلارنىڭ سەۋەبىدىن مۇشۇ يەرده ھالاك بولدۇڭلار.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىلال پەيدا قىلغان كۆل كېيىن تېخىمۇ ئاۋاتلىشىپ، ئۇچار قۇشلارنىڭ جەننەتىگە، خىلمۇ خىل ھايۋاناتلارنىڭ گۈزەل يايلىقىغا ئايلىنىپتۇ. كىشىلەر ئۇ گۈزەل جايىنى ماكان تۇتۇپ تۇرمۇشىنى ياشاشات ياشاپتۇ.

(توپلاپ رەتلىگۈچى كۈچا دۆڭقوتان بازىرى 1 ـ قاراڭغى كەنتىدە. ئېيتىپ بەرگۈچى: بايىز باي)

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى

ھېيلىگەر ئوغرى

(چۆچەك)

خەۋەر گۈللىرىنىڭ نەققاشلىرى بۇ ھېكايەتنىڭ مۇقەددىمىسىنى شۇنداق نەپىس بايان قىپتۇكى، جاھان مەملىكەتلىرىنىڭ بىرىدە بىر پادىشاھ بار ئىكەن، ئاپتاپنىڭ شولىسى زەررىنىڭ بېشىدىن ئورۇن ئالغاندەك، جاۋاھىراتلارنىڭ مۇھەببىتى ئۇنىڭ كۆڭلىدىن ئورۇن تاپقانىكەن. ياقۇتنىڭ قىممىتى ھەزىل كۆزلىرى شەرەپ نىشانىسىدەك ئۇنىڭ تەبىئىتىنى خۇرسەن قىلمىدىكەن. لەئل ۋە گۆھەرنى ياقۇت يۈزلۈك مەھبۇبلارنىڭ لەۋ ۋە چىشلىرىدىن ئەزىز بىلمىدىكەن، شۇڭا ئۇ، خەزىنىسىگە توپلىغان جاۋاھىراتلارنى كۈندە بىر ۋاخ ئېلىپ چىقىپ كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تاماشىسىدىن بەھرىمەن قىلىشنى تەلەپ قىلمىدىكەن. پادىشاھنىڭ ئەمرىگە كېپىللىك قىلغۇچىلار ۋە پاسىبانلىق ئىشىنى بېجىرگۈچىلەر كۈندە بىر ۋاخ ئېلىپ چىقىپ كۆرسىتىپ ئەكىرىپ كېتىشنى دائىم قىلالماپتۇ. كۆپ ۋاقىتلاردا كەم چىقىپ قېلىپ ئازاب ۋە ھاقارەتكە قاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن پادىشاھنىڭ مىجەزى بۇزۇلۇپ غەزىپىنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، پادىشاھ مەقسەتنىڭ جەبىر ـ جاپاسىز ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن پەرمان چىقىرىپ، زەرگەر ۋە ئۇستا نەققاشلارنى كەلتۈرۈپ بېلىق ياستىپتۇ. ئۇلار زەرگەرلىك ھۈنىرىدە ۋە گۈل قۇيۇش سەنئىتىدە ماھارەت كۆرسىتىپ، ئالتۇندىن بىر بېلىق ياساپتۇ. سۇلتان خەزىنىسىنىڭ خۇلاسىسى، خانىدان كان دېگىزىنىڭ جۇلاسى بولغان مىسلىسىز جاۋاھىرات، يېقىملىق ئۇنچە ـ مەرۋايىتلارنى بېلىقنىڭ بەدەنلىرىگە بېكىتىپتۇ. شۇ ئارقىلىق جاھاندىكى تاشلار ھەم كانلارنىڭ ئابرۇيىنى ئاشۇرۇپتۇ. يېلىق ياساشقا كۆپ بايلىق سەرپ قىپتۇ. ھەل ئورنىدا ياقۇت، دۇرلارنى ئىشلىتىپ قاسراقلىرىنى جاۋاھىردىن قىپتۇ. جاۋاھىراتلار ھۆسنىنىڭ ھەسرىتىدىن دەريالار قۇمدا يېتىپ، كانلار تۇپراقتا ئولتۇرۇپتۇ. گۆھەرنىڭ كامالىتىدىن ئاسمان ھۇتىنى دالۋايغا كەلتۈرۈپ كەۋسەر بېلىقلىرىنى ئۆزىگە قۇل بىلىپتۇ. جاۋاھىراتلار پارقىراق نۇردىن سۇ ئىچىپ كەۋسەر سۇيىگە موھتاج بولماپتۇ، ئۆزىنىڭ ئالىي گۆھەرلىكى بىلەن كۆڭۈلنى زوقلاندۇرغاچقا، خىزىر چەشمىسىگە ھاجىتى يوق ئىكەن.

شۇنداق قىلىپ، بېلىقنىڭ داڭقى پۈتۈن ئالەمگە يېيىلىپتۇ. پادىشاھ ئۇ بېلىقنى ھەمىشە يېنىدا ساقلاپ، تاماشا قىپتۇ. ئاخشاملىرى بولسا بېشىنىڭ ئاستىغا قويۇپ يېتىپ، شەھەر دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقىتىپ، ئەتراپلىرىغا كۆزەتچى قويۇپ، ئېھتىيات بىلەن ساقلاپ يۈرۈپتۇ. ئەمما، بۇ شەھەردە بىر ئوغرى بار بولۇپ، ھەييارلىق ھۈنىرىدە پىر ـ ئۇستاز ئىكەن. ئۇ شۇنداق ئۇستا ئىكەنكى، قۇياشنىڭ تىللاسىنى سېھرى بىلەن پوتىسىدىن ئېلىۋالالايدىكەن. لەئلنىڭ كانىنى تۆرەلمەستىن بۇرۇن ئاپتاپنىڭ كامىرىدىن ئوغرىلايدىكەن. گۆھەر تېخى سەدەپنىڭ ئىچىدە تۆرەلمەي تۇرۇپ، ئازدۇرۇپ ئارقىسىدىن چىقىرىۋالمىدىكەن. ئاسمان بېلىقنى يەتتە دەريايى ئەخزەردىن شېرىن بىلەن تۇتۇۋالمىدىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ بېلىقنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ ئوغرىلىق ھۈنىرىنى كامالىغا يەتـ

كۆزۈش ۋە ئۆزىنىڭ ھۈنىرىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن بېلىقنى ئېلىشنى ئۆزىگە لازىم كۆرۈپ، قەستىنىڭ ئارغىمىقىنى جەزمىنىڭ ئېگىرى بىلەن توقۇپ، جۈرئەت مەيدانىدا جەۋلان قىلدۇرۇپتۇ. پادىشاھ ئوردىسىنىڭ ئەتراپىنى ۋاقىت تانابى بىلەن ئۆلچەپ، پايلايدىغان بۈرجەك، كىرىدىغان روجەك ۋە قاچىدىغان ئىشكىنىڭ بار يەرلىرىنى بىلىۋاپتۇ. بۇ چاغدا كۆكنىڭ ئالتۇن بېلىقى مەغرىب كۆلىگە پېتىپ، كېچە قارا پەردىسىنى ئۈپۈقنىڭ ئەتراپىغا پۈركەپتۇ. نامدار تۇن باسقۇنچىسى ئوغرىلىق ئەسۋابىنى ئېلىپ قەسىرنىڭ ئاستىغا كېلىپ ئەتراپىنى ئايلىنىپ، پاسىبانلارنىڭ ئويغاقلىقىنى ۋە قاراۋۇللارنىڭ سەگەكلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ھەممە يەردە ھوشيار بول، بىدار بول ۋە ئاگاھ بول دېگەن ئاۋازلار كېلىپ تۇرغانلىقتىن، ئىلاجسىز ئىنتىزارلىق ئىچىدە ساقلاپتۇ. كېچەنىڭ نىسپىي ئۆتكەندە شەبنەمنىڭ ھۆللۈكىدىن ۋە ھاۋانىڭ سوغۇقلۇقىدىن قاراۋۇللار بېشىنى پۈركەپ گاھىدا ئويغاق، گاھىدا ئۇيقۇدا بوپتۇ ھەمدە سۈنايدىن چىققاندەك ئاۋازلار كەلگىلى تۇرۇپتۇ. ئوغرى بولسا يەردە يېتىپ يىلاندەك يۇرۇپ قەسىرنىڭ ئاستىغا كېلىپ، مەھبۇبلارنىڭ كۆكۈلسىدەك ئۆرۈلگەن ئۇزۇن پوتىسىنى بېلىدىن يېشىپ قەسىر كۈنگۈرىسىگە تاشلاپتۇ ـ دە، پوتىسىنىڭ ھالقىسىغا داراۋازدەك يامىشىپ ئۇستىگە چىقىپتۇ. شۇ تەرىقىدە پوتىغا يامىشىپ قەسىرنىڭ ئىچىگە كىرىپ پادىشاھنىڭ مەخسۇس ياتىدىغان ھۇجرىسىغا بېرىپ قارىسا، پادىشاھ پاراغەت ئورنىدا ئىستىراھەتتە ئۇخلاپ ياتقۇدەك. شاملار پاسىبانلاردەك ئۇخلىماي جان كۆيدۈرۈش يولىدا بىر پۇتى بىلەن دەسسەپ تۇرۇپتۇ. زىننەتلىك تاشلار بىلەن بېزەلگەن بېلىق بولسا پادىشاھنىڭ ياستۇقى ئاستىدا تۇرۇپتۇ. پەرى نازلىق بىر كېنىزەك پادىشاھنىڭ مۇبارەك پۇتلىرىنى گۈلبەرگىدىن نازۇكراق ئالمىنىغا ئېلىپ يۇمشاق ـ يۇمشاق ئۇۋۇلاپ ئولتۇرۇپتۇ. ئوغرى شۇئان چاققانلىق بىلەن ئىچكىرىگە كىرىپ ئۆزىنى پەردىنىڭ ئارقىسىغا ئاپتۇ. بىر كەمدىن كېيىن كېنىزەكنى ئۇيقۇ بېسىپتۇ ـ دە، پادىشاھنىڭ تەكىيەسىنىڭ يېنىدا بېشىنى تىزىغا قويۇپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. ئوغرى ئاستا بېرىپ كېنىزەكنىڭ رومىلىنى بېشىدىن ئېلىپ ئۆزىنىڭ بېشىغا سېلىپ، كېنىزەكنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ سۇلتانىنىڭ خىزمىتىگە مەشغۇل بوپتۇ. بىردەمدىن كېيىن پادىشاھ يەنە بىر يېنىغا ئۆرۈلگەنىكەن، ئوغرى ۋاقىتنى قولاي تېپىپ بېلىقنى پادىشاھنىڭ بېشى ئاستىدىن ئېلىپ، قانداق كەلگەن بولسا شۇ تەرىقىدە مېڭىپ، قاراۋۇللارنىڭ ئارىسىدىن ھوشيارلىق بىلەن ئۆتۈپ تۈيدۈرماي چىقىپ كېتىپتۇ. بېلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن قىدىن قولتۇق ئاستىغا يوشۇرۇشنىڭ ئامالى يوق ئىكەن، شەھەر قورغان دەرۋازىلىرىمۇ ئېتىكلىك ئىكەن. دانا ئوغرى ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ «مۇشۇنداق خىلۋەت كېچىدە ئىشنى پۈتكۈزمەستىن بېلىقنى شەھەر قەلئەسىدە ساقلاشنىڭ ئۆزى ھاياتلىق قولىنى ئۆلۈمنىڭ سۈيى بىلەن يۇغانلىقتۇر، ئېھتىمال سۇلتان بۇ ۋەقەدىن تېزلا خەۋەردار بولۇپ تەكشۈرۈش ئۈچۈن شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچتۇرماي قالسا، ماڭا بالا ـ قازا يېتىشى مۇمكىن، ئۇنداق بولمىغاندىمۇ قۇياشتىن روشەن نەرسىنى تاڭ ئاتقاندا شەھەر دەرۋازىسىدىن ئېلىپ چىقماق ئەقىلدىن يىراقتۇر» دەپ ئويلاپ، ھەييارلىق ۋە ئوغرىلىق يولىدىن ھىيلە تېپىپتۇ ـ دە، بېلىقنى كېنىزەكنىڭ

زىننىتىنى بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭۈل غۇنچە-
لىرىم ئېچىلىپ كېتەتتى. بۇگۈن كېچە چېچەك
كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كېتىپ ئەلەم دامىغا گە-
رىپتار قىلدى. ھەسرەت داغلىرى لالىدەك دىلىم-
دىن ئورۇن ئالدى، تاڭ ئاتقاندا يۈرتنىڭ رەسىم -
ئادەتلىرى بويىچە چىقىرىشقا ئاجىز كەلدىم،
دوستنىڭ تەنسى ۋە دۇشمەننىڭ كۈلكىسىدىن
ئەندىشە قىلىپ، پەرزەنت غېمىدە ئېزىلىپ يۈز پا-
رە بولغان جىگىرىمنى تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنىڭ چاياۋ-
نىڭ نەشتىرىدەك تەنە سۆزلىرى بىلەن ئازارلاپ،
دەرد ئۈستىگە دەرد تارتىپ، مۇسىبىتىم بىلەن
دۇشمەننى سۆيۈندۈرمەسلىك ئۈچۈن، ھازىرلا ئاپە-
رىپ لەھەتنىڭ بۆشۈكىگە بۆلەپ گۆرنىڭ بۇلەنچۇ-
كىدە ئۇخلىتاي دەپ ئېلىپ ماڭدىم، ــ دەپتۇ.

دەرۋازىۋەنلەردىن بىرسى خۇددى ئىتتەك ئاچ-
چىقى بىلەن قاۋاپ:

ــ نەدىمۇ يېرىم كېچىدە پادىشاھنىڭ رۇخ-
سىتىسىز كەمبەغەل ئۇچۇن دەرۋازا ئېچىلسۇن،
تاڭ ئاتقۇچە جىم ئولتۇر، بىكار ۋارقىراپ شېرىن
ئۇيقۇمنىڭ لەززىتىنى كەتكۈزمە، ئەگەر تاياق يې-
مەك ئارزۇيۇڭ بولسا سارايدەك نەرە تارتىۋەر، ــ
دەپ پوپوزا قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوغرى جىگەر
پەردىسىدىن سوغۇق ئاھ تارتىپ دەرۋازىنىڭ تۆۋىدە
ئولتۇرۇپ، ناله ـ پەريادىنى ئاھاڭغا سېلىپ راسا
يىغلىغىلى تۇرۇپتۇ. دەرۋازىۋەنلەر كايىپ دەشنام
ۋە ھاقارەت قىلغانىكەن، ھېيلىگەر ئوغرى بىچارە-
لىك بىلەن يالۋۇرۇپ دەپتۇ:

ــ ئەي بىغەملىك ساھىلىنىڭ يەڭگىل كە-
شىلىرى، مەندەك ھالاكەت گىردابىغا مۇپتىلا بول-
غۇچىنىڭ ھالىغا رەھىم قىلىڭلار، دەردمەنلەرنىڭ
ئوتلۇق ئاھلىرىدىن قورقۇڭلار.

دەرۋازىۋەنلەر دەرۋازىنى ئېچىپ بۇ چاپلاشقان
بالادىن قۇتۇلمىغۇچە، يىغا ـ زار دەستىدىن شېرىن
ئۇيقۇ ھالاۋىتىنى تاپالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ،
ئامالسىز دەرۋازىنى ئېچىپ ئوغرىنى چىقىرىۋې-
تىپتۇ. يەنە بىر ئوغرىلىق ھۈنىرىدە ئۇستا بىر
ئوغرى بولۇپ، بۇ چاغدا دەرۋازىنىڭ تۆۋىدىكى بىر
ئۆيدە بىر پاھىشە خوتۇن بىلەن مۇھەببەت ئەقىدە-
سىنى بىكىتىۋاتقانىكەن، ئۇ يالغان يىغىنىڭ ئاۋا-
زىنى ئاڭلاپ نېمە ۋەقە ئىكەنلىكىنى بىلىپ،
دەرۋازا تاقىلىپ بولغۇچە يۈگۈرۈپ يېتىپ كەپتۇ،
دەرۋازىۋەنلەر ئۇنىڭدىن:

ــ سەن كىم بولىسەن، بۇ كېچىدە نەگە بارە-
سەن، ــ دەپ سوريغانىكەن، ئۇ ئوغرى پەريادۇ پە-
غان تارتىپ تۇرۇپ:

ــ چىقىپ كەتكەن مېنىڭ بۇرادىرىم ئىدى،
ئۇنىڭ ئوغلى شېكەر سۆزلۈك تۇتىغىمۇ نۇتۇق ئۆ-
گىتەتتى. بۇگۈن ئېمىتۈېتىپ ھەلقۇمى پانىي ئا-
لەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ، ھىجران غې-
مىنىڭ دەردىنى ئاتىسى بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈمگە
سالدى، مۇسىبەت ئىشىدا دەپنە قىلىشىپ بېرىپ
بۇرادەرلىك بۇرچۇمنى ئادا قىلاي، ــ دەپتۇ. ئۇ بۇ
باھانە بىلەن دەرۋازىدىن چىقىپ ھېلىقى ئوغرىنىڭ
ئارقىسىدىن مېڭىپتۇ. ئاۋۋالقى ئوغرى ئۇدۇل شۇ
شەھەرنىڭ دار مەيدانىغا بېرىپ قارىسا، ئۇچ كىشى
دارغا ئېسىقلىق تۇرۇپتۇ. يەنە بىر دار بىكار تۇر-
غۇدەك. ئۇ يەردىن بىر تەرەپكە قاراپ ساناپ بىر
قانچە قەدەم مېڭىپ، بېلىقنى شۇ يەرگە كۆمۈپ،
كېيىن ئاسان تېپىۋېلىش ئۈچۈن دارنىڭ ئاستىدىن
قانغا بويالغان بىر تاشنى ئەكېلىپ نىشان قىلىپ
بېلىقنىڭ ئۈستىگە قويۇپتۇ.

ئىككىنچى ئوغرى بولسا ئاۋۋالقى ئوغرى يەر-
نى قازغىلى تۇرغاندا بىكار تۇرغان دارغا ئۆزىنى
ئېسىپ تانىنىڭ تۇگۈچىنى تامىقىنىڭ بىر تەرە-
پىگە كەلتۇرۇپ تاماشا قىلىپ تۇرۇپتۇ. ئاۋۋالقى
ئوغرى بېلىقنى كۆمۈپ بولۇپ، ئېھتىيات ئۈچۈن
يەنە دارنىڭ ئاستىغا كېلىپ قارىسا، تۆتىنچى
دارغىمۇ بىرسى ئېسىلىپ تۇرغۇدەك. ئۇ بۇ ھالنى
كۆرۈپ ھەيران بولۇپ، «ھازىرلا بۇ داردا كىشى يوق
ئىدى، ئەمدى بىر ئادەم ئېسىلىپ تۇرۇپتۇ، خاتا
كۆرۈپ قالدىممۇ ياكى ئەستە قالدۇرۇش قابىلىيە-
تىم تۆگەشتىمۇ» دەپ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ بېقىش
ئۈچۈن تۆت ئۆلۈكنىڭ كۆكرىكىگە قولىنى قويسا
تىنىقى بىلىنمەي ھەممىسى ئوخشاشلا تۇرغۇدەك،

ئۇ ئۆلۈك بىلەن تىرىكنى پەرق ئېتەلمەپتۇ. بۇ ۋە-
قەدىن ھەيران بولۇپ تۇرۇپراق يەنە گۇمان قىلغان
دارىنىڭ ئۇستىدىكى ئادەمنىڭ بۇرنىنى مەھكەم تۇ-
تۇپ نەپەس يولىنى ئېتىۋاپتۇ. ئەمما، ئوغرى ئۇس-
تىلىقىدىن تىنماي نەپەسلىرىنى ھەپسىگە ئېلىپ
ئېھتىيات شارائىتىنى بىر تەرەپ قىپتۇكى، ئەپلا-
تۇنىنىڭمۇ ئۇنىڭ قىزىل قان تومۇرىنىڭ ھەرىكە-
تىنى بىلەلىشى ئىمكانىيەت ئۆلچىمىنىڭ سىرتىدا
كۆرۈنۈپتۇ. ئاۋۋالقى ئوغرى ئېھتىيات ئۈچۈن قە-
لىشقا تېگىشلىك ھەممە ئىشنى قىلىپ بولۇپ،
ئېھتىيات ئۈچۈن دەپ خەنجىرىنى غىلاپتىن چە-
قىرىپ دارغا ئېسىقلىق ئوغرىنىڭ پېشانىسىگە
ئۇرغانكەن، ئۇستا ھەييار قەتئىي مىدىرلىماپتۇ،
شۇنىڭ بىلەن ئوغرى ئەندىشىدىن خاتىرجەم بو-
لۇپ، كەلگەن يولى بىلەن كېتىپتۇ. داردىكى ئوغرى
بولسا داردىن چۈشۈپ بېلىقنىڭ ئۇستىگە بېرىپ،
يەرنى كولاپ پۈتۈن ئالەمگە داڭقى كەتكەن قىممەت-
لىك ئالتۇن بېلىقنى ئېلىپ، خۇشاللىقىدىن ئۆزى-
نىڭ پەم ـ پاراسەت ئىدراكىغا ئاپىرىن ئېيتىپ،
باشقا جايغا يوشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنى بىر چەتكە
ئېلىپ چېكىنىڭ زەخمىنى تېڭىپ ئولتۇرۇپ-
تۇ. بۇ چاغدا كۈندۈزنىڭ بېلىقى دەريا ئاستىدىن
چىقىپ جاھانىنى ئۆزىنىڭ شەپەق نۇرىنىڭ جەۋھە-
رى بىلەن روشەن قىپتۇ. ئوغرى مۇراجىئەت قە-
لىپ پاھىشە خوتۇننىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. خوتۇن
ئوغرىنىڭ يۈزىدىكى زەخمىنى كۆرۈپ ئەھۋالنى
سورىغانكەن، ئوغرى مەخپىيەتلىكنى ساقلاشقا
تىرىشىپ، ھەقىقەتكە يول بەرمەي، بۇ سىردىن ئې-
غىز ئاچماي تۇرۇپ دەپتۇكى:

ــ ئەي خوتۇن، بۇ ئىشتىن ئېغىز ئاچماي
جاراھەت تاڭغۇچىنى تاپقىن، ئۇ كېلىپ مەلھەمى
بىلەن جاراھىتىمگە شىپا قىلسۇن. خوتۇن كېنە-
زەكنى چاقىرىپ:

ــ قايسىڭلارنىڭ تېۋىپ ئاشىقىڭلار بار، ــ
دەپ سوراپتۇ. بىر كېنىزەك دەپتۇ:

ــ مېنىڭ ناھايىتى ئۇستا تېۋىپ ئاشىقىم
بار، ھەر كېچىسى كېلىپ جاراھەتلىرىمنىڭ ئاغ-
زىغا مەلھەم قۇيۇپ ساقايتىشقا تىرىشىدۇ.

خوتۇن كېنىزەككە بۇيرۇپتۇكى:

ــ ئۇ تېۋىپنى ھازىر قىلغىن. كېنىزەك تې-
ۋىپنى ھازىر قىپتۇ. تېۋىپ زەخمىنى كۆرۈپ، ئۇ
يىگىتنىڭ تاقىتىگە ۋە يۈرەكلىكىگە ئاپىرىن ئېيە-
تىپ داۋالاشقا كىرىشىپتۇ.

پادىشاھنىڭ بېلىقنى بارگاھىدىن ئوغرىلىغان
ئاۋۋالقى ئوغرى بولسا تاڭ ئاتقاندىن كېيىن بېلىق-
نى كۆمۈپ قويغان يەرگە بارسا، بېلىقنى باشقا
بىرسى ئېلىپ كەتكەنلىكىن. دارىنىڭ ئاستىغا بېرىپ
قارىسا، خەنجەر ئۇرغان ئۆلۈك يوق تۇرغۇدەك، بۇنى
كۆرۈپ ئوغرىنىڭ ۋۇجۇدىغا ئوت تۇتىشىپ، ئەلەم
دامىغا گىرىپتار بولۇپ ھاسىراشقا باشلاپتۇ. ئۇ
خۇددى مۇسىبەت بولغان كىشىدەك كۆڭلى مالال
ۋە دەككە ـ دۈككىدە شەھەرگە كىرىپتۇ. پەلەكنىڭ
جاپاسىدىن كۆڭلى پەرىشان بولۇپ، بىر خالىي
جايغا بېرىپ بېشىنى چوكىدەك پاچىقىنىڭ تىزىدا
قويۇپ، قۇرۇق مېغىزدەك سۇيى يوق ھەر خىل
چىگىچ خىياللار بىلەن ئولتۇرغانكەن، تۇيۇقسىز
جارچىنىڭ: «بۈگۈن ئاخشام سۇلتاننىڭ قىممەتلىك
بېلىقى يوقاپتۇ، ھەر كىم ئوغرىدىن ئۈچۈر بەرسە،
ئابرۇي تېپىپ پادىشاھىمىزغا يېقىن بولۇپ، دۆلەت
قۇشى دامىغا كىرگەي» دېگەنلىكى قۇلىقىغا كى-
رىپتۇ. ئوغرى بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تېز-
دىن پادىشاھ بارگاھىغا بېرىپ، پاسىبانلارنىڭ
ۋاستىسى بىلەن پادىشاھنىڭ مەجلىسىگە يول تې-
پىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرمەسلىككە پادىشاھتىن مۆھۈر
خەت ئېلىپ، ئامانلىق سايىسىگە كىرىۋېلىپ، ئان-
دىن كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەنى باشتىن ـ ئاخىرى-
غىچە مەلۇم قىپتۇ. پادىشاھ دەپتۇكى:

ــ قانداق قىلغاندا ئوغرىنى قولغا كىرگۈزە-
مىز؟ ئوغرى جاۋاب بېرىپ:

ــ ئۇنىڭ يۈزىگە زەخمە ئۇرغانىدىم، بۇ ئۇنى
تۇتۇشنىڭ ئامالىدۇر. ئالەمنىڭ شاھى ھۆكۈم
قىلسا، ھەممە يەرنى ئاختۇرۇپ ئۇ بەدبەختنى تەك-
شۈرسەم، ھېچكىم مېنى توسمىسا، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ مىرشاپنى ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە تە-

يىنلەپ بېرىپتۇ. بۇلار ھەرقانداق جايدا جاراھىتى بار كىشىلەر بولسا شۇ يەرگە بېرىپ ئۇنىڭ كېـ-
سەللىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىكەن. بىر كۈنى بىر جاراھەت دوختۇرى بىلەن ھېلىقى پاھە-
شە خوتۇننىڭ ئۆيىگە كىرسە، كېيىنكى ئوغرى راھەت بىلەن غوجايىنىدەك ئولتۇرۇپ شاراب ئە-
چىشكە مەشغۇل بولۇۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ يۈزىدىكى زەخمە تېخى تولۇق ساقايمىغانىكەن. ئاۋۋالقى ئوغ-
رى بۇنى كۆرۈپ ماختاشقا سۆز ئېچىپتۇ:

— مېنىڭ جېنىم سېنىڭدەك ئوغرىنىڭ سېھرى ئۈچۈن پىدا بولسۇن، ئادەمىزاتتىن ساڭا ئوخشاش ئۇستا پەرزەنت تۇغۇلمىغان، ھېچكىشى ساڭا ئوخشاش ئۇستا، يېتىشكەن ھەييارلار جەۋ-
ھىرى ۋە نۇقسانسىز تالانت ئىگىسىنى كۆرۈپ باق-
مىغان، ئوغرىلىق ھۈنىرى سەن ئارقىلىق راۋاج تاپقاي ۋە ئالەمدىكى ئوغرىلىق ھېيلىسىنى تەقدىر سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭدىن پەيدا قىلغاي. دەرۋەقە، ھۇ-
نەرنىڭ ئېتىبار تاپمىقى ھۈنەرۋەن زاتنىڭ كاما-
لىتىدۇر؛ جەۋھەرنىڭ قەدىر ـ قىممەت تاپمىقى جەۋھەرشۇناسنىڭ پەرق ئېتىشىدىندۇر. ئەمدى تۇ-
رۇپ شاھلار شاھىنىڭ ئالدىغا ماڭغىن، ئالەمنىڭ شاھى قەدەم شەرىپىگە ئىنتىزاردۇر، — دەپتۇ. زەخمدار ئوغرى بۇنى كۆرۈپ راستىنى دېمەكتىن باشقا چارە تاپالماي:

— مېنىڭدەك ئۇستا ھۈنەرۋەن ۋە ئاسماندىن يۇلتۇزنى شوتا قويماي ئېلىۋالىدىغان ئوغرى ماڭا تاشقا سۆز ئېچىپ، بار ھۈنىرىمنى ئىنساب بىلەن سۇيەتلىدىڭ. كۆڭلۈمدە، زەخمىم ئەسلىگە كەلگۈ-
چە مەردلىك قىلىپ ئامانلىق بەرسە، ئۆزۈم ساقايـ-
غاندىن كېيىن بەختىنىڭ ھىدايىتى، تەلەيىنىڭ رەھ-
بەرلىكى بىلەن خىزمەت شەرىپىگە بېرىپ، سې-
نىڭ مەسلىھەتىڭ بىلەن بېلىقنى پادىشاھنىڭ ئال-
دىغا ئاپىراي، دەپ ئويلىغانىدىم، ئەمما سېنىڭدىن بۇنداق ئادىمگەرچىلىك ۋۇجۇدقا كەلمىدى، — دەپ چاپسىز بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەجەل بىلەن قول تۇتۇشۇپ، سۇلتاننىڭ ئالدىغا بېرىپ بېلىقنى ئۆزىنىڭ قېنىدا ئۇزدۇرۇپتۇ، يەنى پادىشاھ بېلىقنى ئېلىپ زەخمدار ئوغرىنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

ئەگەر كېيىنكى ئوغرى ئاۋۋالقى ئوغرىنىڭ ئىنتىقام ئالماق ئاپىتىدىن ۋە مۇكاپات قىلماق بالاسىدىن خاتىرجەم بولماستىن، دۇشمەننىڭ قولى يەتمەيدىغان ۋە رەقىب خەۋەر تاپمايدىغان بىر مە-
ھەللىنى تېپىپ ماكان تۇتقان بولسىيدى، ئۇ چاغدا تىرىكلىك خامىنىنى ئۆلۈمنىڭ ئوتى بىلەن كۆيـ-
دۈرمىگەن بولاتتى.

ئۆزىنى كۇچلۇك ساناپ، بولمىسا ھوشيار ھەر كىشى،
دۇشمىنى پۈرسەت تېپىپ، ئاخىر كېتەر ئۇنىڭ بېشى.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئاقسۇ ئايكۆل يېزا سايئېرىق كەنتىدىن ئابلاخان مەخسۇم، توپلاپ رەتلىگۈچى ئاۋات ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش خىزمىتى كومىتېتىدا)

قەدىمكى زاماندا بىر بىچارە كىشىنىڭ خوتۇنى ۋاقىتسىز قازا قىلىپ، ئىككى بالىسى يېتىم قاپ-تۇ، ئىككى بالىسىنىڭ چوڭى قىز، كىچىكى ئوغۇل بولۇپ، قىزىنىڭ ئىسمى مەيرەم بىبى، ئوغلىنىڭ ئىسمى نەسىم ئىكەن.

ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ كىشى باشقا بىر ئايالغا ئۆي-لىنىپتۇ. ئۇ ئايال بۇ بالىلارنى بەكمۇ ئۆگەيلەيدە-كەن، بولۇپمۇ ئوغلىنى بەك ئۆچ كۆرىدىكەن. بىر كۈنى ئۆگەي ئانا يالغاندىن كېسەل بولۇپ يېتىۋاپتۇ. ئېرى ئىشتىن قايتىپ كەلگەندە، ئۇ يالغاندىن:

— ئوغلۇڭ مېنى خاپا قىلىپ، ھالىمنى قوي-مىدى، شۇ خاپىلىقتا چىدىمايلا كېسەل بولۇپ قال-دىم، — دەپ يىغلاپتۇ.

ئاتىسى ئاچچىقىدا نەسىمنى تازا ئۇرۇپتۇ، نە-سىمگە بۇ ئىش ھار كېلىپ ئۆيدىن قېچىپ چىقىپ-تۇ. ئۇ پەرىشان ھالدا يولدا كېتىۋاتقانىكەن، ئالدىدا تۆيۈقسىز بىر بۆرە پەيدا بولۇپ، ئۇنى يەۋېتىپتۇ.

مەيرەم بىبى «ئۇكام نەگە كەتكەندۇ؟» دەپ ئۇ-ياق - بۇياققا يۈگۈرۈپ ئىزدەپتۇ، لېكىن ئۇكىسى-نى ھېچيەردىن تاپالماپتۇ، كېيىن ئۇكىسىنىڭ يەردە تۇرغان سۆڭەكلىرىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ سۆڭەك-لەرنى يىغىپ بىر خالتىغا قاچىلاپ، بىر تۇپ چە-نار دەرىخىنىڭ شېخىغا ئېسىپ قويۇپتۇ. ئۇ كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، ئەمدى ئۆيىگە قايتىشىغا، سۆ-ڭەكلەر بۇلبۇلغا ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ.

بۇلبۇل كەڭرى ئاسماندا بىرنەچچە ۋاقىت ئۇ-چۇپ، جاھان كېزىپ يۈرۈپتۇ - يۇ، كېيىن ئاتە-سىنى، ھەدىسىنى ۋە يېقىن كىشىلىرىنى سېغە-نىپتۇ، سېغىنىشتىن تاقىتى تاق بولۇپ: «بېرىپ ئۇلارنىڭ دىدارىنى بىر كۆرەي» دەپ، يۇرتىغا قاي-تىپ كەپتۇ. ئۇ ئۇچۇپ ئۆز ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە قونۇپ قارىسا، ئاتىسى ھويلىدا ئوتۇن يېرىۋاتقانە-كەن، ئۇ ئاتىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ بېشىنىڭ ئەتراپىدا ئۇچۇشقا باشلاپتۇ. ئاتىسى:

— ئەجەبمۇ بىزار قىلدىڭغۇ، ماڭ، كەت، — دەپ ئۇنى قوغلاپتۇ. بۇلبۇل تامنىڭ تۆۋىگە قونۇپ تۇرۇپ مۇنداق قوشاق ئېيتىپتۇ:

مەن بىر بۇلبۇل سەرسانمەن،
ھەريانلاردا ھەيرانمەن.
ئۆگەي ئانام زۇلۇم قىلدى،
ئاتام باغرىمنى تىلدى،
قىلدى مېنى خارۇ زار،
سەۋەبسىز بەردى ئازار.
ئۆز ئۆيۈمدىن كەتتىم مەن،
دالالاردا يۈردۈم مەن.
بىر بۆرىگە يەم بولدۇم،
سايرار ئىدىم، جىم بولدۇم.
ھەدەم چەكتى كۆپ قايغۇ،
سۆڭىكىمنى تاپتى ئۇ.
ئاستى چىنار شېخىغا،
چىدىيالماي قايغۇغا.
مەن بىر بۇلبۇل سەرسانمەن...

ئاتىسى بۇ قوشاقنى ئاڭلاپ، ھەيران بولۇپ:
— ھەي بۇلبۇل، قوشقىڭنى قايتا ئېيتقىن-

چۇ، ــ دەپتۇ.

ــ كۆزلىرىڭىزنى يۇمىسىڭىز ئاندىن ئېيتىمەن، ــ دەپتۇ بۇلبۇل.

ئاتىسى كۆزىنى يۇمغانىكەن، بۇلبۇل ئۇچۇپ ئۆگەي ئانىسىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئۆگەي ئانىسى ئايۇاندا كۆڭلەك تىكىپ ئولتۇرغانىكەن، بۇلبۇل ئايۇاندا ئۇ ياقتىن ـ بۇ ياقتا ئۇچۇشقا باشلاپتۇ.

ــ نېرى كەتكىنە، ئەجەبمۇ بىزار قىلدىڭغۇ، ــ دەپتۇ ئۆگەي ئانىسى.

پېشايۋان ئالدىدا بىر دەرەخ بار ئىكەن، بۇلبۇل ئاشۇ دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇپ، يەنە بۇ قوشاقنى ئېيتىپتۇ:

مەن بىر بۇلبۇل سەرسانمەن،
ھەريانلاردا ھەيرانمەن.
ئۆگەي ئانام زۇلۇم قىلدى،
ئاتام باغرىمنى تىلدى،
قىلدى مېنى خارۇ زار،
سەۋەبسىز بەردى ئازار.
ئۆز ئۆيۈمدىن كەتتىم مەن،
دالالاردا يۈردۈم مەن.
بىر بۆرىگە يەم بولدۇم،
سايرار ئىدىم، جىم بولدۇم.
ھەدەم چەكتى كۆپ قايغۇ،
سۆڭىكىمنى تاپتى ئۇ.
ئاستى چىنار شېخىغا،
چىدىيالماي قايغۇغا.
مەن بىر بۇلبۇل سەرسانمەن...

ئۆگەي ئانىسى بۇ قوشاقنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن ھەيران بولۇپ:

ــ ھەي بۇلبۇل، قوشقىڭنى يەنە بىر قېتىم ئېيتقىنچۇ، ــ دەپتۇ.

ــ كۆزلىرىڭىزنى يۇمىسىڭىز ئاندىن ئېيتىمەن، ــ دەپتۇ بۇلبۇل.

ئۆگەي ئانىسى كۆزىنى يۇمغانىكەن، بۇلبۇل ئۇچۇپ ھەدىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قونۇپتۇ. ھەدىسى بۇغداي تازىلاۋاتقانىكەن، بۇلبۇل ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇياق ـ بۇياققا ئۇچۇپ يۇرۇپ:

ــ ھەدە، قورسىقىم ئېچىپ كەتتى، ماڭا ئازراق بۇغداي بەرگىن، ئاندىن ساڭا قوشاق ئېيتىپ بېرىمەن، ــ دەپتۇ.

ــ كەل، تويغۇچە يېگىن، ــ دەپتۇ ھەدىسى.

بۇلبۇل بۇغدايىنى يەپ قورسىقىنى تويدۇرغاندىن كېيىن، ھېلىقى قوشاقنى يەنە ئېيتىشقا باشلاپتۇ. ھەدىسى ھەيران بولغىنىدىن كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ بۇلبۇلغا قاراپ:

ــ ھەي بۇلبۇل، شۇ قوشقىڭنى يەنە بىر قېتىم ئېيتىپ بەرگىنە، ــ دەپتۇ.

ــ ئاۋۋال ماڭا ئېيتچۇ، ئۇكاڭنى سېغىنىڭمۇ، يوق؟ ــ دەپ سوراپتۇ بۇلبۇل.

ــ ئەلۋەتتە سېغىنىدىم، ــ دەپتۇ ھەدىسى، ــ ئۇنى بەكمۇ سېغىنىدىم، ئاتامۇ، ئانامۇ ئۇنى بەك سېغىنىدى، ئۇنىڭغا ئازار بەرگىنىگە پۇشايمان قىلدى.

ــ ئۇنداق بولسا ئاتا ـ ئاناڭنىڭ ئالدىغا بارغىن، ئۇچىلىڭلار كۆزۈڭلارنى چىڭ يۇمۇپ قولاق سېلىڭلار، ــ دەپتۇ بۇلبۇل. ھەدىسى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىغا بېرىپ، كۆزلىرىنى يۇمۇشىنى ئېيتىپتۇ ھەم ئۆزىمۇ شۇنداق قىپتۇ.

بۇلبۇل بىرلا ئايلىنىپ، ئەسلىي ھالىتىگە قايتىپتۇ ۋە:

ــ كۆزۈڭلارنى ئېچىڭلار، ــ دەپ ۋارقىراپتۇ.

ئۇلار كۆزلىرىنى ئاچسا، ئالدىدا نەسىم تۇرغىنىمىش. ئۇلار ئىنتايىن خۇشال بولۇشۇپتۇكى، بۇنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىدىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆگەي ئانىسىمۇ ئۇنىڭ قەدىرىگە يەتكەندىلىكى ئۈچۈن، كۆپ ئازار يېگەن بۇ بالىسىنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قاقشىمايدىغان بوپتۇ، ئۇلار بىر ئائىلىدە كۆڭۈللۈك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

(بۇ چۆچەك 1990 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «جاھىل قۇشقاچ» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى، ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى ئىدارىسىدىن پېنسىيەگە چىققان.)

نۇرمۇھەممەت ئىبراھىم قاپاق نەنئىتى ئىسەرلىرىدىن

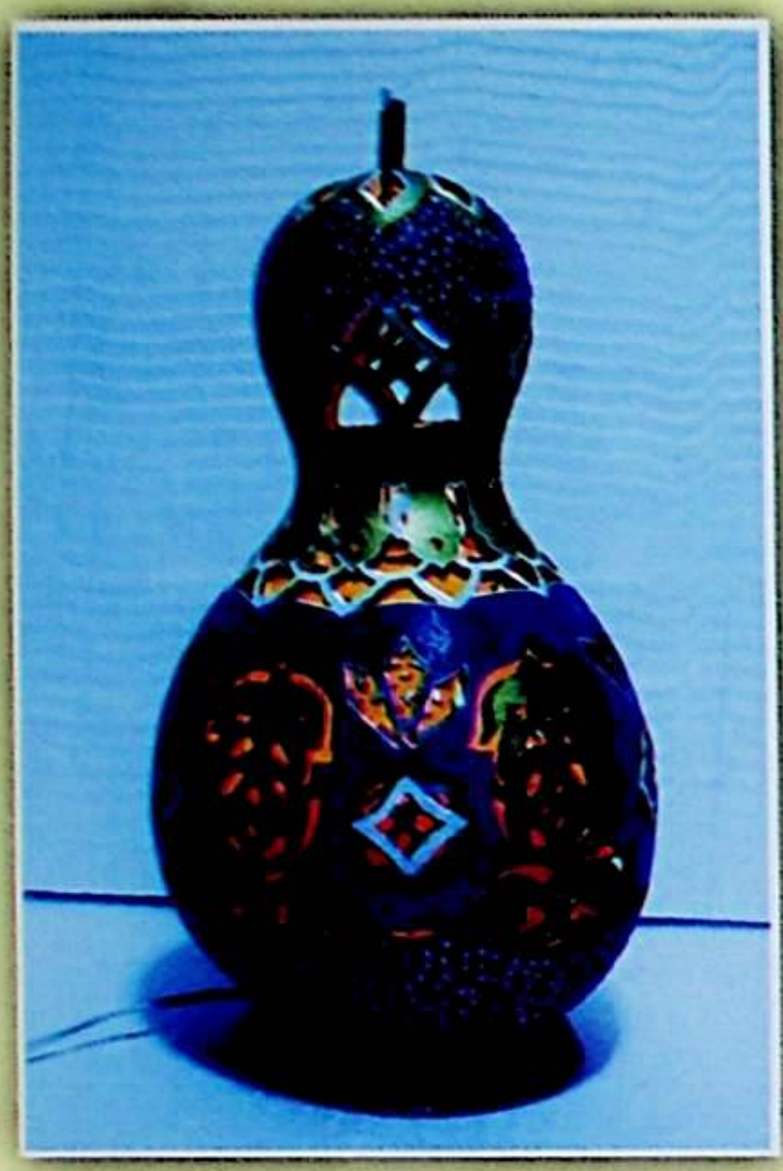

تېمىتاس كېچە

رەسسام: ئابدۇغېنى مەتروزى

بولاق

源泉 (布拉克)

（维吾尔文） 总148期 （قوش قايلىق ژۇرنال） قومۇمىي148- سان

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编:艾力·托合提 副主编: 买买提吐尔地 باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

新疆人民出版社编辑出版
（乌鲁木齐市解放南路348号）
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118 邮政编码:830001
邮政代号:58-108 定价:8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:Q1118 پوچتا نومۇرى:830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى:58-108 باھاسى: 8.50 يۈەن
قېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى : 6500006000043